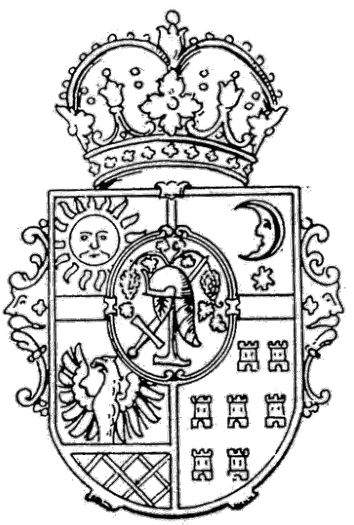
Apafi Mihály fejedelem temetése

r e c i t i

ReTextum · 2

sorozatszerkesztők
Hegedüs Béla
Labádi Gergely

Az Apafi Mihály halálát követő uralmi válságból visszatekintve akár pozitívvá is formálódhatott volna az utolsó erdélyi fejedelem megítélése, de úgy tűnik, Erdély meghatározó fejedelmi személyiségei mellett Apafi alakja eltörpül. Ennek a ma már egyöntetű arculatnak a másik oldalát, egykorú sokszínűségét jeleníti meg az itt közzétett szövegegyüttes, mely a fejedelem temetéséhez kapcsolódva a kialakult, kialakítandónak vélt egykorú értelmezéseket, erdélyi protestáns tudósok, tanárok és lelkészek különböző műfajú kéziratait, kiadványait tárja a nyilvánosság elé.

A *reciti kiadó* ReTextum című könyvsorozata szövegeket közöl. A szerkesztőség és a sorozatszerkesztők koncepciója szerint egy adott szöveg kritikai igényű újra- vagy első közlése nem egy elvárt lépést jelent az ideálisnak feltételezett szövegállapot felé, mivel azt gondoljuk, hogy nincs *egy* ideális szövegállapot. A sorozatban megjelenő szövegek is csupán szövegváltozatok. Szándékaink szerint egy adott pillanat szakmai kritériumai alapján a legjobbak.

Apafi Mihály fejedelem temetése

sajtó alá rendezte

Csorba Dávid, Mikó Gyula

lektorálta

Szabadi István

· r · e · c · i · t · i ·

Budapest

2014

A kötet megjelenését a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata támogatta.

A szennycímlapon Apafi fejedelmi címere látható.

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (`http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/`) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2064-728X
ISBN 978-615-5478-08-6

Kiadja a reciti,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ▸ `http://www.reciti.hu`
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Labádi Gergely
XeLaTeX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

Előszó **7**

Apafi Mihály temetéséről **11**

Apafi Mihály temetése a források tükrében 13
Az Apafi-kor, *13* – Erdélyi nemesi temetések, *21* – A fejedelmi temetés kellékei, *24* – Hatalmi válság Erdélyben (1690–91), *28* – Az Erdélyi fejedelemség elenyészése, *33*

Apafi Mihály temetési rendjének szimbólumai 37
A végtisztesség menete a haláltól a szertartásokon át a sírig, *48* – A háztól a ravatalig: a kis processus rendje, avagy a gyászos sereg, *51* – Apafi ravatala, *52* – A ravataltól a sírhelyig: a nagy processus rendje, *53* – A szertartás szolgálattevői, *55* – A temetési menet útvonala térképen, *56*

A szövegkiadásról 57
Források, *57* – Módszerek, *62*

Források Apafi Mihály temetéséről **65**

Apafi Mihály első ravatala 67
Nagyari József halotti beszéde, *72* – Pataki István orációja, *85*

A szász Zabanius heroikus beszéde 94
Isaacus Zabanius orációja, *103*

A végső búcsú kálvinista mitizációja 142
Bethlen László siratóverse, *148* – Pápai Páriz Ferenc verse, *164* – Pápai Páriz Ferenc sírverse, *186*

Mellékletek **191**

Apafi Mihály kora évszámokban 193

Képek 196

Summary 202

Mutatók **209**

Irodalom. 211

Hely- és névmutató 221

Előszó

Apafi Mihály (1632–1690) erdélyi fejedelemként (1661-től) fél emberöltőnyi uralkodás, majd egy rövid betegség után 1690. április 15-én hunyt el fogarasi várában. Erdély török uralom alá vetett vazallus fejedelemségének leghosszabb ideig uralkodó vezetőjéről, annak életéről, politikájáról és még jelleméről is elég sokat tudunk. Számtalan korabeli forrás idézi meg alakját, tetteit, szól tudományos érdeklődéséről, és nem felejti el megemlíteni gyengekezű vezetői megoldásait sem. A fejedelem halálát követő uralmi válságból visszatekintve akár pozitívvá is formálódhatott volna ez a megítélés, de úgy tűnik, Erdély meghatározó fejedelmi személyiségei (Báthory István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc) mellett Apafi alakja eltörpül. Ennek az egyöntetű arculatnak a másik korabeli oldalát s annak a sokszínűségét jelenítheti meg az itt közzétett szövegegyüttes, mely Apafi Mihály temetéséhez kapcsolódó, a fejedelemről kialakult – és akkor még kialakítandónak vélt – korabeli 17. századi reprezentatív szövegeket, az erdélyi protestáns tudósok, tanárok és lelkészek által megfogalmazott különböző műfajú kéziratokat és kiadványokat tárja a nyilvánosság elé.

A királyaink, fejedelmeink s főuraink temetései saját korukban általában közfigyelmet érdemelnek, de gyakran megesik, hogy a rákövetkező korszak már *damnatio memoriæ*-val, emlékezettörlés-

sel bünteti az elődeinek emlékezetét, legyen szó sírkőről, szövegről vagy szóbeli hagyományról. Hosszú Kárpát-medencei történelmünkben alig maradt épen királyi sír, alig maradt ránk emléke és emlékezete egy-egy főúri temetésnek a 19. század előttről. Szigorúan véve nem rendelkezünk teljes tudással egyetlen magyar fejedelmi, királyi temetésről sem, amely tartalmazná az erre vonatkozó leírást (temetési rituáléval, az elhangzott beszédekkel, versekkel, fennmaradt kiadvánnyal), a temetkezési kellékeket (kápolna, sír, zászló, címer, dísztábla), illetve épségben megőrzött ereklyéket (csontok, ruhák, sírmellékletek). Ez a szövegkiadás sem pótolja ezt a hiányt, ám különleges módon Apafi Mihály esetében mindhárom szinten maradtak fenn emlékek: ismerünk temetési rendet, sírfeliratot, különböző beszédeket s a fejedelmi család kriptáját is feltárták már a századfordulón (a hamvakat pedig újratemették Kolozsváron 1942-ben). Bár eddig Apafi Mihály 17. századi temetéséről nem lehetett sokat tudni, most az itt közreadott szövegek (és az események rekonstruálása) révén egy olyan magyar uralkodói temetést ismerhetünk meg, amelynek minden szintjéről képet alkothatunk.

Ez a kötet – lévén, hogy a szerzők irodalomtörténészek – elsősorban kora újkori szövegeket közöl és értelmez, és emellett a temetés ceremóniáját elemzi. Ezért metodikailag a 17. század eszmetörténeti és tárgyi kultúrára vonatkozó jelenségeit nemcsak az érvényes irodalomtörténeti, vallástörténeti, néprajzi és retorikai megközelítésekkel vizsgálja, hanem figyelembe veszi az angol és francia reprezentációkutatás és a német halotti beszéd-elemzések eredményeinek tanulságait is. Kutatás közben számtalan egyéb, az Apafi-fejedelmi család temetésére vonatkozó forrásra bukkantunk (vagy eleddig teljesen ismeretlen, vagy kevésbé publikus helyen napvilágot látott szövegekről van szó), de terjedelmi okok miatt jelenleg csak az idősebb Apafi Mihály fejedelem temetéséhez kapcsolódó, 17. századi szövegeket tudjuk közreadni. A teljes családra vonatkozó, a 17–20. századot felölelő szövegkiadást és forráselemzést egy másik kiadványban tervezzük megjelentetni.

Az első tanulmány (Csorba Dávid) ennek megfelelően több részkérdést jár körül. Elsőként szól Apafi koráról, a fejedelem személyiségéről, majd a kora újkori temetési szokásokról, és ezen belül is

az uralkodói parentációkról. Végül sor kerül az Apafi-temetés szervezése körüli bonyodalmak tisztázására, és a temetési szövegekhez kapcsolódó, azokban megfogalmazódó szimbolikus üzenetek értelmezésére. A rövid irodalmi elemzéseket a temetés processusa mentén négy részre bontottuk: mindenekelőtt a temetési menet leképezéseit, menetének folyamatábráit mutatjuk meg (Cs. D.), majd immáron a szövegekhez kapcsolódva előbb a fogarasi ravatal (Cs. D.), aztán a fogarasi temetés (Mikó Gyula), végül pedig az almakeréki temetés (Cs. D.) szövegeinek és történelemszemléletének jegyeit és szövegeit adjuk közre.

A szövegek kiadásához nyújtott önzetlen segítségéért köszönet illeti Szabadi Istvánt (TTREL, Debrecen) és Farkas Gábor Farkast (OSZK), akik lehetővé tették, hogy az intézményeikben található szövegeket a nyilvánosság elé tárjuk. A készülő kötetet megvitattuk több tudományos műhelyben (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszéke, MTA BTK Irodalomtudományi Intézete), az ott elhangzott véleményekért, meglátásokért is nagyon hálásak vagyunk. Szakmai tanácsait, meglátásait külön is köszönjük Fekete Csabának (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Debrecen), Győri L. Jánosnak (Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet, Debrecen), Kovács Andrásnak (BBTE, Kolozsvár) és Ősz Elődnek (Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár). A szövegek technikai előkészítésében Bűdi Regina (Turku), Mezei Zsolt (TTREL, Debrecen) és Csepregi Andrea (Debrecen), a térkép elkészítésében Ősz Attila (DRK), a mutatókéban Hornyák Balázs (Nyíregyháza) volt segítségünkre. És végül, a kötet a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetéhez kötődő OTKA K 101840 számú pályázatának a támogatása nélkül nem jöhetett volna létre.

2014. Halottak napján *Csorba Dávid*

Apafi Mihály temetéséről

Apafi Mihály temetése a források tükrében

Apafi értékeléséhez hadd idézzük az erdélyi hely- és művelődéstörténet 19. századi nagy sikerű szerzőjét, Kővári Lászlót:

> Nincs Erdély családai között, mely kihatóbb emlékezetet hagyott volna maga után, mint ez. Megszoktuk a gyűlölet sajnálatával említeni; megszoktuk pálczát törni felette: azonkor okmányait, melyben szerepeltek, kiejté kezéből a haza, s valódi ítéletet tenni e név felett a jövőnek fentartva.[1]

Ezzel az empatikus megítéléssel, mely tekintetbe veszi a politikai közhangulatot, de nem feledkezik meg a tárgyi és szellemi folklór hagyományteremtő erejéről, ritkán találkozunk Apafi koráról szóló elemzésekben. Minthogy újabb okmányok, dokumentumok bukkantak elő, így illendő ebből a pozícióból visszatekinteni a látszólag egységes Apafi-képre, s ezt az új forrásokban megjelenített szerepekhez mérni.

Az Apafi-kor

Az Apafi Mihály fejedelemségének utolsó korszakában lejátszódó események Erdély addigi viszonylag rendezett életét alapjaiban változtatták meg. Ezért külön érdemes értelmezni az Apafi-korszakot és annak végső stádiumát. Az 1680-as évek politikai és hadtörténeti válságai átrendezték Európa térképét, és a „nagy két császár birodalmi közt" fungáló török vazallusállam, Erdély szerepét is alapjaiban változtatták meg.[2] Mint ismeretes, a török második bécsi ostroma (1683), majd az ezt követő felszabadító háborúk (1684–99), s végül a nemzetközi téren játszódó egyéb küzdelmek (pfalzi örökösödési háború 1683–97, majd az északi háború és a 1701–14, a Rákóczi-szabadságharc etc.) korszakában járunk. Az Apafinál erőteljesebb kiállású, karizmatikusabb, vagy éppen jobb marketinggel és politikai támogatottsággal bíró vezető személyiségei a kornak (pl. Bethlen Miklós, Thököly Imre, Bánffy György, II. Rákóczi Ferenc) sem tölthettek be hosszabb ideig irányító pozíciót Erdély életében,

[1] Kővári 1854, 10.

[2] Újvári 1984.

mivel Erdély sorsa a nemzetközi egyezményekben, békekötési aktusokban 1678 után nem realizálódott, szemben pl. a korabeli Hollandiával.[3] Az 1715-ös magyarországi törvények becikkelyezése után Erdély 1848-ig a Habsburg Birodalom nagyfejedelemsége lett.

A kortársak megítélésétől és a történelem szakíróinak bírálataitól függetlenül az mindenesetre tény, hogy Bethlen Gábor és I. Rákóczi György után végül Apafi fejedelemségének idején volt olyan hosszabb időszak Erdély életében, amikor az nem volt kitéve közvetlen katonai hadmozdulatoknak.[4] Apafi fejedelemségének az első (1661–63) és az utolsó időszakát (1687–90) leszámítva majd negyedszázadnyi nyugalmas periódus kötődik a nevéhez. A halálát követő zűrzavaros időszak – mely a fejedelemváltások sine qua non-ja – azonban nem szűnt meg, hanem állandósult, részint a Habsburg berendezkedés, részint a Rákóczi-szabadságharc miatt. Emberi mértékkel nézve rövid idő elteltével a kortársak is megállapíthatták, hogy jóllehet más erdélyi fejedelmekhez képest gyengekezű uralkodó volt az „ebesfalvi Cincinnatus", s „Erdély azóta Eris almája lett",[5] melyet az erőskezű feleség és a túl önálló kancellár irányított,[6] de országában sokáig és utoljára viszonylagos nyugalom honolt.

A kor emlékirat-irodalma (Apor Péter, Bethlen Miklós, Cserei Mihály) és városi krónikái (Bartha Boldizsár, Enyedi István), majd a 18. századból humorral visszatekintő Hermányi Dienes József anekdotái egyaránt bőségesen szóltak Apafi Mihályról és koráról. Uralmának az emléke általában negatív megítélésű, részint a kortársak, részint a 19. századi történészi szakma értelmezése alapján, s ebben Apafi egyik kortársának, Cserei Mihálynak ekkor kiadott emlékirata s annak ítélete volt gyakran mérvadó. A 19. század derekára kerültek nyomdai prés alá olyan kéziratban maradt művek, mint a régi, 1800 előtti történeti és jogi források, török kori erdélyi állami okmánytár kiadása (1857-től *Monumenta Hungariæ Historica* sorozatban), hasonlóan a 16–17. századi kéziratos emlékiratok, krónikák szövegének megjelentetéséhez. Például Debrecenben Bartha Boldizsár 17. századi városi krónikáját folytatásokban jelentették meg a

[3] Köpeczi 1996, 328–329.
[4] Köpeczi 1996, 327.
[5] A találó antik metaforát l. Jakab 1874, 127.
[6] Trócsányi 1972.

*Debreceni Magyar Kalendárium*ban (1822–31). A latin forráskiadást jelzik olyan emblematikus szövegek, mint Szerémi György 16. századi kéziratos emlékirata, melyet Jászay Pál bécsi forrásból adott ki (1840);[7] vagy Cserei Mihály erdélyi históriája, melynek kéziratát Kazinczy Gábor jelentette meg (1852).[8] Ennek köszönhetően hirtelen megélénkült az Erdély aranykorát megjelenítő korabeli szövegeknek a száma, s ezek közt alapvető viszonyítási pontként használták Csereit.

Az *Erdély históriája* című munkájában a léha, idealista, felelőtlen és befolyásolható, nem vezetésre termett politikus képét plasztikusan rajzolta meg, s az Apafi haláláról szólva egész karakterrajzot nyújtott az elhunytról. A fejedelem utolsó hónapjainak leírása egyben a politikai függetlenségét elvesztő Erdély romlását is szemlélteti.

> [Apafi Mihály] halálának okáról sok hir vagyon, ki guttaütésben mondja, hogy megholt, ki penig, hogy Teleki Mihály étette volna meg méreggel, én bizony nem tudom, mint esett. Az ugyan kétségkívül van, hogy a fejedelem […] arról is gondolkodván, hogy maga öregember, a felesége megholt, a fia neveletlen, az urak nem igazak hozzája, holta után egész háza felfordulna: ilyen dolgokon való törődési miatt búsúlván s szomorkodván, […] még enni sem akart, hanem szüntelen csak járt elé s hátra a palotájában, s nagyokat sóhajtott. Az urak eleget biztatták, vígasztalták, nem volt haszna. […] Így hala meg a jámbor Apafi Mihály, ki papnak lett volna alkalmatosabb, mint fejedelemnek. Nem volt semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolog occurált is, csak azt mondotta: 'lássák az urak őkegyelmek, amint Teleki uramnak tetszik'. A vadászatot szerette s gyakorlotta ifjúságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formákra csináltatván, renddel állanak vala a házában, mindenkor azok körül pepecselt. Egyébkor vagy olvasott, vagy könyveket fordított, [ám] lovakra, fegyverekre, köntösökre, oeconomiára mint férfi embernek nem volt semmi inclinátiója [hajlama]. Mind asztalára, udvarára, amíg éle, a felesége visel gondot. […] Az urak, valamire akarták, rávették, nem is mene soha egy fejedelem alatt is annyi sok istentelenség véghez Erdélyben, mint az ő idejiben, s ám el is veszték az országot az ő lágysága miatt. […] Efféle keresetnek nem szokott örülni a posteritás.[9]

[7] Ennek hatásához l. Csorba 2012.
[8] Cserei 1852.
[9] Cserei 1983, 220–221.

A magyar történelmi regények atyjaként számon tartott Jósika Miklósnál sem került Apafi személyisége és világa elő mint központi téma, csupán háttérként a cselekményekhez, éspedig negatív módon. A narráció elég élesen eltávolítja az olvasót ettől a személyiségtől és kortól, mint az *Abafi* című regényének első jegyzetében (ami jelzi, hogy ennek a címnek még véletlenül sincs köze a későbbi fejedelemhez), vagy a *Sziklarózsa* első soraiban: „a dicsőségesen iszogáló és sajnálatosan uralkodó Apafi Mihály fejedelemsége előtt" történt események bemutatása hasonló funkciójú, mint Csereinél: egy korszak hangulatát festette meg az író mindezzel.[10]

Jókai Mór 1857 utáni prózaíró korszakában egyik fő témája a 17. századi Erdély világa: Cserei alapján született több erdélyi témájú regénye és elbeszélése, de egészen más hangon írva.[11] A történelmi példák után kutató írózseni érzékenysége már saját korának analógiáját is láttatta ezekben az Apafi-korabeli prózai írásokban, és annak az eszményítő változatát tárta az olvasó elé. Jókaitól ismerjük annak az ebesfalvi háznak – és közvetve annak a pillanatnak – a megérzékítését (az *Erdély aranykora* első fejezete), ahonnan a török elvitte Bornemisza Anna férjét a libáncsi mezőre, s végül az a nagy riadalom ellenére fejedelemként térhetett vissza, az elsőszülött fiát tartva a kezében. Jókai tolla nyomán megelevenedett a 17. századi Erdély kor- és jellemrajza: olyan hatalmi játszmák, mint a fejedelemasszony sógorának, a nagyhatalmú Bánffy Dénesnek a veszte, s az unokaöccsével, Teleki Mihállyal való küzdelme a gyenge uralkodó előtt, és természetesen nem maradt el a történetből az egzotikus, mitikus fikció sem. Jókai megírta Apafiék személyes világát közelről *(Koronát szerelemért),* de láttatta történelmi tablóként is *(Török világ Magyarországon; A két szász, A rab Ráby).* A Jókait követő írónemzedéknek is kiváló novella- és kisregény-témát adott ez a kor a történelmi milieu megrajzolásakor (Mikszáth Kálmán: *A fekete város; A két koldusdiák;* Móra Ferenc: *Rab ember fiai; A leghűbb szolga; Szókimondó Szűr Péter; Thököly prímása*).

Ezt a Jókai világában és annak hatásában hol heroizálónak, hol képmutogató módjára mesélőnek tartott romantikus látleletet Apa-

[10] Jósika 1864, I, 6.
[11] Szajbély 2010, 123–125, 166, 369.

firól és koráról a 19. század második felében felváltotta egy Apafireneszánsz. A kor neves történésze, Szilágyi Sándor az Erdély-monográfiájában már összegző módon ezt a kort annak politikai konfliktusain keresztül, de művészeti és művelődéstörténeti örökségével együtt mutatta be.[12] Különösen igaz ez az erdélyi megítélésre. Ebben nem a fejedelem személyiségének volt meghatározó szerepe, sokkal inkább a 17. század vége korhangulatának, és annak a 19. századi Monarchia állapotaira applikálható elemeinek. Főként az Erdélyi Múzeum Egyesület megalakulása óta (1859) az Oszták-Magyar Monarchia világában, de még inkább a trianoni trauma hangulatától felerősítve a két világháború közti időszakban részint a közéleti megszólalások, részint az egyházi szervezetek belmissziós csoportjai előszeretettel utaltak vissza a kora újkornak a világára, a nyilvánvaló párhuzam-keresés okán. Alakult itt Bornemisza Anna Nőszövetség és születtek hangzatos beszédek, melyek közvetve erről a korról tartottak emlékünnepélyeket. Apafi szokványos megítélését a magyarországi történészek körében Szekfű Gyula elemzése vitte tovább.[13] A másik nagy cezúrát, az újabb háborút követően a '70-es évek világában a történészek közt születtek új értékelések, valamelyest kedvezőbbek a korábbi sematikus Apafi-képpel szemben. R. Várkonyi Ágnes előbb önálló kötetben szólt a fejedelemség utolsó korszakáról, majd az Erdély történetéről szóló munkájában művelődéstörténeti megközelítésben tárgyalta újszerűen Apafi korát, legutóbb pedig Oborni Teréz foglalta össze közérthető módon a fejedelmek világát egy kismonográfiában.[14] Ezekben a művekben már sokkal összetettebb az Apafi-korról és a fejedelem politikai lehetőségeiről, taktikázásáról és a személyiségéről megszólaló narráció.[15]

Ezt a rövid áttekintést nézve úgy tűnhetne, hogy az utolsó, politikai értelemben nyugalomban uralkodó erdélyi fejedelem temetése saját korában nem kavarhatott különösebb visszhangot. Valójában éppen a helyzetből következően semmi sem ment rendben, sem a fejedelem, de még inkább a teljes fejedelmi család végső búcsúztatásakor. A korábban Apafi által kivégzett sógor, Bánffy Dénes fele-

[12] Szilágyi 1866
[13] Hóman 1939, 86.
[14] R. Várkonyi 1984., R. Várkonyi 1988, 925; Oborni 2002.
[15] Pl. R. Várkonyi 1996.

ségének, Bornemisza Katának a temetéséről azt tudjuk, hogy 1685 júniusában Dézsi Márton, enyedi professzor mondta felette a latin nyelvű beszédet, amint az ő testvérét, Apafi feleségét, Bornemisza Annát is (1688) ő parentálta Almakeréken.[16] A fejedelemasszonyt azonban a Kolozsvárt elfoglaló német katonák miatt nem vihették a Farkas utcai templomban nyugvó gyermekei mellé. Újra kellett tervezni a ceremóniát, és így jutott az egyik Apafi-birtok üres kriptájába, Almakerékre. A fejedelem nemsokára követte (1690), az ő esetében – jóllehet szintén a Farkas utcai templomban kívánt temetkezni – már csak Almakerék jött szóba, de csak halálát követően tíz hónappal helyezték felesége mellé. Az ifjabbik fejedelmet, akit csak megválasztottak, de valójában nem uralkodott, II. Apafi Mihályt Bécsből (1713), az aranykalickából kísérték Almakerékre, de nem jutott neki osztályrészül pompás temetés: csak a sekrestyében tették le koporsóját titokban; sem beszéd, sem ének nem hangzott el felette. Feleségének, a szintén Bécsben elhalt gróf Bethlen Katának (1725) sem jutott végtisztesség: hasonló módon helyezték a koporsóját a sekrestyébe, s állt ott 1790-ig, amikor végre a Bethlen-grófok felbontották a kriptát, s a négy koporsó sűrűn, de együtt a kriptába került.

Szádeczky Lajos, a fejedelmi sírok után kutató kolozsvári történész, régész, az EME bölcsészeti osztályának titkára (1894–1906) már 1905 óta nyomozott, majd 1908-ban talált rá és tárta fel a fejedelmi család sírjait, s restauráltatta a leleteket.[17] A következő évben Kolozsvárra indították az Apafi-koporsókat díszmenetben, de még mindig nem volt kész számukra az emlékhely. Ekkor renoválták a Farkas utcai templomot, és az almakeréki templomot is. Időközben a nagy háború is kitört, majd a román megszállás következett, ezzel minden emlékező kezdeményezés leállt. A második bécsi döntéssel ismét felkarolták ezt az ügyet, és negyedévezred után, 1942-ben kerültek egymás mellé díszes temetés keretében a fejedelmi család koporsói a Farkas utcai templom kriptájába.[18]

[16] Bánffyhoz Zoványi 1688-at ír, de Wass György naplója alapján biztos, hogy ez a halál és temetés 1685-ben történt. L. Zoványi 1977, 150.; Wass 1896, 46–47, 1685. június 20–26.; Apafinéhoz Herner 1988, 285.

[17] Szádeczky 1909.

[18] Kovács 2005.

Apafi Mihály – korszaktól és történészi beállítottságtól függetlenül – nem volt a legerélyesebb uralkodója a Török Birodalom viszonylagos szabadsággal bíró vazallusállamának, az Erdélyi Fejedelemségnek. De mégsem érdemelte ezt a szomorú hányattatását haló porainak. A temetés a közösségi emlékezet egyik jelentős tere, és egyben kultuszteremtő folyamat. Nemcsak az elhunyt emlékezetét rögzíti, hanem az emlékezők rítusán, a liturgia performatív cselekményein és szavain, a tárgyi emlékállítás módján keresztül a közösség emlékállítását is szimbolizálja. Egyszerre mutat hátra, törölve a feledhetőt, és mutat előre, megtartva az emlékezők számára a példaerejűt. És a temetés módja ékesen jelzi az elhunytnak a közösségben betöltött szerepét. A közösség vezetőjének elhunytakor ez mind hatványozottan érzékelhető: a kultusz ceremóniává, szervezett búcsúztatássá nemesül, és a gyászolás módja közösségi emlékállítássá, mely a holtról, de még inkább a gyászolókról mutat fel példát.

A 17. századból ismerünk több olyan főúri temetést, amely nem rendben, azaz nem rövid terminus alatt zajlott le. Nagyobb volt az időbeli távolság a halál beállta és a sírba helyezés közt: I. Rákóczi Ferenc, Erdély választott fejedelme kassai temetéséig például 16 hónap telt el (zömmel a háborús helyzet miatt),[19] vagy Báthory Kristóf esetén 2 évet kellett várni (a gyulafehérvári katolikus temetés igénye miatt).[20] A legkülönösebb Báthory Gábor, rossz hírűen jellemzett erdélyi fejedelem temetése, melyet 15 évvel a halálát követően szervezett meg újra az őt a hatalomból leváltó Bethlen Gábor.[21] Az életében sok viszályt kavaró uralkodó erőszakos halált halt (1613, saját katonái ölték meg, majd vetették a Pecze vizébe), s temetét a nyírbátori templomban helyezték el 1614 májusában vitézi temetés rituáléjával (csak épp a beszédek, énekek, imák nem maradtak ránk). Ennek hátterében általában egy hatalmi játszma részét sejtik a történészek. A fejedelem vagy a lengyelországi korona megszerzésén munkálkodott, s ezért „rehabilitálta" elődjét (1628), megadva a Báthory-rokonságnak a jogot, hogy hazatérjen s együtt

[19] Thaly 1873.
[20] Jakó 1996, 236.
[21] Szabó 2011b.

ünnepeljen a családi birtokon.[22] Vagy a Habsburgokkal szembeni erődemonstráció részeként, a „német-párti" Dóczy András és társai partiumi uradalmainak az erdélyi korona alá vonásaként.[23] Mai fogalmainkkal élve újratemetés, de csak akkor tudnánk megállapítani bizonyossággal, hogy egy vagy két temetésnek számított-e ez a korban, ha a kora újkori szövegek és a ceremónia mindkét esetben fennmaradt volna. Az első alkalom (1614) egy vitézi temetés volt, a végén a koporsót a sekrestyében tették le leborítva egy vörös lepellel. A második, a Bethlen-féle akció keretében kaphatta meg Báthory Gábor teteme az őt megillető végtisztességet, s temették el ténylegesen. Az látszik valószínűnek – bár a ceremónia menete és a szövegek nem maradtak ránk –, hogy ez esetben viszont csak egy, de igen hosszan elhúzódott szervezésű temetése volt a szerencsétlenül járt fejedelemnek.

Apafi Mihály 1942-es újratemetése kapcsán azonban ki kell emelnünk, hogy őt legalább a saját korában tisztességgel eltemették, de szinte hihetetlen módon, tíz hónappal a halálát követően. A kortárs adatközlők közt is ki egyik, ki másik eseményről emlékezett meg, ennek köszönhetően a szakkönyvek, tanulmányok is hol 1690-ről, hol 1691-ről szólnak a temetés kapcsán. Sokatmondó mindenesetre, ha egy neves személyt nem illő módra temetnek; ha pl. „kiprédikálnak". Tótfalusi Kis Miklóst, a hírneves nyomdászt az egyik szónok, aki életében ellenlábasa volt, kiprédikálta, a másik mézbe mártott méreggel dicsérte, s a harmadik szövegének a végét a kiadványban is megcsonkították, így ennek tartalmát csak közvetve sejtjük.[24] Zavaró lehet, ha egyesek illetlen módra viselkednek a ceremónián, ha a nép bizonyos jeleket rossz ómenként értelmez, és ezt a holt érdemtelenségének tulajdonítja. És bizony, az is elég dehonesztáló, ha egy államférfit, politikust, helyi hatalmasságot csak késve temetnek, netán elébb magánkörben, majd nagy nyilvánosság előtt, fényes körülmények közt újratemetnek. Az ókor óta tudjuk, hogy a temetéskor a külsőségek a gyászolók viszonyát sejtetik az elhunythoz: a holt reprezentációja a szervező pozícióját, szerepfelfogását minősíti.

[22] Németh 2008.
[23] Szabó 2011b, 43.
[24] Gyalui 1909.

Úgy tűnik ez alapján, mintha igaza lenne a rosszmájú Csereinek, Apafi gyengekezű fejedelem volt, és a történész szakma sem hiába szólt róla általában rossz szájízzel, hiszen a kortársai sem adták meg neki halálakor a neki járó végtisztességet? Ez a tízhónapnyi késlekedés ennek a kortárs politikai közhangulatnak tudható be? Sőt igazolni látszik ezt a feltevést, hogy a fiának, a csak megválasztott, de ténylegesen nem uralkodó II. Apafi Mihálynak már ennyi sem jutott: a kor fogalmai szerint temetést nem kapott, csak a halálát követően 229 évvel! Az őt követő erdélyi fejedelmeket, Thököly Imrét és II. Rákóczi Ferencet viszont száműzetésükben is tisztes módon eltemette a bujdosók köre, és újratemetésük csak ennek kései díszünnepsége volt hazai földbe téve el hamvaikat. Rosszemlékű, szerencsétlen Apafiak vagy a sors fintora, az események szerencsétlen egybejátszása áll ezen furcsa események hátterében?

Erdélyi nemesi temetések

Általában a magyar királyi, fejedelmi temetésekről (kivéve a Habsburgokét) nem sok információ (kevés ceremónialeírás és még kevesebb szöveg) maradt ránk. Apafi Mihály temetéséről csak tíz hónap múltával sikerült gondoskodni, és később ennek emlékezete is gyorsan elhalványult. Az Apafiak temetésének rendezetlensége mögött – úgy hisszük – nem a tiszteletlenség áll, sem pedig a Báthory Gábornál indokolt ellenszenv (majd újratemetésekor a politikai machináció), hanem valami más indokot kell keresnünk. A korszak, Erdély önállóságának utolsó időszaka, az 1680–1715 közti időszak: a korból fennmaradt főúri naplók és emlékiratok gyakran hangoztatott, visszatérő szófordulata: „amint lehet". Bethlen Elek, Bornemisza Anna temetésének a szervezője, ekként szólt az eltervezett rend megváltoztatásáról: „de azután az embereknek másképpen teccék és hamar kevés készülettel eltemetők szegént. Isten nyugossza meg".[25] Apafi temetéséről a fia a naplójában pedig azt jegyezte fel „Isten őfelsége ez hazának szertelen háborúi között is tisztességes temetést engedett".[26] Bethlen Elek halálát „tali pompa"

[25] Szádeczky 1909, 279; Horn 2005, 132.
[26] Apafi 1900, 328.

(ahogy lehetséges) készítették elő, s a nagyurat majdnem 4 hónap múltával kísérték utolsó útjára.[27] Wass György – amint a naplójában minden rituálét akkurátusan jegyzetelt[28] – rögzítette az egyik szomorú családi alkalom menetét is. Az egyik lányának, a 14 éves Wass Katónak a temetése eszerint több mint 4 hónapot csúszott: bár erre komoly indoka volt, mivel a családi kriptát készíttette el ezalatt.[29] Teleki Mihály kancellár testének 6 hónapot, az Apafi fejedelemének még ennél is többet, 10 hónapot kellett várnia, hogy tisztességgel eltemessék. Annyi bizonyos, hogy nem átlagos jelenségről van szó.

Miközben az egynapos kisdedeket azonnal temették, az egyszerű embereknek se kellett több három napnál (és három cselekménynél: fekete posztó rendelése, koporsókészítés, sírásás). Wass Kató esetén a naplóíró részletesen leírta a temetés szervezés részleteit, s mintegy a lelkiismeretét nyugtatva közölte, hogy ennek a nagy időbeli távolságnak az az oka (1702. július 2., a halál beállta, 1702. november 12., a temetés első napja), hogy ezalatt a család „örökös lelki hajlékát" készítette elő, azaz kriptát építtetett 10 főre.[30] Ezzel szemben mind a Bethlen-család keresdi, mind a Telekiek gernyeszegi, s mind az Apafiak almakeréki kriptája készen állt, tehát a végső nyughely kialakítása iránti igény sem indokolja a fenti három politikus testének megváratását (nem is említve az ifjabb Apafi és neje évszázados várakoztatását). Amikor a Wass-család kriptája készen állt, onnantól egy hét alatt végbement a háznál és a temetőnél szükséges építmények felállítása, feldíszítése, s mikor ez mind megvolt, csak akkor küldetett Czegéről Kolozsvárra „Csepregi és Némethi Mihály Uramék után és deákok után".[31] A magyar nyelvű prédikáció, a latin nyelvű beszéd és a fiúkórus énekszolgálatának liturgiai összehangolására, a tisztességtévők értesítésére (pl. a másik szolgálattevő, a háromszéki kálvinista esperes felkérésére) s megérkezésére mindössze kettő nap jutott. November 12-én lezajlott a temetés, újabb 2 nap múlva véget ért a tor is, és a kolozsvári tiszteletes urak is távoztak.

[27] Wass 1896, 229, 1696. november 5.
[28] Papp 2009.
[29] Wass 1896, 1702. július 2. – november 14., ill. 357, 1702. november 12.
[30] Wass 1896, 357, 1702. november 12.
[31] Wass 1896, 357, 1702. november 9.

Amikor Wass György lett az egyik rokonának, Kemény János temetésének a szervezője, részletesen rögzítette naplójában az előkészületeket, hiszen itt már nemcsak a nemesi család halotti kultuszát irányította, hanem kiemelten is a főúr parentációját.[32] Miután a testet előkészítették, s koporsóba tették, s hazaszállították marosvécsi kastélyába, egy hónapig érdemlegeset nem jegyzett fel a napló írója. Amikor ismét nekikezdett, Wass György három napig tervezte az alkalmat. Egy hét múlva már a főrendek megérkeztek a szállásukra, másnap lezajlott a temetés, harmadnap a gubernátor úr, Erdély akkor irányítója is távozott.

És ez az ünnepi alkalom magában foglalta a) a test felöltöztetését, tartósítását, b) koporsóvágatást és sírásást, c) a két helyszín, az udvaron felállított szín és a temetőben felépített ravatal elkészítését, ácsmunkát és szabás-varrást, d) itt a köztes 1 hónapnyi fel nem jegyzett időben feltételezett anyagi átcsoportosítást, árubeszerzést, rendelést a torra, e) a díszes meghívók, halotti charták, emlékversek, zászlófeliratok megrendelését, nyomdai előkészítését, levelek kiküldését, f) a főrangúak és vendégek szállásainak, istállóinak, fogatainak elrendezését.

A tetemes anyagi kiadáson túl (a marha-, berbécs [kecske]-, borés cipófogyasztást számlázva), amit a naplóíró részletesen számon tartott, sem került hosszabb időbe egy főúri temetés megszervezése 20 napnál.[33] S ezen felül kerülhet sor már a sírba helyezés után az emlékezés könyvészeti megjelenítésére, emlékezetkönyv szerkesztésére,[34] vagy halotti szövegek kiadására (halotti prédikáció, gyászversek, genealógia).

Ebből következően az Apafiak esetében csak egy másik forgatókönyv jöhet számításba. Amint erre az 1942-es kolozsvári újratemetés prédikációjában Vásárhelyi János püspök is utalt: „A szörnyű viharban Apafi fejedelem és családja méltó végtisztességtételéről sem tudott gondoskodni az összetört nemzet".[35] Azaz a patetikus megfogalmazás sejteti, hogy a 17. század végének politikai változásai nem tették lehetővé Bethlen Elek, Teleki Mihály vagy éppen Apafi

[32] Wass 1896, 340, 1701. november 6.
[33] Wass 1896, 357, 1702. november 6.
[34] Egyed 2002.
[35] Vásárhelyi 1943, 4.

Mihály méltó, időben történő eltemetését; az ifjabb Apafi és felesége esetében pedig már erről sem lehetett szó. Az előbbit két napon belül Keresden az ország rendjei, lelkészei, és a státusok (szász és székely natiók, illetve a vármegyék s a regalisták) követei jelenlétében ravatalozták fel, prédikációval, orációval, énekekkel, csak a sírhelyre vitel húzódott el 4 hónapig. Teleki és Apafi temetése viszont egybeesett, s róluk együtt érdemes szólni.

Apafi 1690. április 15-én fogarasi várában halt meg, rövid betegséget követően. Két napon belül koporsóba tették, felravatalozták, és díszes módon búcsút vettek tőle, s „bástyába tették" a tényleges temetésig. Időközben megindult a harc a trónutódlásért. Thököly Imre is megindult hadaival, elébe ment Teleki kancellár az erdélyi csapatokkal, de a zernyesti csatatéren ez év augusztus 21-én veszített. Teleki holttestét a győztes Thököly egy maga ajándékozta ruhába s egy egyszerű koporsóba tétette, majd azt a fogarasi várban újólag megmosdatták, átöltöztették, s csendben a volt kancellár gernyeszegi kastélyába szállíttatták. Temetését hiába ösztönözte felesége, Vér Judit, elérni nem tudta: ki kellett várni „Fogarasban [...] kell végezni mind az szegény fejedelem s mind az szegény úr eltemetése felől", írta neki Pataki István Balázsfalváról.[36] A fejedelem temetését viszont elodázta Thököly Erdélybe jövetele, győzelme, s végül szeptemberi fejedelemmé választása. Ez a helyzet gyökeresen megváltoztatott mindent.

A fejedelmi temetés kellékei

A 20. századi történeti kutatások számos részeredményt hoztak a felszínre a kora újkorra vonatkozó anyagi kultúra, azon belül is a temetések reprezentációs eszközei, a rituálé és a szimbólumok alkalmazása terén.[37] Szerencsés módon fennmaradt néhány temetési ceremónia-tervezet, a kortársak naplóiban egy-két rituálé,[38] vagy éppen a temetési alkalomra épített ravatal vagy a temetőben/temp-

[36] Pataki István levele Vér Judithoz, Balázsfalva, 1690. december 4. Biás 1913, 201–203.

[37] A hatalmas anyagból pl. Szabó 1989; Viskolcz 2009.

[38] Szabó 1998, 744.

lomban felállított castrum doloris leírása.[39] Az erdélyi fejedelmekről szóló történelmi elemzéseken és életrajzokon, monográfiákon túl[40] önálló kiadvány szól az uralkodói temetés jelképeiről,[41] a temetési beszédek szociológiai, retorikai és emblematikai jellemzőiről,[42] és végül könyvtárnyi szakirodalom értekezik a „szép halál" és a „jó emlékezet" fogalomtörténetéhez kapcsolódva. Ilyen módon tehát a katolikus Esterházyak, Báthoryak, az evangélius Thurzók, és a kálvinista Bethlenek, Rákócziak mellé most egy újabb kálvinista család fejedelmének az utolsó útjáról kapunk képet, a mégoly sporadikus adatok ellenére is.

Az erdélyi fejedelmi temetések rituáléja ötvözte a hagyományos kora újkori temetés rendjét és a főúri parentáció szimbolikáját. A kétosztatú, időben, térben és szimbolikában is eltérő két temetés együtt hatott, együtt jelentett egy lezárt gyászmunkát. Az első, a halált követő ravatal pompája a világi reprezentáció elemeivel, mely a közösség számára szólt s a földi pompa dicsőségét emelte ki; s a második, az egyházi ceremónia, mely a vallási közösség előtt a siratás eszközeivel az elmúlás felett érzett fájdalomra nyújtott vigaszt, és a földbe, kriptába helyezéssel zárult. Ilyen módon tehát Báthory Gábornak egy temetése volt 15 év különbséggel, illetve Báthory Gábornak és I. Rákóczi Ferencnek szintén csak egy temetése volt, csak „valamivel rövidebb" terminus alatt, s mindhárom esetében aztán a kis távolság miatt két nap alatt zajlottak le a tényleges temetések. A halál és a temetés helyszínének nagy távolsága miatt azonban ez a 2-3 napos időtartam is kinyúlhatott, mint erre Bocskai István (Kassáról Gyulafehérvárra) vagy Károlyi Zsuzsanna (Kolozsvárról Gyulafehérvárra vonuló temetési menete) a példa.[43] Viszont Apafi Mihálynak a kor felfogásának megfelelően teljes temetése volt, csak kissé elhúzódott. Mindkét alkalmon kellett egyházi és világi szónokot hallgatni, ezek száma a parentált személy statusától függött. Elhangozhatott méltató vers (különösen a patrónust magasztaló mó-

[39] A kora újkori erdélyi fejedelmi temetésekről l. Thaly 1873; Lukinich 1913; Horn 2005; Szabó 1989; Jakó 1996, 235–238; Kovács Kiss 2006.

[40] Péter 1988; Oborni 2002.

[41] Bíró 1986; Szabó 1989; Garas 1953.

[42] Kecskeméti 1998.

[43] Kecskeméti, Nováky 1988, 13; Mikó 2010.

don), sírvers (epitaphium), és számos karének, hiszen a kora újkori egyházi alkalom többségében kétrészes volt, nemcsak szöveg (prédikáció), hanem énekes (kórus, kar) megszólalást is tartalmazott.

A főúri jelképek pedig ezeken a szokásos formákon túlmutatnak, s mindkét fenti részhez kapcsolódnak. A ceremónia olyan kellékei, mint a felvonuló halottas menet rendje (lovasok, egyházi és nemesi elit minden rend képviselői, a család tagjai), a feliratok (zászlón, szalagokon, címeren, síron), az alkalmazott szimbolikus tárgyak (fekete drapériába öltöztetett ló, törött kard, családi és uralkodói címer és zászló), személyek (az elholt élőképe, a felségjelvényeket hordozó személy, a trónutódlás jelöltje), és tettek (sírás, lándzsatörés, a Szent Mihály lova és a drapériák elajándékozása) felsorolása külön hangsúlyt adnak egy búcsúztatásnak. Még egy ilyen díszes, sokelemű ceremónia paródiájából is lehet következtetni a szimbólumok jelenlétére, hiperbolikus használat lehetséges referenciáira, mint Bethlen Gábor temetésének leírásánál, ami a pálos szerzetes és a spanyol táncmester leírásában maradt ránk.[44] Rhédey III. Ferenc temetésekor (1684) jegyezte fel Wass György, hogy „se zászló, se czimerek nem voltanak".[45] A teljes rituálé hiányzó vagy túlzott elemei egyaránt beszédesek, és akár az a jelenség is, hogy mi maradt ránk mindebből.

Az megállapítható, hogy ebben az esetben sem rendelkezünk teljes, minden részletre kiterjedő leírással és minden szöveggel, pláne nem az énekes részekkel. Azonban ismerjük a ravatalnál (1690 április) elhangzott beszédek közül egy egyházi és egy világi szónok szövegét. A sírbahelyezéshez (1691 februárja) kapcsolódó menet leírását (Fogarastól Sároson át Almakerékig), a megszólalók nevét, sorrendjét, és az egész ceremónia szövegeinek felét (ezt l. a mellékletben). Itt három községben lezajló ceremónia legalább 9 szövegéből egyenetlenül maradtak ránk a forrásaink. A fogarasiból egy, az almakerékiből szintén egy, s a sírbahelyezést követően még kettő. Az első alkalomból tehát a lehetséges egy egyházi (prédikáció) és két világi (egy latin és egy magyar nyelvű) oráció közül ezek kétharmada fennmaradt a debreceni Sinai-hagyatékban, 18. századi máso-

[44] Tóth 1997; Tóth 2004.

[45] Wass 1896, 37, 1684. július 2.

latban, címleirattal együtt, bár láthatóan tisztázatként. Nagyari József magyar nyelvű prédikációval és Pataki István magyar nyelvű világi szónoklattal a leírások és a kortárs adatok alapján több ízben is megszólalt, de csak a ravatalnál elhangzott szövegek maradtak ránk. A második alkalomról pedig ismerjük a szász tanár latin nyelvű beszédét, majd az egyik rokon búcsúztató versét, és végül az Apafi-család orvosának sírversét, azaz az adatok szerinti 11-12 szövegnek csak a negyedét láthatjuk magunk előtt. Ezek a források (az összes mintegy 40%-a) ekképpen mégis megmutatják az Apafi-adminisztráció ravatali búcsúztatásának és a sírbahelyezés immáron megváltozott politikai közegében megszólaló szövegeinek a szemléletét, mivel mind különböző helyen és időben hangzott el, s más-más politikai-lélektani kontextusban.

Apafi Mihály esetében a tárgyi elemek közül nem maradt ránk rajz, csak egy egész pontos leírás a menetről egy résztvevő, Rhédey Pál jóvoltából. Ez a tudósítás nem beszél a tárgyakról, sem a beszédek témájáról, de azt feltételezzük, hogy ha Bornemisza Anna esetében a Bethlen Elek-féle leírás szerint használtak bizonyos kellékeket, valószínűleg itt is számolhatunk jelenlétükkel. Azaz a Szent Mihály lova (a koporsó szállítására, bemutatására való építmény), a majestas (a kétszintes dobogó a ravatalhoz), a castrum doloris (a templomi ravatalhoz készített, házkaput formázó építmény), az epitáfium (ezüsttábla sírfelirattal) és epitáfiumcímerek (családi címer, genealógia részére megalkotott, a templomba helyezett emléktárgy, melyet a menetben a koporsó előtt vittek), halotti chárta (veres búcsúztató, a menetben, majd a templomban kifüggesztve) készülhetett itt is.[46] Az látható, hogy a felvonulás szervezett és szimbolikus módja (a test hordozásában és a menetben elfoglalt helyek rendje), az alkalmazott jelképes tárgyak (a fejedelemség jelképei, címerek, a „sírba törött", a halál tényét jelképező harci szerszámok és a hasonlóan kettétört fekete zászló), állatok (felszerszámozott és féken vezetett mortuáriumos lovak száma és helye), emberek (főemberek sorrendben és a jelképeket vivő személyek) a fejedelemasszony temetésének végső változatában mind nevesítve voltak. Apafi Mihály temetésének előkészületeiről nem került elő eddig forrás; csak az

[46] Herner 1988, 281–288.

1691-es ceremóniákról, és a tárgyi bizonyítékok közül is csupán néhány. Az 1908-as ásatás leírásában említette meg Szádeczky Lajos, hogy ott állt a templomban az oltár előtt a kő Apafi-címer, és előkerült a kriptából a törött kardvég és a sarkantyú.[47] Ezek szerint a fenti apró adatok alapján tehát mégis lehetséges a mégoly hiányos forrásokkal is az Apafi-temetés jelentőségét és a reprezentáció különböző formáit, sőt azok szimbolikus terét jellemezni.

Hatalmi válság Erdélyben (1690–91)

Az eddigiekből kitűnik, hogy Apafi Mihály fejedelem végtisztességét a hagyományoknak megfelelően tervezték megadni. Közbeszólt azonban a politika. Ugyanis a főúr ez esetben maga után nem hagyott egyértelmű elfogadható utódot: az egyetlen gyermekének ugyan igyekezett biztosítani a trónt, mind az erdélyi rendek (1681), mind a török *berát*ja, tehát jóváhagyó kinevezése (1684) révén. Amikor azonban az idősebb Mihály meghalt, az ifjabbik még nem érte el a felnőtté válás és egyben a vezetői szerep igényelte 20 évet (csupán 14 éves volt). Tehát hatalmi vákuum lévén az átmeneti régens kormány és az interregnum megannyi formája közül kellett választania a potens erdélyi nemességnek. Az áthidaló megoldás megtalálását nehezítette, hogy az ország szuverenitása már egy ideje sérült volt. A török kiűzésekor Erdély előbb a törököt kísérte egészen Bécs alá, majd a Habsburg katonaság téli beszállásolását kellett megoldania, s a gyengekezű fejedelemmel aláírattak egyre-másra újabb s újabb meghódoló nyilatkozatokat. Még 1688-ban született a balázsfalvi egyezmény, mely a történet szerint a fejedelemasszonyt vitte a sírba, s mivel éppen Kolozsváron is német katonaság állomásozott, nem merték a temetési menetet arra indítani, s inkább megoldották az almakeréki kripta rendbetételét. Amikor végül a fejedelem is végleg lehunyta a szemét (1690. április 15.), még mindig nem dőlt el végérvényesen a helyzet. Visszatért ugyanis Thököly Imre török segédcsapatokkal, és az ellene, német támogatással vonuló kancellár, Teleki Mihály ottmaradt a zernyesti csatatéren (1690. augusztus 21.), a győztes pedig nemsokára fejedelemmé kiáltatta ki magát (1690.

[47] Szádeczky 1909, 201.

szeptember 25.). Az ifjabb Apafi köré felállt Gubernium – nem először s nem utoljára tevékenysége során – kényes helyzetéből szabadulni akarván, Bethlen Miklóst Bécsbe küldte tárgyalni. Ezalatt a Török Birodalom még visszafoglalta Belgrádot, s megingott ezzel a Habsburg erőfölény. Időközben Thököly is teret vesztett, kivonult, s végleg elhagyta a Kárpát-medencét. Kihasználva a kedvező alkalmat, Bethlen Miklós benyújtotta saját tervezetét az osztrák udvarnak, s 1691 elejére már a *Diploma Leopoldinum*mal tért vissza Erdélybe, s várta a rendektől ennek megszavazását. A Fogarason összegyűlt országgyűlés pedig szentesítette a Bethlen-féle *Diplomá*t (1691. február 16.), s ezzel azt az átmeneti kormányzást, amelynek értelmében Erdély viszonylagos függetlenséget szerzett magának. A fejedelemség életét a 12 fős Gubernium irányíthatta, élén kezdetben a gubernátor Bánffy György, a kancellár Bethlen Miklós, s a kincstartó Haller János állt. A kis fejedelem felesküdött Lipótnak, s a német katonai parancsnok (korábban Caraffa, majd Veterani), is seregestül állandó vendége lett a Kárpátok ölelte kis országnak. Ilyen módon most már semmi sem hiányzott a fejedelmi temetés levezényléséhez, sem politikai-katonai rend, sem a szerep igényelte szimbolika.

A fejedelem temetéséhez igazítva rendezték el a többi neves elhunyt végső útját is. A fogarasi országgyűlés berekesztését követően (1691. február 16.) három nap alatt megtartották a néhai fejedelem temetését (február 16–19.). Fogarasról Almakerékre, az Apafiak régi kegyuraságába vezetett az út, és a fejedelmet három éve elhunyt hitvese mellé helyezték el a templom sekrestyéje alatti kriptába. Bár erről nem ír a Rhédey-féle memoriálé, csak a Bornemisza Anna temetésére rögzített Bethlen Elek-féle forrás, hogy minden bizonnyal a népes sereget ekkor (is) a temetés végeztével egy csendes halotti toron megvendégelték,[48] a templom szomszédságában álló egykori Apafi-kúriában. Ha már ekkor megvolt a kő Apafi-címer, azt elhelyezték az oltár előtt, s Almakerékről a kripta lezárása napján tovább vonult a „gyászsereg" a szomszédos Keresdre, ahol Bethlen Elek tanácsúr feleségét (február 20.) temették el, majd Gernyeszegre (február 22.), ahol pedig a 6 hónapja várakozó Teleki Mi-

[48] Herner 1988, 284, 288.

hály testét helyezték főúri pompa mellett örök nyugalomra. Mint az köztudott, a három elhunyt közeli, unokatestvéri rokonságban állt egymással, ezen módon még a gyászolók, vagy a parentálást végzők személyében sem kellett sokat változtatni. Mint arról korábban már volt szó, a kancellár felesége, Vér Judit mindeddig nem kapott engedélyt holt férje tisztes temetésére, amíg a még nagyobb úr, a fejedelem dolgát el nem rendezték. Pataki Istvánnak fent idézett, 1690. december 4-i levele arról is tanúskodik, hogy ő tanácsolta ugyan az özvegynek, hogy az előkészületeket megtegye, de szigorú feltételekkel. Noha az özvegynek is volt ötlete, ki beszéljen, Pataki jelezte, hogy majd ő tudósítja az országgyűlésről, hogy kik legyenek a megszólalók. Ám a Teleki-mecenatúrához tartozó három iskola diákjaival addig megírathatta a verses búcsúztatókat (az ismert tanárok, Dézsi Márton, Szathmárnémethi Sámuel és Kiskomáromi István segítségével), de azok nyomtatásával a pontosításig (a kancellár önéletrajzával való egybevetésig és a politikai döntésig) várnia kellett; azokat a szövegeket nyomdába nem adhatta, olvasható a tanács.[49]

Több oka is lehetett az erdélyi hatalmi elitnek, hogy az udvarbeli emberrel ezt üzenték a nemesasszonynak. Az elvi sorrenden kívül (előbb a fejedelem, aztán a kancellár temetése), a fejedelmi utód jelenléte (Apafi koporsója előtt ki menjen? Thököly, ifj. Apafi, Lipót követe?) és a hozzá való viszony kulcskérdés volt (mind a parentációban, mind a politikai közélet folytatásában). Ezenkívül Telekinek nagyon felemás volt a megítélése az udvarban, az általa képviselt németes, Habsburg-párti irányvonal, illetve a politikai és gazdasági szinten machiavelliánus megoldásai gyakran visszatetszést keltettek.[50] Ehhez járult egy szerencsétlen közjáték: ezen a fogarasi országgyűlésen, annak az egyik szünetében Bethlen Elek házában lezajló étkezés idején egy bizonyos Szentpáli N. Ferenc, jótollú, de rosszindulatú és erőszakos désaknai nemesúr hangosan becsmérelte a már rég halott Teleki Mihályt, és felolvasta a róla költött latin–magyar versét, melyben az ördöggel cimboráló gonosztevő-

[49] Pataki István levele Vér Judithoz, Balázsfalva, 1690. december 4., l. Biás 1913, 201–203. (16. sz. levél) L. még Pósta et al. 1913, 54.

[50] Trócsányi 1972, 234–298.

nek festette le, sőt azzal is fenyegetőzött, hogy még ennél rútabbakra is kifakad.[51] Patakinak az 1691 januárjában írt, csak összefoglalt, rezümé formában ismert levele Vér Judithoz már sokkal direktebben fogalmazott. Ha csak Gernyeszegen lesz a temetés, akkor két prédikáció és két oráció kell, de azok kinyomtatását nem ajánlja, sőt most már a versekét sem, minthogy „nem illik az a boldogult úr méltóságához".[52] Ez a jelenség is azt jelzi, hogy egy ilyen erősen megosztott kommunikációs térben nem lehetett nagy támogatottsága egy patetikus temetési szónoklatnak, amikor még a botránycsinálástól is kellett félni.

Ennek a temetésnek csak az adatai maradtak ránk: előbb Nagyari József és Nánási Mihály, Teleki egyik volt alumnusa, prédikált, majd két enyedi tanár, Dézsi Márton magyar, Kolozsvári István pedig latin nyelvű beszéddel szólt.[53] Ha ehhez hozzátesszük, hogy ezek a megszólalók igen különböző alkatot jelenítettek meg, és más és más politikai és teológiai arculatot képviseltek, akkor az a gernyeszegi temetés is a maga nemében különleges hangulatot áraszthatott, és Teleki Mihály életének és az őt artikuláló szimbólumoknak vegyes konglomerátumát adhatta. Ott prédikált Nagyari József a törökös uralmat legalizáló, Apafit pozitív bibliai szereppel felruházó prófétai beszédstílusával, melyhez a kulcsot az 1681–83 közti törökös háborúk beszédei, vagy az ún. szebeni beszéd (1684) és annak óriási hatása, számos korabeli kéziratos másolata nyújtja. A másik karakteres arculatú teológus, Dézsi (Hockmar) Márton (1639–91), a szász hátterű kálvinista lelkész és tanár, akit elhajlása, coccejánus teológiai nézetei miatt a radnóti zsinaton megintettek, és a püspöki irány vehemens ítéletei elől az ún. presbiteriánusokat támogató nemesek mentették ki.[54] Kolozsvári Istvánnak pedig a *Tótfalusi Biblia* ügyében és a nemzetközi diplomáciai tárgyalásai kapcsán ismerjük a nevét.[55] Végül Nánási Lovász Mihály (1662–1709) 1685 után etédi

[51] RMKT XVII/13, 3. sz., 544, 563. (Szentpáli N. Ferenc pasquillusa Teleki Mihály ellen); Horn 2011.

[52] Pataki István levele Vér Judithoz, Fogaras, 1691. január 5., l. Biás 1913, 205. (23. sz. levél) L. még Pósta et al. 1913, 56.

[53] Pósta et al. 1913, 10.

[54] Zoványi 1890, 134; Sipos 2000, 17.

[55] Bujtás 2010.

lelkész, 1696 után udvarhelyi esperes is jelen volt, aki pedig mellékesen Tófeus veje volt, hasonlóan Nagyari Józsefhez.[56]

A tény, hogy nem maradtak ránk ennek a temetésnek a beszédei, köszöntő versei, több okra vezethető vissza. Egyrészt betudhatók a régiségnek, másrészt a tudatosságnak. Maga Teleki Mihály még életében (1683. június 25-én) végrendelkezett a végtisztességének kívánatos módjáról:

> az én temetésemre semmi pompát ne űzzenek, koporsómat kívül veres vagy fekete bakacsinnál egyébbel bé ne vonják, egy néhány vas szeggel megszegezvén, hogy a szél el ne fújja. Testemre se adgyanak semmi egyebet, hanem miket magam öszve csináltattam, s magammal is szoktam hordozni [...] Címereket, chártákat egyet is ne csináltassanak, se koporsómra, se lovakra, se egyébre semmire: vagyon nekem fekete bársonyom, mind bakacsinyom, lovakra való, azokkal szintén beérik; zászlót ne írassanak: egyszóval az én temetésemre semmit ne költsenek; átkozott legyen, aki különben cselekszik.[57]

Másrészt pedig ha a politikai közélet zavaraitól ennyire függött egy elhunyt értékelése, s a beszédek nyomtatása az átmeneti időben tiltott volt, elképzelhető az is, hogy nem kívánták továbbra sem ezt a reprezentációt mintává tenni, az örökkévalóság számára fenntartani. Ahogy Tótfalusi Kis Miklós, a híres nyomdász végzete mutatja: a temetésén elhangzott beszédeket kiadták, csak éppen az őt dicsérő Enyedi István beszédének a vége hiányzik minden példányból. Az utolsó levél annál a résznél szakad meg, ahol a nyomdászt megalázó tudósok szimbolikus körülírása kezdődött. Ezt a részt tehát az érdekeltek megcsonkíthatták.[58] Végül akár a meghívott lelkészek széttartó beszédeit, vagy az egymásnak akár ellentmondó szövegeit maga az özvegy sem kívánhatta közreadni.

Míg tehát a forráshiányos helyzetnek több eredője is lehetséges, addig egy személyiségét és politikai felfogását tekintve kényes megítélésű kancellár maga is rövidre zárhatta az ünneplését, s az emlékállítási törekvéseket. Ezzel szemben Apafi Mihály fejedelem tisztességes temetését már csak a főúri rang és az uralkodóknak kijáró

[56] Zoványi 1977, 70.

[57] Pósta et al. 1913, 46.

[58] Gyalui 1909, 295–296. A nyomdász életpályájának tragikus lezárását és ennek az eszmetörténeti hatását jelzi Jakó 1974; Fekete 2002.

alapvető igény miatt rendezni kellett. Ezt azonban a gyorsan változó politika tette függővé sokáig: hiszen egy volt uralkodó temetésén meg kellett jeleníteni a jövendő uralkodó személyét is. Ebben az esetben nemcsak az volt a zavaró tényező, hogy egy gyermek örökölhette a trónt, mely valamely régens vagy régens kormány, gubernium kinevezését, megnevezését tette volna szükségessé, hanem ennél sokkal összetettebb politikai konstelláció állt elő. Az Apafi halálát követő tíz hónap alatt előbb a nagyhatalmú kancellár, majd a Gubernium, és ismét egy másik fejedelem (Thököly) és több lehetséges politikai megoldás (Lipót vagy éppen a brandenburgi választófejedelem) irányában jöttek létre kezdeményezések, s ezek sem állandósultak. Az 1691-es *Diploma Leopoldinum*ot becikkelyező fogarasi országgyűléssel rövid időre nyugvópontra jutottak ezek a sokáig efemer megoldások.

Az Erdélyi fejedelemség elenyészése

De az ifjabb Apafi szerencsétlenségére ezek a jelenségek nem értek véget az apja temetésével, hanem a kancellár, a Gubernium, illetve a Habsburg-kormányzat részéről többször megkérdőjelezték a legitimitását,[59] és végül lemondatták a trónról. Az 1690-es temetésen megszólalók tehát még egy olyan átmeneti pillanatban kellett, hogy értékelését adják a holt fejedelemnek, amikor jobbára csupán a vágyak voltak jelen a lehetséges, megszokott erdélyi politizálás útjának folytatására. Az 1691-es temetésen azonban már megmutatkoztak a különböző nézőpontok (szász és erdélyi viszonylatban), de a következő 4-5 év változásai ezeket a koncepciókat is átmenetivé tették.

Az Apafi Mihály temetési alkalmain szolgáló értelmiségiek – az egy Zabanius kivételével – mind a fejedelem által támogatott, az ő állami, egyház- és oktatáspolitikai koncepcióiban szerepet vállaló személyek közül kerültek ki. Nagyari József (1650/51–1694), a váradi puritánok egyik mérsékelt alakjának, Nagyari Benedeknek a fia, az előző udvari lelkész és püspök Tófeus Mihály veje volt, a kor

[59] Gebei 2012; Panyi 2012.

nagyhatású biblikus szónoka.[60] Az apósa halála után (1679) megörökölte az udvari lelkészi tisztet; s Apafi életének utolsó korszakában Fogarason élt önálló házban a fejedelem közvetlen közelében. Pataki István (1640/41–93) eredetileg pataki származású és Kolozsváron tevékenykedő, coccejánus szellemiségű egyéniség, akit az 1673-as radnóti zsinaton Tófeus megintett, de Bánffy Dénes megvédett. A következő évben pedig fordult a kocka: 1674-ben ő segítette mecénását s készítette fel a kivégzése előtt az utolsó útra. 1688-tól haláláig az ifjabb Apafi nevelője.[61] Szathmárnémethi Sámuel (1658–1717) Teleki Mihály mecenatúráját élvezte a kancellár halálig, s Kolozsváron élt és tanított, hatalmas és nemzetközi hírű exegetikai életművet hagyva maga után; halotti chártája ma is a Farkas utcai templom dísze.[62] A fogarasi lelkész (valamelyik Rozgonyi) a helybéli szolgálattevőként mindegyik esetben az Apafi–Bethlen családhoz tartozó egyházi személy volt: János székelyudvarhelyi tanárságának és könyvtári tudásának, Mihály könyvtárának hagyatéka kézzel fogható bizonyítékai tanultságuknak. Kaposi J. Sámuel (1660–1713) rimaszombati származású teológiai doktor, apja börtönt viselt a pozsonyi per áldozataként, őmaga pedig a vándorló pataki kollégiumnak diákja, majd haláláig tanára. Apafi halálának idején érkezett haza hosszas külföldi peregrinációjáról,[63] s vette feleségül Rozgonyi Mihálynak az Anna nevű leányát. Kolozsvári István (1649–1717) enyedi tanár, Apafi tudós diplomatájának utazási dokumentumai, fennmaradt levelei a gályarabok, a bibliafordítás és a békekötés ügyében tett diplomáciai tevékenységét jelzik.[64] Az almakeréki templom házigazdája feltehetően mondott legalább egy köszöntő fohászt, vele és a helybéli evangélikus lelkészelődeivel a helység uraiként az Apafiak jó viszonyt ápoltak. Bethlen Lászlót (1675–1717) Bethlen Farkas fiát, mint ifjú rokont kérhette fel a temetést szervező Elek-ág a búcsúztató vers elmondására. S végül Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), a fejedelmi család orvosa a peregrinációjáról való hazaérkezése óta (1677–91), ezzel párhuzamosan

[60] Nagyari 2002.
[61] Dienes 2013, 66.
[62] Zoványi 1977, 578–579.
[63] Csorba 2014.
[64] Bujtás 2010.

Enyeden tanárságot vállalt és kiterjedt praxist folytatott egész Erdélyben. Haláláig hűséges maradt fejedelmi patrónusaihoz, s úgy tűnik, neki volt a legtöbb lehetősége, hogy ezt kiadványban is nyilvánvalóvá tegye.

Az Apafi-politika idősebb, a fejedelmi párral egykorú támogatói ugyanakkor 1684–94 közt egymást követve haltak meg. Előbb Tófeus Mihály püspök (1684), Nagyari József apósa; őt követte a fejedelemasszony (1688) és Horti István, a püspök utódja (1689), majd ugyanabban az évben a fejedelem (1690. április 15.),[65] almakeréki lelkésze, Wolfgang Gross (1690. április 17.) és a kancellárja, Teleki Mihály (1690. augusztus 21.). Az Apafi-temetés utolsó alkalmán megszólaló értelmiségiek is nemsokára lecserélődtek pozíciójukban: Rozgonyi P. János a fogarasi papságát még 1691 februárjában elhagyta;[66] Pataki István haláláig kitartott az ifjabb Apafi nevelőségében (1688–93), ezt vette át tőle Szathmárnémethi Sámuel (1693–95); Kaposi J. Sámuel és Pápai Páriz Ferenc sem az udvarban kereste karrierjét, előbbi az Apafi által Erdélyben letelepített vándorló pataki kollégium gyulafehérvári, a másik az Apafi alapította enyedi kollégiumban vállalt tanári állást. Láthatóan ez a társaság leköszönt, vagy leváltották, de mindenesetre nem maradt az új politika közvetlen közelében. A búcsúztatók jelentős része is ehhez a generációhoz tartozott, nagyjából az 1630-as években születtek, s az 1690-es évekre lassan mind elmentek a minden élők útján. Dézsi Márton, enyedi tanár temette a Bornemisza-lányokat, Bánffy Dénesnét (Kata) és Apafi Mihálynét (Anna), sőt Teleki Mihályt is, ő maga 1691. július 24-én halt meg.[67] Pataki István, aki külföld tanulmányútra Bánffy Dénes mecenatúrájának köszönhetően jutott, s a fejedelemasszony és a fejedelem temetésein is beszélt, és az ifjabb Apafi nevelője volt haláláig az udvarban, 1693. január 2-án halt meg (temetésére Szathmárnémethi Sámuel készített gyászverset).[68] Még ebben az évben hunyt el az almakeréki új lelkész, Georg Günther.[69] Nagyari József, Apafi udvari lelkésze, aki a fejedelmi párt és Teleki

[65] Wagner 1998, 191, 1953. sz.
[66] Zoványi 1977, 515–516.
[67] Zoványi 1977, 150.
[68] Zoványi 1977, 460, 579.
[69] Wagner 1998, 191, 1962. sz.

Mihályt is parentálta, nemsokára 1694. február 18.-án halt meg (temetésére Szathmárnémethi Sámuel készített sírverset).[70] Így mire a szász Zabanius 1691-es kiadványát végre 1694-ben követte Pápai Páriz latin verses gyűjteményes kötete, már szinte alig volt ember, aki annak idején kulcspozícióban szolgált volna az Apafiak körében, majd részt vett volna a búcsúztatásukkor is. A Bethlen-család múltjának neves ismerőjét, a genealógia nyomozóját, Bethlen Eleket Pápai Páriz beszéde kísérte utolsó útján.

A szolgálattévők fiatalabb generációja pedig szintén nagyjából egy időben távozott. Legelőször a világhírű kolozsvári nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós halt el (őt Pápai Páriz parentálta, hagyatékát ő és Kaposi Sámuel rendezték), 1707-ben Zabanius; 1708-ban a részeges gubernátor, Bánffy György (őt és korábban a nejét is Szathmárnémethi Sámuel temette). 1713-ban hunyt el az ifjabb Apafi Bécsben és Kaposi J. Sámuel Marosvásárhelyen; 1716-ban pedig másik két professzor, Szathmárnémethi Sámuel Kolozsváron (hagyatékát a végrendelet értelmében Zilahi Sebes András rendezte) és Pápai Páriz Ferenc Enyeden. S végül 1717-ben zárta le szemét Bethlen László saját birtokán, s Kolozsvári István Enyeden. Azaz az Apafi-kor leváltódásával többen ugyan kiestek a következő politikai formációk világából, de megőrizték viszonyukat régi mecénásaikhoz. És lehetséges, hogy egy újabb korszakban feleslegesnek érezhették a korábbi szövegeik kiadását. De egyszerűen az is érthető lenne, ha a gyakran változó, átmeneti időszakokban nem akadt volna főúri mecénás, hogy ezeket a szövegeknek a nyilvánosságra kerülését támogassa. És időközben az Apafi-kor emberei is távoztak az élők sorából.

Az 1694–96 közötti időszak az ifjabb Apafi életében hozott végleges változást. 18 éves volt, amikor meghalt apja kedvenc udvari lelkésze, Nagyari József, és lejárt Szathmárnémethi Sámuel nevelői mandátuma. Ekkor jegyezte el Bethlen Katát (Bethlen László unokahúgát), majd a következő évben összeházasodtak. Mikor betöltötte 20. életévét, Bécsben és Bécstől nem kapott jóváhagyást uralma megkezdéséhez, így rövidesen lemondva trónjáról soha többet nem jutott az Esterházy-birtokokon távolabb keletre. Ezzel pedig semmivé lettek Apafi parentációjában felidézett allúziók, meg-

[70] Zoványi 1977, 426, 579.

jelenített szimbólumok és elhangzott remények. Ami ezután következett, az már egy másik történet: részint Erdély élete a Habsburg Birodalom belül,[71] részint a családtörténet egyik ága, az ún. causa Apaffiana eseményeihez kapcsolódik,[72] és egy másik kötet lapjaira tartozik.

Apafi Mihály temetési rendjének szimbólumai

Apafi Mihály az utolsó időszakának kedvelt helyén, fogarasi várában hunyt el. Sok esemény helyszíne[73] volt ez: 1663-tól a fejedelem, 1684-től a felsége tulajdona, majd haláláig az ifjabb Apafié. Itt ratifikálták az 1687. október 27-i, Apafi és Lotharingiai Károly képviselője között kötött balázsfalvi szerződést (1688. május 13.),[74] itt halt meg Apafi Mihály is (1690. április 15.), és itt mondott le az ifjabb Apafi a fogarasi várról (1696. március 27.).[75] A fejedelemasszony halála utáni másfél évben ide tette át székhelyét Apafi, s innen, a legerősebbnek mondott várból intézték Erdély politikai és adminisztratív ügyeit a kancellárián, ide költöztek a nemesi udvar előkelőségei, itt laktak vele udvari papjai. Több tanú szerint a fejedelem még április 10-én Teleki Mihállyal és a császári generálissal, Heisslerrel vadászott, de meghűlt, ágynak esett, s rövidesen, április 15-én meghalt.[76]

A fogarasi udvarnak kellett az utolsó időszak emberi és politikai nehézségeit is hordozni, legyen az a fejedelem depressziója, netán feleségkereső akciója vagy a mindennapi belügyek és a diplomácia szervezése. Apor Péter ekként jellemezte az életútnak ezt a kései szakaszát:

> Vadászni gyakorta járt, egyébkor könyveket olvasott, kivált az Bibliát, azt estve is, kivált özvegy korában, amíg elaludt az inassal olvastatta, vagy penig órákot igazgatott. Sok óra volt az házában:

[71] Trócsányi 1988.
[72] Zombori Rónay 1927.
[73] Szádeczky 1892.
[74] Kiss 1987, 116.
[75] Sebestyén 1992, 122–123.
[76] Inczédi 1860; Bydeskuti 1874, 497.

> az többi között egy az asztalán állott, mint egy bojtos kicsin kutyácska, mikor ütni kellett, megmozdult az asztalon, valahány óra volt, annyiszor az száját feltátotta, s annyit ugatott, mintha valóságos kutya lett volna.[77]

Érthető, ha az egyik távoli rokon, czegei Wass György (1657/58–1705),[78] Teleki Mihály anyai unokaöccse, 1677-től maga is bejáratos az udvarba, személyes hangot ütött meg, amikor beszámolt a fejedelem haláláról a naplójában:

> 15 Aprilis szombatnapon, szintén mikor az házában az órája hármat ütött délután, mult ki ez világbúl igen igen szép csendesen az mi boldog és nagy, de igen felette igen jó emlékezetű, örökké megsiratható, kegyes és jó lelkiisméretű fejedelmünk Apafi Mihály, urunk és édes atyánk, életének 58 esztendeiben, birodalmának 29-ikben.[79]

Ebben az érzelemmel telített szövegben érdemes ráutalni néhány művelődéstörténetileg érdekes jelenségre. A délutáni három órai halál menthetetlenül felidézi a korabeli olvasóban az analóg bibliai történetet, mely szerint Krisztus a hagyománynak megfelelően ebben az időpontban halt meg (bár ő pénteken, s nem szombaton, mint a fejedelem). Ez lehet önkéntelen, de lehet a naplóíró részéről is felfedezett egybeesés, mely párhuzam a megholt erényeit is magasabb távlatból láttatja. Az órájára való reflexió sejteti, hogy a saját szobájában halt meg, efelett volt az óratornyocska, ezt erősíti a másik korabeli fogalom, a „házában" kifejezés, mely 'szoba' jelentésben értendő, és a fogarasi várban a leírások szerinti Vörös-toronybeli harmadik emeleti fejedelmi hálószobára vonatkozik.[80] Valamint széles körben ismert Apafinak az órákhoz való vonzódása, ismert a horologium-gyűjteményének a hagyatéki és az idézett naplókbeli leírása. Ez alapján tehát a patriarchális forma (mi urunk és atyánk) a vezetőre értett védelmező funkcióra, a halál pillanatára tekintés pedig Apafi közvetlen ismeretére utal. Wass György mint rokon, de

[77] Apor 1982, 604.
[78] W. Kovács 2004, 2.
[79] Wass 1896, 88.
[80] Sebestyén 1992, 7, 22; Kovács 2007, 160–162; Karczag, Szabó 2010, 143–145.

mint abszolút nem részvétlen kísérője az eseményeknek, nagy empátiával jelenítette meg Apafi Mihály halálát.

Az 1690-es eseményekről nincs korabeli feljegyzés, a temetési rendnek sincs memoriáléja, nem ismerjük a temetésrendező nevét sem; tehát csak közvetett adatokból feltételezhetjük a végtisztesség módját. A feltárt kriptája díszes sírmellékletet mutatott: a fejedelmet gazdagon aranyozott díszruhában tették a ravatalra.[81] Mivel az 1691-es gyászszertartás menetét pontosan rögzítette a ceremónián is résztvevő Rhédey Pál, és mivel a fogarasi udvartartás vezetői ugyanazok a személyek maradtak, feltesszük, hogy az első ravatal és az első processus is hasonló módon lehetett megszervezve, az alkalom csak a rétegzettségét tekintve kellett, hogy kisebb legyen, egy a gyászra fókuszáló rituáléval. Az 1690-es alkalmon az 1691-es esemény résztvevői közül ki kell húzni egy-két reprezentatív eseményt és személyt, így a császár in effigie, képviselet formájában történő jelenlétét. Itt a menet a fejedelemnek a harmadik emeleti „házából" (szobájából) indulhatott, ahonnan a testet kivitték, s koporsóba helyezték a szomszédos szobák egyikében (vagy az audienciás házban vagy az ebédlőpalotában). S ezután felravatalozták egy majestáson (emelvényen), mely vagy ezen nagy szobák egyikében vagy a palotának ezen szárnyának első szintjén található az udvari kápolnában. Az 1690-es temetési menet rendjét az 1691-es első vonuláshoz hasonlóan tudjuk elképzelni. A résztvevő megszólalók közül azonban itt csak két személyt ismerünk: a magyar prédikáció (Nagyari József) és a magyar nyelvű szónoki beszéd (Pataki István) szerzőjét, viszont Sinai Miklós gyűjtőszenvedélyének köszönhetően mindkét szöveg ránkmaradt.

A köztes időszakról, a fejedelmi tetem tízhavi hollétéről eddig nem akadtunk nyomára forrásnak, csak közvetett utalásokra hagyatkozhatunk e téren. A látszólag legbizonytalanabb ezek közt is Bethlen Miklósnak az *Önéletírás*ában megőrzött egyik ekkori álma, mely erre a jelenségre vonatkozik: ebben ugyanis az 1688–90 közt hirtelen elholt udvari emberek halálát vízionálta. A történet szerint öt álomjelenetet álmodott egy sémára, mind a halálról szólt (Bornemisza Anna, Inczédi és neje, Apafi Mihály, Bethlen első felesége

[81] Szádeczky 1909.

etc.), s mindet jellegzetes tárgyak, helyzetek jellemezték.[82] Apafiról a következőket látta álmában (a történet szerint 1688. június 15-én):

> ott egy fekete bársonyos bézárt koporsó, azt mi fogatók s vitetők az ott lévő kerek bástyába és ott az ajtót bézáratók s bépecsételtetők [...] A fejedelem testét a látás szerént mü tanácsurak zárók, pecsétlők a bástyába.[83]

Ezt megerősítette az *Önéletírás* 19. fejezete: „Következék a fejedelem teste koporsóba és a bástyába tétele, és osztán a tanácskozások".[84] Jóllehet az *Önéletírás* a gróf bécsi száműzetése idején keletkezett, tehát jóval a történeti eseményeket követően, és ebben a művében is az emlékezés folyamatai konstruálják a múlt emlékképeit, de mégis érdemes kiemelni belőle egy-két érdekességet. Ezek a képek helyhez kötöttek: az álmodó Bethlen ekkor szintén Fogarason élt, s helyismerete alapján egyértelműen utalt a halál helyszínére (fogarasi vár), a holttest szállításának módjára (nemesi testőrség), és a test tartásának helyiségére (a kerek bástyában). Rhédey Pál memoriáléja pedig a következőt közölte az egy év múlva lezajlott ceremónia elindulásáról. „Az papi és deáki sereg az palotára feles számmal felgyülekezett",[85] a tanácsi rend (a Gubernium tizenkét tagja) pedig az éneklés kezdetekor felvonult a testért:

> az idvezült fejedelem maga lakó házán belül való „Csuhadár ház" nevű kerek bástyában bémenvén, azon házban májestáson nyugodott idvezült fejedelem testit felvették és ily renddel az palotára magok az urak kivitték s az majestásra fel tették.[86]

A két leírást együtt olvasva fény derülhet a „bástyába tétel" kifejezés tartalmára. Kovács András kolozsvári művészettörténésznek a fogarasi várkastélyról adott leírása[87] és ezt megerősítő levélváltásunk alapján a forrásunkban lévő utalásokat a következőképpen konkretizálhatjuk: tudjuk, hogy a fejedelem rezidenciája a fogarasi belső várban volt, az ún. Vörös-toronyban, annak a harmadik szinten lévő szobájában lakott, mely 1676-ban „deszkás pádimentumos

[82] Bethlen 1980, 806–808.
[83] Bethlen 1980, 807.
[84] Bethlen 1980, 814.
[85] Lukinich 1913, 31.
[86] Lukinich 1913, 31.
[87] Kovács 2003a, 132. kép; Kovács 1996.

feyér bolt" volt. Innen átjáró nyílt a nyugati szárnyon lévő, egykori Bethlen Gábor-féle audienciás házba (ennek helyén 1676-ban Bornemisza Anna szobája volt jelölve), de a déli loggiás szárnyon lévő reprezentatív termekbe is, ahol a közpolitikai élet (tanácsülés, követfogadás, hivatalos étkezések) zajlott.[88] A lakószobája előtti csigalépcsőn a felesége szobája alatt található udvari kápolnába vagy az udvarra is ki lehetett jutni. A második emeleti loggiás szárnyon volt az ebédlő; a toronyban a harmadikon a „fejedelem háza", azaz saját szobája, melyet hét flandriai kárpit díszített; efölött az immár sokszögű bástyában a török elnevezésű „csuhádár ház", a ruhaszoba; majd a Bethlen Gábor által épített háló (1617); s aztán már csak a jól látható óratornyocska következett. Apor Péter temetési ceremónia-leírása a test tartására a „bolt" kifejezést használta: „valamelyik boltban vagy alkalmatos helyre az testet addig bétették, az mig az temetéshez hozzákészülhettek",[89] mely egy kisebb méretű szobára, akár ablaktalan helyiségre utalt. Apafi Mihály testének elhelyezésére azonban a „bástyába tettük" kifejezést használta Bethlen Miklós. Mivel Apafit a halála feltehetően a saját lakóhelyén, szobájában érte (ennek közelében lehetett hallani, amint az órái elütötték a három órát), és ha a csuhadár-házból hozták ki 1691-ben, az ott felállított ravatalról a palotába, akkor feltehetően a szobája táján tárolták a testet tíz hónapig: vagy két emelettel lejjebb lehetett az a bolt, vagy akár magában a csuhadár-házban. Ehhez be kellett szurkozni a koporsót és lezárni pecséttel a szobát, amint erre Bethlen Miklós céloz: az alul kerek bástya vastag s hideg falai biztosíthatták a kellő hőmérsékletet a test tárolásához.

Amikor tehát az 1691-es fogarasi országgyűlés határozatainak a végére pontot tettek, kezdődhetett el ennek megfelelően Apafi fejedelem tíz hónapja várt egyházi búcsúztatása és a végső nyugalomra való helyezése. Temetése az elhunyt fejedelmet megillető ceremónia minden elemének megtartásával zajlott, csak méreteiben nem volt mérhető Bocskai István, Báthory István, vagy I. Rákóczi György temetési pompájához, amint ez Rhédey Pál feljegyzéseiből kitűnik. Felvonultak az udvar vezető tisztségviselői, az országgyű-

[88] L. az 1656. és 1676. évi urbárium leírásait: Prodan 1976, 134–137, 732.
[89] Apor 1982, 661.

lésen részt vevő társadalmi csoportok, a „három nemzet", a magyar vármegyék, a székely és a szász székek képviselői, az egyházi és világi előkelőségek, részt vett ezen Lipót személyét képviselve báró Falkenstein is. Szabó Péter elemzésében kiemelte a hopmester, Naláczi István szerepét az 1691-es gyászszertartások rendjének meghatározásában.[90] A tiszteletadás gesztusai bőven megvoltak. Február 16-án, pénteken a tanácsurak vitték ki vállukon a fogarasi belsővár Vörös-tornyában, a négytáblás, világos üvegablakos szobában, a csuhadár-házban lévő ravatalról a testet – feltehetően a Báthory-palota felőli nagylépcsőn – talán az audienciás házon (a székekre az Apafi-címer volt faragva) keresztül a palotában felállított kétlépcsős ravatal emelvényére az enyedi diákok zsoltáréneke mellett. Rhédey Pál szövege többször is kifejezetten arra utal, hogy kimentek a palotára, ami a 'nagy terem' jelentésű, 2. emeleti ebédlőpalotát (a maga díszes keretbe foglalt újabb hét perzsaszőnyegével, s a mennyezeten Bethlen Gábor címerével) vagy az öreg vagy Báthory-palotát jelentheti (szintén rámás hat virágos velencei bőrkárpittal, pohárszékkel s vereskályhával, alul deszka, felül virágos famennyezettel). Itt kezdődött a ceremónia a helyi lelkész – Rozgonyi Pap János vagy Rozgonyi Mihály – prédikációjával, majd ez után következett Kolozsvári István (1649–1717) enyedi tanár magyar szónoklata,[91] majd a szászorbói lelkész, Isaacus Zabanius mondta el latin orációját. Végül pedig két gyermek kántált búcsúztatókat.

De az Apafi temetésen résztvevő nemesúr jegyzeteiből hiányoznak az elhangzott énekek és beszédek textuális recepciói is. A megtalált vagy kiadott és ebben a kötetben is együtt kiadott szövegek legalább a textuális alakját elénk adják annak, ami elhangozhatott, jóllehet a rituálében elfoglalt helyüket, pl. a zenei kíséretet, szó és hang egymást váltó struktúráját ezekből a forrásokból nem tudjuk rekonstruálni. Rhédey ugyan nem tárgyalta, de érzékenyen utalt a zenei kíséretre. A leírás 2. pontja szerint, amikor elkezdődött az

[90] Szabó 2011a, 37.

[91] Kolozsvári István ekkor enyedi tanár, időközben Apafi diplomatája (1684–86), később (1714–17) Erdély püspöke volt. Fia, Kolozsvári Dániel, Rettegi Györgynek az emlékírónak *(Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784)* volt a mostohaapja. L. Bujtás 2010, 57.

éneklés, a tanácsosok akkor mentek a testért, s szállították ünnepi módon a díszes ravatalra, ahol már ott ültek a nemesi elit tagjai. A 6. és a 11. pont szerint pedig mikor az éneklés véget ért, kezdtek hozzá a szónokok a beszédeikhez, s ez a része az alkalomnak a diákok által énekelt búcsúztató exordiumával zárult.[92] Végül pedig a tetem kriptába helyezése is „musikák és éneklésnek harsogása alatt" ment végbe.[93] Az eddigi halotti szövegek irodalmi értelmezői és a ceremóniák történeti, folklorisztikai elemzői közül eddig egyetlen elemzés hívta csak fel a figyelmet a temetések lehetséges zenei „cultusának" meglétére: Mikó Gyulának a Bethlen Gábor első felesége temetéséről írt könyve hivatkozott Újfalvi Imre kálvinista halotti énekeket tartalmazó korabeli kiadványára,[94] mely a 17. század temetési kultúrájának fontos, de ebben a kontextusban még nem vizsgált forrása.

Újfalvi Imre előszava arra céloz, hogy a szokástól nehéz megválni, ezért az énekeket három karban közli: a háznál a halott felvétele előtt, a halott kivitelekor (vonuláskor), a sír felett (sírnál, kriptánál) énekelt dalok.[95] A szűken vett egyházi rítusra nem adott meg külön énekcsoportot, mivel azok a klasszikus egyházi énekeket jelentik, s a kiadványa első részét foglalják magukba. Az ünnepi liturgiához önálló énekkör tartozik. Ebben az esetben tehát énekelhette a gyülekezet ebből a corpusból a Simeon énekét, amikor a Gubernium tanácsurai elmentek a testért. A prédikációt és a beszédeket követően az *Emlékezzünk, mi keresztyén* dallamára vonulhattak ki a várból. Sároson az elmélkedős, szabad alkalmi beszédhez a választott énekek feltehetően a gyülekezeti énekek közül kerültek ki. Almakeréken a templomi búcsúztatáson pedig először a szokásos igemagyarázatos istentiszteleti liturgiához illeszkedő énekrendet követték, majd pedig a *Jer, temessük…* kezdetű ének szólhatott, amíg a sírba helyezték a koporsót és mellékleteit. Adott volt tehát egy szövegállomány, amely mintául szolgálhatott Apafi Mihály temetésénél is: a kiadvány kínálta halotti énekeket pedig kisebb igazítással a helyi szokás ceremóniájának megfelelően fel lehetett használni.

[92] Lukinich 1913, 30–31.
[93] Lukinich 1913, 33.
[94] Mikó 2010, 11.
[95] Újfalvi 1682, A3v.

Szabó Pétertől és Horn Ildikótól több temetési rítus elemzését ismerjük, a magyarországi példákat jellemzően tárgy- és eszmetörténeti kontextusban, nemzetközi párhuzamokkal való összevetésben közölték. Ezek alapján megállapítható, hogy a Rhédey Pál memoriáléjában megőrződött rituálé pontos leírása alkalmas egy ilyen típusú elemzésre. Elsőként a végtisztesség menetét adjuk közre, ahogy az a forrásokból kibontható: a hely, az idő és a helyiség meghatározta alkalom, az adott kompozícióban megjelenített műfaj a temetés egy szakaszának meghatározott részéhez kapcsolva nyer értelmet. Kitűnik, hogy a kora újkori fejedelmi temetés eseményei precízen végiggondolt cselekmények és szimbólumok jelölte keretben zajlottak a búcsúztatás több szintjének (főúri, nemesi, városi, falusi) megfelelően. Hagyományosan külön jelenítették meg az egyes társadalmi rendeket (a nemesi és papi rend, valamint a vármegyék és a székek küldötteit), és önálló hely illette meg a nemesasszonyokat. Felvonultak a fejedelemség kékruhás katonái, s a rendekéi (a veres posztós székelyek, a feketeruhás szászok, és a zöldszínű mezei hadak).[96] A nemesi réteg ülőszékeitől a zászlóvivők földig hajtott fekete zászlói választották el az udvari népet. A címerekkel s zászlókkal feldíszített termek, a ceremóniában felváltva megszólaló emberi szó és gyülekezeti ének, a gyászsereg által vitt és magánviselt szimbólumok (és számuk és színük), a résztvevők (emberek, állatok, jelképek) sorrendje az ülőhelyen, a megszólalásban és a vonulásban etc. mindmind fontos kellékei voltak a végtisztesség kinyilvánításának.[97]

A házon belüli, a háztól a város végéig tartó, majd onnan a temetőhelyig való vonulásnak és az ehhez kapcsolódó búcsúztatásnak minden hagyományos ünnepi kelléke megvolt. Ezeket a szakaszokat megkülönböztetve közöljük alább. A rang szerint besorolt menetben elől s hátul a sokaság és had, köztük hátul a császár, azaz Lipót hadaiból választott testőrség (akik csak a fogarasi határig kísérték a gyászmenetet), s nagyjából ennek kétharmadán ment a test (a házon belül a tanácsurak, kint a halottas szekér vitte). A menet elején a szimbólumok voltak láthatók: megvolt a három vezetéken hordozott felöltöztetett ló, a „sírba rontandó" gyászfekete

[96] Bíró 1986, 194.
[97] Apor 1982, 662–666.

zászló (kornyéta), az Apafi-címeres zászló (lobogó) és Erdély zászlaja (országzászló). Szerepelt itt egy vitézi alterego is, a fegyverderékkal, buzogánnyal felszerelt és földig feketébe öltöztetett lovon haladó fegyveres, két oldalról az aranyos szablyát és az ékes buzogányt (köves botot) hordozó két lovassal. A fegyveres vitéz és az uralkodói jelképeket hordozó lovasok közt volt a helye a hopmesternek, Naláczi Istvánnak és az ifjabb Apafinak, nem mint az egyetlen családtagnak, hanem mint potenciális utódnak. Ha kihalt volna a család, akkor arra is volt rituálé: János Zsigmond esetén ezt szemléltette a rozsdás fegyverzetű, felfordított pajzzsal, egyedül vonuló vitéz.[98]

Fogarast elhagyva kb. 140 km állt a gyászsereg előtt, melyet arányos részekre osztva, 3 nap alatt tettek meg (l. a térképet alább). A gyalogmenet tehát szekerekre, hintókra költözött, s valahányszor lakott településre jutott, ismét gyalogszerre váltott, s a mortuáriumos lovakat is féken vezették. A rendben két jelentősebb változást emelünk ki: az ifjabb Apafi helye előbbre került, s a vitézi kornyéta, a temetés végén eltörésre ítélt és a sírba helyezett, a halált szimbolizáló fekete zászló került a koporsót vivő halottas kocsi mögé. Előbb Sárosig haladtak, itt megháltak, és következő napon, szombaton február 17-én az udvarház udvarán a gyülekezet előtt Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári professzor mondott könyörgést és szónoklatot. Innen egyhuzamban egy napi úttal haladtak Jakabfalvára, megaludtak, és másnap, vasárnap február 18-án értek be Almakerékre. Itt a szekerekről ismét gyalogmenetbe sorolva az evangélikus szász templomba, az Apafiak ősi kegyuraságába vonult a gyásznép, ahol várták őket a helyiek a határon, sok özvegyasszonnyal. A templomban a gyászolók meghallgatták Nagyari József prédikációját, Pataki István magyar szónoklatát és Szathmárnémethi Sámuel kolozsvári tanár latin orációját. Ezután feltehetően a halotti tor következett – bár a forrásunk ezt nem írja –, s hétfőn, február 19-én a gyászkápolna megnyitott kriptájába, felesége koporsója mellé helyezték a fejedelem testét tölgyfa koporsójában. A mortuáriumos lovat, illetve a temetésen a templom díszítésére készített textíliákat és kelméket – a szokásnak megfelelően min-

[98] Szabó 1987, 330.

den bizonnyal – az almakeréki templomnak és lelkészének adományozták. Ezt Bornemisza Anna esetében tudjuk dokumentálni,[99] de semmi kétség, hogy itt is hasonlóképpen járhattak el.

A rituálében kiemelt szerepet kapó személyek Apafi rokoni és familiárisi kapcsolataihoz tartoztak, s Naláczi István fogarasi hopmester irányításával, instrukció alapján valósították meg szerepeiket. A nemesifjak vitték az uralkodói szimbólumokat ékes feldíszített lovakon. Rhédey Pál egy másik választott erdélyi fejedelemnek, Rhédey Ferencnek, az unokaöccse volt. Bethlen Ferenc a Bethlen-család Elek-ágából Bethlen Gergely egyetlen fia, egy ideig Teleki Mihály lányának potenciális jelöltje. Bethlen László a család ugyanezen ágának másik fiatal tagja, a történetíró Bethlen Farkasnak a fia volt. Mindannyian[100] fiatalemberek, valószínűleg az ifjabb Apafi kortársai, a nemesi iskola tagjai voltak. A lelkészek és egyéb szónokok pályájáról és az Apafi-mecenatúrához való viszonyukról már volt szó. A megszólalásuk helyéről annyit jegyzünk meg, hogy az ún. prédikálószék a halotthoz és az utódhoz közel lett felállítva:[101] érthető, ha – nem csupán a rokoni helyzete, de a térbeli elrendezés miatt is – a lelkész a beszédében megszólította az ifjabb Apafi Mihályt, aki a kétszintes díszemelvénynek a második szintjén, a halott közelében egyedül ült. A világi szónok és versmondó, éneklő pedig az emelvény első szintjére fellépve alakította a megszólalását. A gyászszertartás többi szereplője familiáris (Gulácsi Albert, Horváth Miklós, Jankó Péter), mint pl. az a Hokmár János, aki szász eredetű lévén rokona volt az Apafiakhoz közelálló, de ekkor már Dézsi Márton néven élő enyedi tanárnak. S végül pedig megemlíti a Rhédey-féle leírás 10. pontja az Almakeréken a gyászmenetet fogadó s a faluhatárról bekísérő „feles [értsd: sok] becsületes [értsd: megfizetett] fő [értsd: úri, nemes] s nagy részint özvegy asszonyok" csoportját, akik ilyen módon megfeleltethetőek a korban alkalmazott, és Apafi feleségének temetésén „keserves asszonyok" megnevezéssel illetett siratóasszonyoknak.[102] A siratás egyrészt a búcsúz-

[99] A fekete bársony szövet az almakeréki szószékre került, l. Szádeczky 1909, 197.

[100] Lukinich 1927, 530.

[101] Apor 1982, 661, 664.

[102] L. Bornemisza Anna temetési tervének az OL állományának Bethlen-

tatás része volt, másrészt a kor antropológiai képéhez tartozott ennek nyilvános megformálása.[103] A Nagyari-prédikáció szövegének egyik motívuma ez (ki sirathatja, hogyan s miért a fejedelmet), illetve Pataki István és Zabanius szónoklata sem felejtette el kiemelni a gyász „keserves" [értsd: keserű] voltát.

Megállapíthatjuk, hogy a végtisztesség alkalmazott szimbólumai uralkodó temetését jelenítik meg. Ha csak a tárgyi kultúra egyik elemét emeljük ki, ilyen például az erdélyi részeken alkalmazni szokott halotti fegyverzet (szablya, sarkantyú, buzogány és sisak), melyek közül a Rhédey Pál memoriáléja hármat sorolt fel. Szabó Péter feltevése szerint bár a sarkantyút ritkán említik a hasonló listákon, feljegyzéseken, de szintén szerepelhetett a ceremóniákon: ezt erősíti meg az 1908-ben feltárt Apafi-kripta sírmelléklete, a törött kard és a sarkantyú.[104] Mivel tudjuk, hogy Apafi fiának a temetése elmaradt, így ez csak a fejedelem temetéséhez tartozhatott. Ezek a jelképes tárgyak természetesen temetési kellékek és nem az uralkodói felségjelvények (azaz az itt szereplő bot nem azonos sem az erdélyi nemesi buzogánnyal, sem a török bottal).[105] Ezek megnevezései megtalálhatóak az erdélyi szokásokat, így például a temetési ceremónia részleteit dokumentáló Apor Péternél,[106] de csak mint a jelképeket vivő személyek attribútumai szerepelnek Rhédeynél, s nem látszik a rituálében betöltött szerepük. Utóbbi nem jelölte sem az epitáfiumok, epitáfiumcímerek jelenlétét, sem a zászlók szövegeit, ahogy ezzel szemben ezek a tárgyak, jelképek pl. I. Rákóczi Ferenc, Bethlen Péter vagy az Esterházyak vezekényi ütközet utáni végtisztességén láthatóak voltak: az epitáfiumcímer a templom falán, a vonulás pedig rajzon maradt fenn.[107]

Mindezen rövid összefoglalás alapján is kitűnik, hogy Apafi Mihály fejedelem temetését szépen és a hagyományoknak megfelelően tervezték meg és vezényelték le. A fellelt forrásaink és a szaktudo-

levéltárából kiadott, másutt nem található véglegesített verzióját: Herner 1988, III–VI, 285–288.

[103] R. Várkonyi 1999; Nagyari 2002, 27.

[104] Szabó 2008; Szádeczky 1909, 201.

[105] Panyi 2012, 54–55.

[106] Apor 1982, 663–664.

[107] Thaly 1873, 681, 684.; Szabó 1989, 27, 96.

mányi tanulságok alapján még a nem említett jelenségek kapcsán is meg kell jegyeznünk, hogy azokra nem lehet az a magyarázat, hogy ezek az elemek mind hiányoztak volna. Ha ugyanis a szemtanú Rhédey valamit nem említett, inkább jelentheti azt, hogy az ő nézőpontja nem erre irányult. Rhédey Pál főszerepbe kerülve, a jelképek hordozói közt a majestás előtt állt, látott-hallott mindent, de ő a ceremónia leírását, a „theatrum" megjelenítését tartotta szem előtt: a nemesi prezentációt, és nem a részletes, történeti hűséget követő reprezentációt.

A végtisztesség menete a haláltól a szertartásokon át a sírig[108]

Halál, Fogaras, 1690. április 15.

helyiség „a fejedelem háza" (szobája)
a végtisztesség fajtája virrasztás
kompozíció fény, csend

Koporsóbatétel, Fogaras, 1690. április 17.

helyiség [ebédlőház vagy audienciás ház]
a végtisztesség fajtája majestás, díszemelvény
kompozíció gyertyák, testőrök

Ravatal (1), Fogaras, 1690. április 17.

helyiség [ebédlőház vagy audienciás ház vagy udvari kápolna]
a végtisztesség fajtája világi szertartás
kompozíció halotti istentisztelet, világi búcsúztatók

Boltbarakás, Fogaras, 1690 áprilisa–1691 februárja

helyiség bástya (Vörös-torony), „csuhadár ház"
a végtisztesség fajtája katafalkon nyugszik
kompozíció szurokkal lezárt koporsó, lepecsételt, zárt helyiség

[108] Lukinich 1913, 30–33.

Ravatal (2), Fogaras, 1690. április 17.

helyiség bástya (Vörös-torony), „csuhadár ház”
a végtisztesség fajtája majestás (díszemelvény)
kompozíció gyertyák, testőrök

Hirdetés, Fogaras, 1691. február 16.

helyiség a városban és a várban
a végtisztesség fajtája nemesi és városi gyűlés
kompozíció harangozás, bevonulás, ének (cultus)

Processus (1), Fogaras, 1691. február 16.

helyiség a háztól a palotáig
a végtisztesség fajtája nemesi díszkíséret, majd az udvari nép tisztelgése
kompozíció Gubernium, jelképek, utód

Ravatal (3), Fogaras, 1691. február 16.

helyiség a palota
a végtisztesség fajtája [castrum doloris], majestás (díszemelvény), egyházi szertartás
kompozíció halotti istentisztelet, világi búcsúztatók

Processus (2), Fogaras, 1691. február 16.

helyiség a vártól az Olt partjáig
a végtisztesség fajtája városi gyászmenet
kompozíció a vár, a város és az ország, a császár gyásza

Processus (3), Fogaras–Sáros, 1691. február 16.

helyiség útközben
a végtisztesség fajtája falvak közti gyász
kompozíció gyászsereg, harangozás, ének, kíséret

Ravatal (4), Sáros, 1691. február 17.

helyiség udvar
a végtisztesség fajtája [castrum doloris], egyházi szertartás
kompozíció könyörgés és világi szónoklat

Processus (4), Sáros–Jakabfalva, 1691. február 17.

helyiség útközben
a végtisztesség fajtája falvak közti gyász
kompozíció gyászsereg, harangozás, ének, kíséret

Ravatal (5), Almakerék, 1691. február 18.

helyiség templom
a végtisztesség fajtája [castrum doloris], majestás (díszemelvény), egyházi szertartás
kompozíció halotti istentisztelet, világi búcsúztatók

Sírboltbatétel, Almakerék, 1691. február 19.

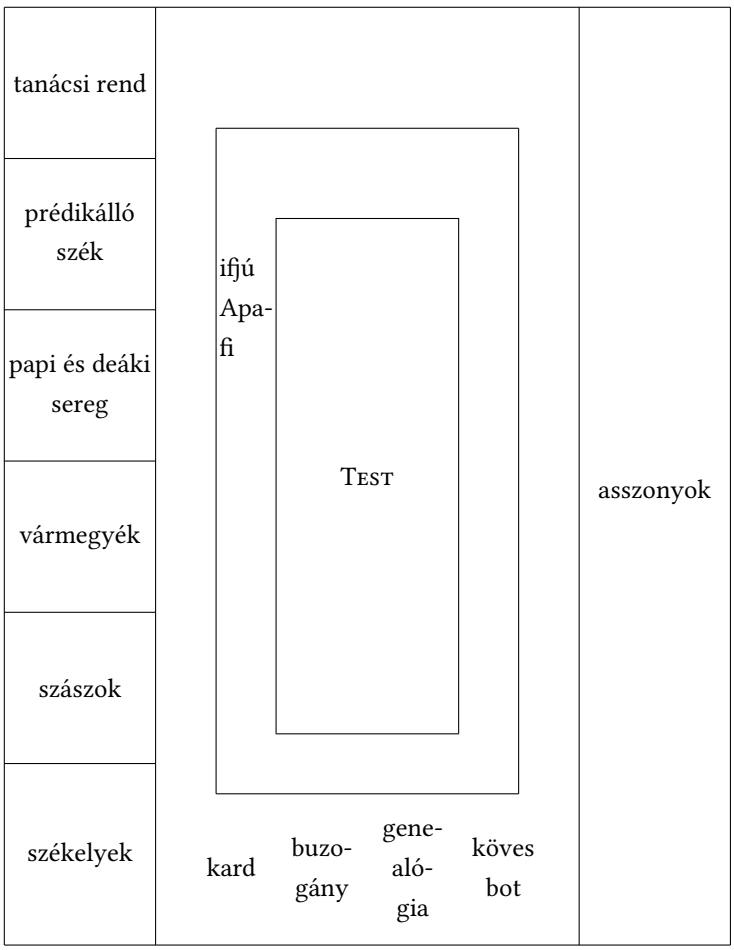
helyiség sekrestye
a végtisztesség fajtája kripta lezárása
kompozíció törött zászló és kard, címer elhelyezése

A háztól a ravatalig: a kis processus rendje, avagy a gyászos sereg[109]

három zászló
(fekete kornyéta – névtelen
családi [Apafi] lobogó – Hokmár János
erdélyi országzászló – Jankó Péter)
↑
alterego: fegyveres vitéz
(Horváth Miklós, jelképei: szablya, buzogány, sisak)
↑
hopmester
(Naláczi István)
↑
ifjú fejedelem
(az ifjabb Apafi)
↑
uralkodói jelképek
(Rhédey Pál – Gulácsi Albert – Bethlen Ferenc, jelképeik: köves
bot – genealógia – arany kard)
↑
test
(hozza a tizenkét guberniumi tanácsos)
↑
udvari sereg
(a fogarasi fejedelmi udvar)

[109] Rhédey Pál tizenegy pontos memoriáléjának 1., 3., 4. pontja alapján, Lukinich 1913, 31–33.

Apafi ravatala (1691)[110]

[110] Rhédey Pál tizenegy pontos memoriáléjának 4. pontja alapján (Lukinich 1913, 31–32.).

A ravataltól a sírhelyig: a nagy processus rendje[111]

1. A palotától a városhatárig (gyalogmenet)

sokaság
(udvari és városi népek)
↑
muzsikusok
↑
hét mortuáriumos ló
↑
két zászló
(családi [Apafi] lobogó – Hokmár János
erdélyi országzászló – Jankó Péter)
↑
alterego: fegyveres vitéz
(Horváth Miklós, jelképei: szablya, buzogány, sisak)
↑
hopmester
(Naláczi István)
↑
ifjú fejedelem
(az ifjabb Apafi)
↑
uralkodó jelképek
(Rhédey Pál – Gulácsi Albert – Bethlen Ferenc,
jelképeik: köves bot – genealógia – arany kard)
↑
test
(hozza a tizenkét guberniumi tanácsos, körülöttük két oszlopban
kísérők)
↑
vitézi kornyéta
↑
császári testőrség

[111] Rhédey Pál 11 pontos memoriáléjának 3., 7., 8. pontja alapján, Lukinich 1913, 31–33.

↑
udvari sereg
↑
asszonyok

2. Fogarastól Almakerékig (szekéren és lovon a falvak közt, de gyalog a falvakon át)

mezei hadak
↑
papok, deákok
↑
a vármegyék követei
↑
a székelyek és a szászok követei
↑
Gubernium és a nemesség
↑
az ifjabb Apafi (szekéren)
↑
három ló vezetékszáron
↑
három díszlovas
(családi lobogó – Hokmár János
erdélyi országzászló – Jankó Péter
alterego: fegyveres vitéz – Horváth Miklós,
jelképei: szablya, buzogány, sisak)
↑
két lovas együtt
(Rhédey Pál – Bethlen Ferenc, jelképek: köves bot – arany kard)
↑
három ló vezetékszáron
↑
a test
(hatlovas szekéren, körülötte két oszlopban kísérők)
↑
vitézi kornyéta

↑
udvari sereg és diákság
↑
katonaság (dragonyosok)

A szertartás szolgálattevői

1. szertartás (Fogaras, 1690. április 17.)

énekes cultus (muzsikások, deákok): vezeti a kántor
ceremóniamester: Naláczi István (hopmester)
Nagyari József (udvari lelkész): *Halotti Beszéd,* magyar prédikáció[112]
Pataki István (udvari nevelő): *Oratio,* magyar oráció[113]
N. N.: latin oráció
búcsúztató énekelt versek (fogarasi vagy főnemesi iskola növendékei)

2. szertartás (Fogaras, 1691. február 16., a palotában)

énekes cultus (muzsikások, deákok): vezeti a kántor
ceremóniamester: Naláczi István (hopmester)
Rozgonyi N. (fogarasi lelkész): magyar prédikáció
Isaacus Zabanius (szász tanár): *Oratio Pangyrica,* latin oráció[114]
két gyerek, búcsúztató versek

3. szertartás (Sáros, 1691. február 17., az udvari színben)

énekes cultus (muzsikusok, deákok): vezeti a kántor
Kaposi Juhász Sámuel (gyulafehérvári tanár), magyar oráció

[112] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 841–847.
[113] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 837–841.
[114] Zabanius 1691.

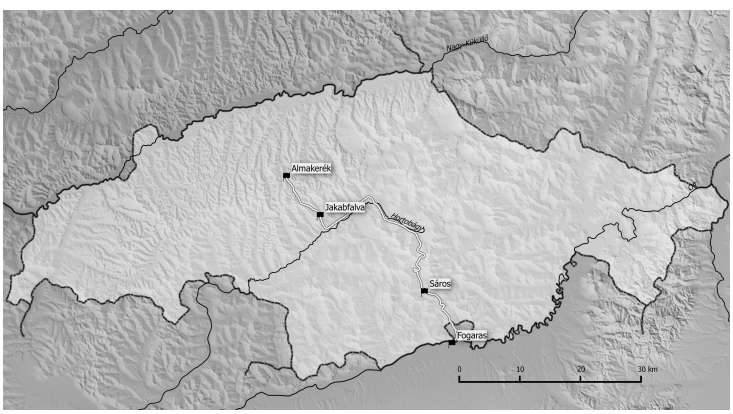
4. szertartás (Almakerék, 1691. február 18., a templomban)

énekes cultus (muzsikások, deákok): vezeti a kántor
Georg Günther (helyi szász plébános): ima[115]
Nagyari József (udvari lelkész): magyar prédikáció
Pataki István (udvari tanár): magyar oráció
Szathmárnémethi Sámuel (kolozsvári tanár), latin oráció
Bethlen László (rokon): *Lessus funebris*, magyar vers[116]
két gyerek, búcsúztató versek

Sírbatétel (Almakerék, 1691. február 19.)

Pápai Páriz Ferenc, *Monodia Apafiana,* latin emlékvers[117]
Pápai Páriz Ferenc, *Epitaphium*[118]

A temetési menet útvonala térképen

[115] Wagner 1998, 191, 1692. sz.
[116] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 853–859.
[117] Pápai Páriz 1694, A1r–B3v.
[118] Pápai Páriz 1694, B4r.

A szövegkiadásról

Források

Ez a kötet Apafi Mihály fejedelem temetésének fennmaradt szövegeit és a rituáléját adja közre, melyek a korban megszokott elvárások alapján készültek, de maga a temetés nem a szokványos kontextusban zajlott le.

Az Apafi Mihály feletti halotti búcsúztatás szövegei több alkalommal, de két nagyobb, összefüggő rendben hangzottak el: a halál tényét megjelenítő, a koporsótételt követő első ravatalnál, majd az eltemetést célzó, a templomtól a temetőig eljutó végső ceremóniában. Ehhez ismert az Apafiak egyik rokonának, Rhédey Pálnak a korabeli naplója alapján az utóbbi temetési rendtartás menete: ezt az erdélyi Bethlen-család keresdi levéltárából Lukinich Imre adta ki 1913-ban.[119] A temetésen több szónok különböző műfajokban szólalt meg, de mindössze hat szöveg maradt ránk, ezek közül is csak három szöveg látott akkoriban napvilágot. Egy latin nyelvű beszéd, melyet az egyik szónok, Isaacus Zabanius szász filozófiaprofesszor jelentetett meg (Szeben, 1691),[120] és az Apafi-család udvari orvosának, Pápai Páriz Ferencnek a fejedelmi család előtti tisztelgéseként valószínűleg a temetésen nem hangzott el, csak a kötetben olvasható két latin verse: az Apafit gyászoló ódája és annak sírfelirata (Kolozsvár, 1694).[121] A Zabanius- és a Pápai Páriz-kiadvány az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában található, a közlés lehetőségéért nekik tartozunk köszönettel. Utóbbi elérhető újabban az OSZK Digitális Könyvtárában is. Az epitáfiumnak nincs, az ódának azonban van jelenkori szövegkiadása: az RMKT 17. századi sorozatában az erdélyi orvoshoz kapcsolódó versek gyűjteményében jelent meg (1988) a magyarázatok közé ékelve latinul, egyéb jegyzetek, fordítás nélkül.[122]

Azóta három újabb szöveg is elkerült, melyek a fejedelem temetésén hangzottak el: Szabadi István, a TTREL (Debrecen) igazgatója a

[119] Lukinich 1913.
[120] Zabanius 1691.
[121] Pápai Páriz 1694.
[122] RMKT XVII/13, 642–647.

nagy egyháztörténeti adattárat összegyűjtő Sinai Miklós, 18. századi debreceni kálvinista püspök hagyatékának rendezésekor 2003 nyarán bukkant rájuk.[123] Ezek közül kettő halotti beszéd (Nagyari József udvari lelkésznek és Pataki Istvánnak, a fejedelemfi udvari nevelőjének a tollából), egy pedig siratóvers *(Lessus funebris),* az utóbbit Szabadi közzétette egy konferenciakötetben.[124] Ez a három kézirat csak ebben a 18. századi másolatában ismert. Ezek provenienciájáról a jelenlegi ismereteink szerint a következőket tudjuk.

Sinai Miklós (1730–1808) teológiai tanár, később püspök, a debreceni református Collegiumban az egyháztörténet előadója volt, és szisztematikusan gyűjtötte a forrásokat, részint a saját nemessége okán, részint a felekezeti egyháztörténethez kapcsolódva.[125] Ezt a szenvedélyét olyan kíméletlenül végezte, hogy a másolásra (illetve a diákjaival való lemásoltatásra) kölcsönkért szövegek gyakran nem kerültek vissza tulajdonosukhoz. Az az 53 kötetnyi folio méretű ún. Sinai-gyűjtemény nyújthatta a hátteret utóda, Budai Ézsaiás kiadványaihoz is. Ebből az anyagból jelent meg korábban két kétnyelvű kiadvány: Sinainak a korai magyarországi egyháztörténetről szóló előadása, illetve a Minutius Felix-féle történeti mű,[126] és elkészült az anyagban található német nyelvű forrásoknak egy jegyzéke, melyet Bozzay Réka írt össze, s a levéltárban helyben érhető el. Ennek az óriási corpusnak készült a levéltári fondokhoz kötődő, tömör leírása, de az egyes tételeknek nincs részletező fogalmi jegyzéke vagy repertóriuma.

A három Apafi-szöveg a Sinai-gyűjtemény 5. kötetében található, ami egy vegyes eredetű iratgyűjtemény, 9 fejezetre tagolva, mintegy 80 lapon. Az 1. fejezet nemzetközi emlékiratok másolatait tartalmazza (Klein Sámuel 1633-as, Otrokócsi Fóris Ferenc 1685-ös *Memorialé*ja, Johann Rezik 1687-es *Theatrum Eperiesiensé*je). A 2. fejezet I. Rákóczi György egy-két pátensét, a 3. különböző török kori okmányokat, leveleket, többek között Apafi Mihály 1681–83-as hadjáratának kivonatát tartalmazza. S innentől következnek a szűken Apafi korához kapcsolódó másolatok, az Apafi-korszak végét (1681–92)

[123] Sinai 1771, I. 24. a. 5.
[124] Szabadi 2005.
[125] Révész 1969.
[126] Sinai 1911; Sinai 2008.

dokumentáló vegyes iratokkal, a 3–9. fejezet. között. Nagyari három beszéde következik (4–6. fejezet): az ifjabb Apafi gyulafehérvári beiktatási beszéde (1681. június 21.), a híres szebeni beszéd (1686. július 14.) és a fogarasi temetési prédikáció, s az utóbbi mellett áll Pataki István beszéde is a 6. fejezetben. A 7. fejezetben Esterházy Pál kérvénye (1690. november 7.), és a fejedelem temetésére készült, itt közlendő vers található. A csak címmel ismert vers kapcsán Szabadi István Bethlen Lászlót, az Apafi–Bethlen-család egyik tagját azonosította szerzőként és előadóként is. A 8. rész már a részzsinat kérvényét tartalmazza a Gubernátorhoz (1692. július 20.), s végül a 9. fejezet a *Diploma Leopoldinum* (1690. október 16.) egy titulusok nélküli másolatának magyar fordításával zárul. Általában tehát közismert szövegek (a szebeni beszéd, az eperjesi vésztörvényszék története etc.) vannak együvé másolva, kivéve ezt a három kéziratot. Ezek a források mintegy a keresztmetszetét nyújtják a 17. század végi Erdély válságainak, felekezeti és politikai történetének.

A szövegek provenienciájára néhol a másolatok első vagy utolsó lapjain lévő feliratok utalnak. A kálvinista gályarab prédikátor, Otrokócsi írása a kálvinista Georg Horn nevezetes *Historia Ecclesiasticá*jának a Melchior Leydekker-féle 1687-es bővített kiadásából van kimásolva.[127] Másutt, nem a Nagyariék szövegeinél, Dobai Székely Sámuel (1704–1779) neve jelenik meg, mint küldőé, beszerzőé, Sinai megjegyzéseként az ő ismert kézjegyével.[128] Akár ezeket az Apafi halálakor elhangzott szövegeket is a 18. század nagy forrásgyűjtője és terjesztője, Dobai Székely szerezhette be, de erre nincs bizonyíték. Ha egyszer sikerülne a 18. századi magyarországi tudományos élet nagy szervezőinek (mint pl. Bél Mátyás, Dobai Székely, Kalmár György, Kazay Sámuel, ifj. Köléséri Sámuel, Sinai Miklós) a kapcsolatrendszerét feldolgozni, akkor talán talál többet tudnánk a hasonló irodalmi szövegek hagyományozásának útjáról, de nem feltétlenül lelnénk rá a fenti szövegekre.

[127] Horn 1687.

[128] Johan Rezik művét Dobai Székely másolta 1753-ban, és tőle kapva meg Sinai 1764-ben, l. Sinai 1771, 740. Otrokócsi művét 1763. október 14-i, különböző leveleket pedig 1764. júliusi dátummal jelölt Sinai, hogy Dobai Székely akkor másolta le ezeket a dokumentumokat (Sinai 1771, 783–784.).

Az Apafi Mihály koporsójánál megszólalt értelmiségiek hagyatéka sem vizsgálható általában könnyebben. Rozgonyi Mihály például 1684 óta fogarasi lelkész Horti István püspök mellett. Zoványi viszont nem ismerte. Viszont biztosan Kaposi J. Sámuel apósa volt, aki fiatalemberként szintén szolgált a temetésen (ezt jelzik a Teleki Tékában őrzött, vejére hagyott könyvei). Egy másik Rozgonyi viszont szerepel Zoványi lexikonjában: Rozgonyi P. János (1648–1711), előbb Apafinak (1683–85), majd Bethlen Gergelynek volt udvari lelkésze (1685–88), és Zoványi szerint 1690–91-ben ő volt a fogarasi lelkész, ahonnan székelyudvarhelyi rektorságra távozott. Zoványi szerint azonban ez a Rozgonyi került rokonságba Kaposival.[129] Lehetséges tehát, hogy az előbbi személy szolgált az Apafi temetésen, csak Zoványi a másik adatait ismerte, s ehhez illesztette be a fogarasi lelkészséget. Egyéb adat híján egyik mellett sem áll erős bizonyíték.

Nagyari József kézirataiból ugyan bőséggel maradtak ránk másolatban szövegek,[130] de a Sinai-hagyatékból előkerült beszédnek eddig nem leltünk párjára. A többieknek sincs eddig nyoma. Pápai Páriz hagyatéka halála után valószínűleg Enyedre került, és ha addig egyáltalán ilyen szöveget őriztek is, ott pusztulhatott el 1849 elején. A kolozsvári levéltárakból még nem bukkant elő eddig, csupán a radnóti lelkész Pataki István a hagyatéka.[131] Csak az Akadémiai Könyvtárból ismerjük Szathmárnémethi Sámuel néhány könyvét.[132] A marosvásárhelyi Teleki Tékában viszont Rozgonyi János néhány könyve[133] és Kaposi Juhász Sámuel számos könyve és kéziratos tanári jegyzete megvan,[134] de ezek közt sem került elő eddig ilyen beszéd.

Kétségtelen, hogy ritka lehetőséget kínálnak fel a fenti mégoly töredékes források: együtt lehet látni és láttatni a reprezentáció kü-

[129] Zoványi 1977, 515–516.

[130] Nagyari 2002, 8.

[131] Nem keverendő össze a másik Pataki Istvánnal (1650k–1705k), a radnóti lelkésszel, ehhez l. Ősz 2011.

[132] Jakó Zsigmond 1958-as kéziratos összeírását l. Sipos 1991.

[133] L. Spielmann-Sebestény 2001.

[134] L. a marosvásárhelyi kollégiumtörténet legújabb és revideált kiadását: Koncz 2006, 121–123.

lönféle formáit egy személyhez kapcsolódóan. Sok 17. századi főúri személy temetéséről – férfiéről és asszonyéról egyaránt – vannak adatok, néhány királyunk és több erdélyi fejedelmünk esetében ismerünk valamilyen leírást (ceremónia, processus, castrum doloris etc. esetén), és egy-két esetben maradt fenn ritkán valamilyen szöveg is. A temetkezésekre vonatkozó források száma és műfaja az eddigi kutatások alapján egyének esetén Báthory Kristóf erdélyi vajda és Apafi felesége, Bornemisza Anna kapcsán a legbőségesebbek,[135] családot tekintve pedig a Rákóczi-família esetén a legbőségesebbek. A kora újkori fejedelmi temetések eddigi vizsgálatainál azonban a forrásadottságok gyakran megkötötték a vizsgáló szakemberek kezét. Bornemisza Anna esetében a meglelt ceremónialeírás a tárgyi kultúrához és az udvari kultúra szimbólumaihoz kötődő elemzést indukált,[136] a fellelt halotti szövegek pedig irodalomszociológiai és lélektani megközelítést tettek indokolttá.[137] És jóllehet ebben az esetben adott lett volna a kettő egybekapcsolása, van, aki ettől óva intett: „a reprezentációkutatás számára […] a halotti versek és búcsúztatók sem szolgálhatnak ilyen szempontból érdekes adalékokkal".[138]

Minthogy azonban a barokk kor többféle reprezentációs médiumot is használt, a szó retorikai játszmái mellett a zenei, képi és egyéb pompa affektivitására is ügyelt, Apafi Mihály végtisztességének emlékezetét mi nem tekintjük csak retorikailag vagy csak tárgytörténetileg érdekesnek. A kora újkori jelképek együtt éltek, a temetés hatásának megképzésében mindegyik a maga súlyával vett részt. Szerepe volt a csendnek és a harangzúgásnak, de a kórus énekének is, s kötött volt, hogy ezalatt kinek és mit szabad tennie. A siratást vagy a vigasztalást szolgálta, de más-más módon a szász szónok latin beszéde a palotában, a magyar prédikátoré az udvaron, a falu népének csendes imái útközben, sőt a hivatalosan fizetett keserves vagy siratóasszonyok jajongásai. Az élet és a halál örök jelképei öltöttek testet beszédben, zsoltárszövegben, de a zászlók színében, ábrájában és tartásának irányában, nem is beszélve arról, aki

[135] Jakó 1996, 238.
[136] Horn 2005.
[137] L. a függeléket: Herner 1988, 281–306.
[138] Jakó 1996, 238.

ezt akkor és ott tartotta. A barokk kornak az affektust elérni kívánó stratégiái több antropológiai szintet céloztak meg, ugyanakkor más és más nyelvet használtak a társadalmi hierarchia és az adott rituálé különböző szintjein. Ezért itt mi igyekeztünk élni a források kínálta lehetőséggel, és törekedtünk Apafi Mihály esetén a reprezentáció különféle eszközeinek a megjelenítésére.

Módszerek

Előmunkálataink a hasonló, kálvinista szöveguniverzumhoz kötnek bennünket: Csorba Dávid a Győri L. János-féle Nagyari József-szövegkiadás munkálataiban vett részt, Mikó Gyula pedig doktori munkájában egy komplex kálvinista funerációs szövegegyüttest vizsgált és jelentetett meg önálló könyvben: a Bethlen Gábor első felesége felett mondott beszédeket, filológiai-retorikai, illetve a temetés ceremóniáját érintő tárgytörténeti és emblematikai elemzésekkel.[139] Részint tehát az itt közreadott szövegek egyik szerzője (Nagyari József), részint a fejedelmi temetés metódusa (Károlyi Zsuzsanna) adta a keretet ehhez a kiadáshoz. Az Apafi fejedelem feletti magyar nyelvű szövegeket Csorba Dávid, a latin nyelvűeket fordításukkal együtt Mikó Gyula rendezte sajtó alá. A kötet két részből áll: előbb művelődéstörténeti jellegű tanulmányokat tartalmaz az Apafi-temetés kontextusáról és a ceremónia rendjéről és szerepéről a korban (Cs. D.), majd következnek a szövegközlések kritikai jegyzetekkel illetve a magyar és a latin szövegek rövid jelképi, retorikai, verstani jellemzőinek az elemzésével (Cs. D., M. Gy.). A mellékletben pedig a fejedelem temetéséhez kapcsolódó szövegek címlapjait jelenítettük meg, a szokványos mutatókkal, hely- és névregiszterrel.

A temetési szertartáson résztvevők lehetséges szerzői hagyatéka töredékes, és eddig sehol nem bukkantunk rá az itt közölt beszédekre. A kötetünkben kiadott kéziratoknak tehát egyike sem autográf (mind 18. századi másolat), de a Pápai Páriz írásait leszámítva egyébként is mind unikális jelenségek. A kiadványok közül Zabanius szövege ritka kiadvány: az OSZK példányát használtuk. A Pápai Páriz kiadványokból található több példány számos Kárpát-

[139] Nagyari 2002; Mikó 2010.

medencei könyvtárban, más editiójuk azonban nem ismert. Jóllehet egy kiadványnak (ez a Pápai Páriz-féle *Monodia Apafiana*) és két kéziratnak (a Bethlen László-féle *Lessus funebris,* illetve Nagyari prédikációja) van 20. századi kiadása,[140] a megjelentetésükkor bennük maradt elírások miatt szükségesnek tartottuk azok (már javított) újraközlését. Mivel a latin szövegek kevésbé közismertek, ezért döntöttünk azok eredeti és fordított változatának is a közlése mellett. A magyar részek betűhű átírással, a rövidebb latin versek ritmikusan, az igen körülményes fogalmazású óda viszont prózában van fordítva.

A szövegközléskor célunk volt a szakmai közönség tájékoztatása a fellelt szövegekről és összefüggéseikről. Ezért a kritikai kiadás és a korábbi Nagyari-szövegek kiadásának elveit követve a szövegközlés során filológiai (félreértés, elírás, latinizmusok feloldása) és tárgyi, művelődéstörténeti (intertextuális szövegek, referenciális utalások) magyarázatokkal láttuk el a szövegeket. Minden esetben szóltunk az adott szöveg formai elemeiről (a kiadványnak a jellegzetességeiről, a kéziratnak pedig a levéltári csomóban elfoglalt helyéről), és rövid tartalmi és emblematikai jellemzőiről.

Csorba Dávid

[140] Teljes szövegközlés: RMKT XVII/13, 642–647; Szabadi 2005, 58–64; Nagyari beszédének részszövegközlése: Csorba 2008a, 249–250.

Források Apafi Mihály temetéséről

Apafi Mihály első ravatala

Amikor Apafi Mihály halálát követően két nappal felállították a ravatalát, felette kálvinista értelmiségiek szólaltak meg. A két magyar nyelvű beszéd, Nagyari József prédikációja és Pataki István orációja ránkmaradt – a latin nyelvű oráció szerzője pedig feltehetően Szathmárnémethi Sámuel, kolozsvári tanár volt.

Nagyari József (1650/51–1694) a szokványos kora újkori kálvinista értelmiségi életutat járta be. Apja Nagyari Benedek váradi puritánus lelkész volt, itthon és Németalföldön végezte tanulmányait. Disputációi és írásai újszövetségi exegézisű, erős érzelmi töltettel rendelkező szövegek. Tófeus Mihály erdélyi püspök vejeként fiatalember volt, amikor bekerült a fejedelmi udvarba, apósa halálát (1679) követően pedig nemcsak fogarasi lelkész, hanem udvari lelkész is lett haláláig.[141] 1681–83 közt végigkövette Apafi magyarországi hadjáratait – ezalatt született prédikációi reflektálnak a politikai változásokra, a fejedelemhez szóló személyes applikációkat tartalmaznak. Módszerére a prófétikus hevületű és coccejánus metódus a jellemző: egy adott helyzethez szabadon választott bibliai textus alapján a bibliai háttérből értelmezni a saját korának a lehetséges keresztyén magatartását, akár egy adott politikai út megoldásának javallásával, biblikus analógiát alkalmazva. Prédikációinak hatását egyértelműen jelzi az a számtalan kéziratos másolat, amit a szövegeiről még szász év múlva is készítettek – ezt Győri L. János mérte fel a Nagyari-kiadás előszavában.[142] A gazdag recepciónak köszönhető, hogy Sinai Miklós gyűjteményébe is elkerült az itt bemutatott prédikáció.

Ebben a temetési beszédében Nagyari Apafit Jósiásként, magát Jeremiásként jelenítette meg JSir 5,3 alapján: „Árvák voltunk atya nélkül, a' mi anyáink olyanok, mint az özvegyek".[143] A Jósiás-párhuzam közismert exegetikai lehetőség, s ennek applikálása az erdélyi helyzetre magától értetődő lehetett. Jósiás az igaz hívő és jó király ószövetségi mintája, aki maga után csak a gyermekét hagyta,

[141] Zoványi 1977, 425–426.
[142] Nagyari 2002, 8.
[143] Tótfalusi 1685.

s a békés ország egyhamar háborúba süllyedt, az ezt előre jelző papot, Jeremiás prófétát pedig rabságba vitték az országot elözönlő asszírok. Az analógiát végigvezetve Nagyari két lehetőséget villantott fel: vagy ez a helyzet áll elő, vagy egy másik ószövetségi előkép alapján egy boldogabb vég következik be.

> Esmerjűk meg ebbeli kárvallásunkat, mikor Isten jó Fejedelműnket el vészi, az okos árva sirattya az ö édes Attya halálát, az okos Haza az ö jó Fejedelmét, mert igaz az, hogy a népnek haladatlanságáért szokta Isten ki szollattani a jó Fejedelmeket, de bizony az is ugy vagyon, hogy ritka ajándéka Istennek az, hogy Dávid után Salamont adjon.[144]

A siratást a lelkész rendenként jelölte ki az erdélyi népre, s a maga helyzetét sem kímélte, mikor emléket állított Apafi fejedelemnek.

> Meg vallom, Ditseretire elég nem vagyok, arrol is lelkem esméretivel vallást kell tennem, lelkemnek szivemnek nagyobb szomorúságiban Istennek szekiben soha nem állottam, mint most ebben, mind az által el nem titkolhatom azt, a mit a Todományban mondék; hogy van oka annak az Országnak Nemzettségnek, akinek Isten jó Fejedelmét el veszi, hogy sirjon. Nemes Erdely országa, oda van a te Josiásod![145]

A prédikáció fohásszal zárul, kimondatlanul is utalva az ifjabb Apafi nehéz helyzetére:

> Utolszor pásztori szokása az az Istennek, edgyet nem vészen ki addig az ö népe közűl, mig mást nem ad helyeben, Mozes helyeben Josuet, Arón helyeben Eleázárt, Dávid helyeben Salamont. Hidjétek el, hogy valamikor Isten el rendelte, hogy a mi jó Fejedelműnket ki szollittsa, el rendelte ugyan akkor kit adjon helyebe. [...] Sollicitaljuk azért mi is a mi Istenűnket, adjon pásztort az ő népének.[146]

A prédikátor ebből az ószövetségi textusból (JSir 5,3) a katasztrófát jósolta előre, s azzal az előfeltevéssel, hogy a világi politikát is Isten törvénye alatt állónak tudta, s ehhez az analógiák megtalálása vezetett: a jelen helyzetéhez egy ó- vagy újszövetségi textust

[144] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 845.
[145] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 845.
[146] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 847.

és kontextust alkalmazott magyarázatként, mintegy annak előtörténeteként. S ha a két eset hasonló, akkor a jelenbelinek is a bibliai történet mintájára kell végződnie.

A beszéd koncepciójának hatásáról egyetlen adalékot ismerünk, Rhédey Pál memoriáléját a következő analógiával zárta:

> ritka példájú, jámbor, kegyes, istenfélő, boldog emlékezetű Josiásunk meghidegedett teteme tétetik az ő előtte azelőtt nem sokkal előre utat irtó jó házastársának tetemei mellé, hogy az kik éltekben szerelmetesek voltanak, az alálban is egymástul el ne választassanak, az holott jövendő feltámadásnak jó reménsége alatt mindketten csendessen nyugodjanak egész itilet napjáig.[147]

Ez a metaforika azért is figyelemre méltó, mert a napló az 1691-es eseményeket tárgyalja, a beszéd azonban 1690-ben hangzott el. Tehát Nagyari 1691-ben vagy az 1690-es beszédéhez hasonló textust és hasonló értelmezést alkalmazott, ami az Apafi–Jósiás-analógiát erősítette, és ez a ceremóniát az első sorban végighallgató, az uralkodói köves botot tartó Rhédeyben is visszhangra lelt, vagy ha más más textust hozott, netán más alkalmazást, mégis az 1690-es szöveg idéződött fel Rhédeyben, s ezzel az erőteljes bibliai analógiával zárta le ő is az Apafi Mihály temetéséről szóló jegyzeteit.

Pataki István (1640/41–1693), a sárospataki származású kálvinista tanár és teológus. Bánffy Dénes alumnusaként tanult Erdélyben és Németalföldön, 1668-tól kolozsvári tanár. 1673-ban a radnóti zsinaton megintették, a fejedelemasszony halálát követően az ifjabb Apafi tanítója maradt haláláig (1688–93).[148] Szónoklatában a halál hírét vívő szárnyas hírre (és közvetve Hermész funkciójára) aposztrofével reflektált, arra hívta fel a figyelmet, hogy a fejedelem jó hírnevét is terjeszteni kell, mert igaz, hogy gyenge fejedelem volt, de a legcsendesebb volt mindegyik erdélyi vezető között.

> Nem lészen hát a Keresztyén Fejedelemnek méltosága ellen, ha azt allatom, hogy egész Fejedelemsegenek idejében allapattya abban állott, hogy Isten az ő erőtlenségében mutassa ki a maga hatalmát.[149]

[147] Lukinich 1913, 33.
[148] Zoványi 1977, 460., Dienes 2013.
[149] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 839.

Ez a beszéd is kitért finoman a lehetséges folytatásra, de már sokkal egyértelműbben. Az „Isten keze" négyféle változatát ismertette: mikor zavart okoz; mikor ellentétes megoldást hoz; mikor erőtlenségben jelentkezik; és végül mikor

> hirtelen változtatja meg az egész dolgokat, majd egy szempillantásban vagy egy nap, in extremis, mikor a dolgok leg roszszabban, majd desperatioban vagynak. mindeniknek példáját, ha az idő engedné meg mutathatnám Erdélynek Fejedelemségében. Az harmadiknak példája ez Méltóságos Apaffi Mihály Fejedelem, kit azon az úton az Isten mint leg kedvesebb úttyán a Fejedelmi székben leg hosszabban igazgatott. A negyedik uton hittel várom, hogy munkálkodjék.[150]

Pataki István közelről látta, és szabadon fel merte vázolni a lehetséges politikai változásokat. Beszédének befejezésében követi utasításként ismertette a hírrel az utódlás lehetséges menetét:

> Mondd meg azt is, meg van ezek felett az ő Fejedelmi szép tsemetéje, Erdélynek nagy reménysége, az Hazanak már ragyogni kezdett tsillaga. Mikor mindezeket a Keresztyenségnek el hirdeti a mi Keresztyén Fejedelműnknek halalának sebessen járo hire, avagy nem jő-e mindjárt gondolkodásban Erdélynek alhatatossága, és eddig jól viselt dolgainak jó maga bőlts alkalmaztatása a hír meglátása szerint.footnote Sinai 1771, I. 24. a. 5., 840.

A motívumsor lezárása után az érzelmi elmélyítés eszközeként a szónok megidézte a haldokló Apafi utolsó kívánságát, a gyermeke jövőjének biztonságát.

A fogarasi ravatalnál elhangzott és fennmaradt szövegek közös eleme, hogy a megszólalók a fejedelmet közelről ismerve annak emberi oldalát emelték ki, és az egyik az erőtlenség bibliai párját, a másik ennek a gyengeségnek a filozófiai jelenségeit szemléltette. Szintén közös, hogy a trónutódlás kérdésében a szónokok saját elképzelésüket prófétálták: az egyik a lehetséges politikai katasztrófát, a másik az apa nyomdokain járó, annak álmát beteljesítő ifjú herceg lehetséges uralmát. A rögvest a halál után elhangzott beszédek azonos módon sejtették, hogy egyáltalán nem lesz egyszerű a folytatás, és az addigi politikai és közéleti nyugalmat földindulásszerű változás követheti. Csak annyit tehettek, látva, hogy a korábbi két

[150] Sinai 1771, I. 24. a. 5., 839.

nagyhatalom még mindig érdeklődik Erdély iránt, látva, hogy a politikai irányítás lehetséges jelöltjei (Teleki kancellár, a mozgolódó rendek, a szászok, nagytekintélyű Bethlen-család) sokféle érdeket jelenítenek meg, érzelmi érveket mozgósítottak az elholt fejedelem uralmának pozitív megítélése, és ezzel az ifjabb Apafi támogatása érdekében. A politikai viszonyok azonban tíz hónap alatt sokat és sokszor változtak, nem rajtuk múlott, hogy nem az általuk támogatott és jellemzett politikai irányzat emelkedett erőre.

Csorba Dávid

Nagyari József halotti beszéde Apafi Mihály felett

Elhangzott Fogarason, 1690. április 17-én, hétfőn, textusa: JSir 5,3.
Közzéteszi Csorba Dávid

A szöveg autográf kézirata vagy korabeli kiadása nem ismert, egyedül a Sinai-hagyatékban található, alább közölt 18. század végi átirat.[151] A prédikáció preambuluma és teljes szövege stilisztikailag a 17. század világát idézi meg, de a tagolás hiánya sejteti, hogy kéziratról és ezen belül is sajtó alá nem szánt kéziratról készült a leírás. Nagyari József ugyanis amikor tábori prédikációit sajtó alá rendezte, akkor kéziratainak szövegképe precízen jelöli a kurziválandó részeket, a fejezetpontok s a tagolás egyéb szerkezeti elemei a struktúrát.[152] A szöveg itt olvasható 18. század végi átiratát Sinai Miklós, a készülő egyháztörténete számára készítette elő, és ennek a résznek a lemásolása is – úgy tűnik – az ő keze nyomát viseli. Ez a kézirat az 5. kötetben, az Apafi-korszak végét (1681–92) dokumentáló vegyes iratok között található Pataki István beszédével együtt.

A beszéd homiletikai rendszere: a *textus* kimondása és értelme (1), alkalmazása alkotják a prédikáció bevezetését. Ezután egy magyarázó jellegű első fejezet következik, a textus tagolása szerinti exegézise, vagyis az *okok* (2) és értelmük, majd *részei* néven (3) a szöveg első nagyobb fejezete 2 pontban, kérdés és felelet formájában (az első rész négy egységre, a negyedik három alegységre bontva). Jön a beszéd második fejezete, a *tudomány* (4), azaz a bibliai szöveg elemzéséből következő általánosítás és ennek logikai egysége, az *okok* három pontban. Majd az ebből fakadó lelki tanulságok, azaz a szövegben nem jelölt, ún. *hasznok* (5), a tanító és intő haszon kétkét pontban. Eddig tart a prédikáció bibliai helyhez igazított magyarázata és ennek általános, a helyzetre értett tanulságai. Ez a típusú prédikáció tehát egy bevezető rész után két nagy fejezetből áll (az exegézisből illetve a tudományból és hasznaiból), azaz egy kétrészes retorikai-narratív sémát alkalmazott Nagyari József. Ez megfelel az ún. „belgiomi methodusnak", vagyis a Franciscus Burmann nevéhez kötődő gyakorlatias igehirdetésnek. Ennek lényege, hogy

[151] Sinai 1771, 6. rész, 842–847. Részközlése: Csorba 2008a, 249–250.
[152] Nagyari 2002, 10–11.

az igemagyarázat a bibliai típusok segítségével (az ó- és újszövetségi párhuzamok, analógiák) gyakorlati, lelki tanácsokat nyújt a hívők mindennapi kegyességi életvitelére.[153]

Ezt követi az *applicatio*, vagyis a temetési alkalomra értelmezett alkalmaztatás. Ez ritkán található meg a korabeli kiadványokban ilyen mélységben, s ezzel a beszéd három részessé vált, éppen úgy, mint Nagyari több tábori prédikációja esetében.[154] A fejedelemhez akkor külön szólt a lelkész, itt Erdély árvái lettek az aposztrofé tárgyai. Általában csak egy rövid, az egész prédikációnak az egytizedét sem kitevő részt olvashatunk a megjelent szövegekben, vagy pedig külön egy, a család kérésére szerkesztett genealogiát. Itt azonban az *applicatio* önálló egységet tesz ki: az előbbi exegézis alapján felépített, ahhoz kapcsolódó érzelmileg elmélyített értelmezés. Előbb a bibliai textus alapján Jósiás és Jeremiás, azaz Apafi és Nagyari József párhuzamát jelenítette meg, majd a siratás toposzának öt pontját. Az összegző költői kérdésekben megjelennek a korábbi bibliai példák és a magyarázatok társadalmi rendenkénti alkalmazásai. Ezután a jó király (Jeremiás, Apafi) halálának Bibliában olvasható általános okait, és onnan merített több (előbb ó-, majd újszövetségi) példáját hozza fel szemléltetésül, majd mind ezek elmélyítéseként zár az összegző tanulsággal, Krisztus nagycsütörtöki üzenetével: nem hagylak árván. Így szól a lelkész az elhunythoz és az ifjabb Apafihoz, akinek az ígéret az elkövetkezendő eseményekre utal.

A textusok azonosításához az eredeti szövegekhez időben legközelebb álló, 1685-ös Tótfalusi-féle *Aranyas Biblia* szövegét használtuk.[155] Helytállónak tartjuk Fekete Csabának Nagyari 1681–83-as prédikációval kapcsolatban végzett vizsgálatát: a szerző fejből idézve applikálta bibliai helyekhez és helyzetekhez jelenét, a bibliai idézetek forrása tehát nem egyetlen beazonosítható kiadás, minden esetben az eredeti szöveg szabad fordításáról, emlékezetből való elmondásáról beszélhetünk.[156]

Az átirat a 18. század végi helyesírás jegyeit viseli magán. A szöveget betűhív módon tesszük közzé, de a prédikációk 17. századi

[153] Csorba 2008b, 126–129; Nagyari 2002, 26, 35–37.
[154] Nagyari 2002.
[155] Tótfalusi 1685.
[156] Fekete 2009.

homiletikai tagolásának megfelelően az új szakaszoknál új bekezdést nyitottunk. A szokványos abbreviatúrákat, kalligrafikus ligatúrákat, rövidítéseket jelöletlenül feloldottuk, a számozásokat és az értelemzavaró hibákat jelölve pótoltuk, illetve javítottuk. A központozás esetlegességeihez nem nyúltunk, azonban ha szükséges, a mondatvégződéseket jelöltük, a kezdőbetűket módosítottuk.

Anno 1690. 17 Aprilis. A Méltóságos boldog emlékezetű Apaffi Mihály Erdély Orszagi Fejedelem hólt testének koporsoban tételekor tett Nagy-Ari Josef Uram ő Kegyelme tanittása Fogarasban az ő Nagysága Meltoságos Hazaban.

Textus: Jer. Sir. vers 3. Arvákka maradtunk Atya nélkűl.

Ezek a szok a mint értitek a siralmas lelkű Profétának a Jeremiásnak szavai, mellyekkel ez a siralomra született Jeremiás sirata az Istenfélő Jósiast és azt a nagy romlást, és gyámoltalanságát, melly [842]
ennek a jó Királynak halálával következett.

A dolognak mivolta szerént ez az alkalmatossága:

Valamikeppen az Istentelen ember azt érdemli az ő halála után, hogy az ő emlekezete átkozott légyen, és azon örüljenek, ugy az Isten félő nagy tekéntetű hasznos emberek azt érdemlik, hogy az ö halalokat nagy sirással emlegessűk. Prov. 10:28. Ezech. 31:16, 17.

5 Arvákká […] nélkűl] JSir 5,3: „Árvák voltunk atya nélkül, a' mi anyáink ollyanok, mint az özvegyek". **14** Prov. 10:28] Péld 10,28: „Az igazaknak reménysége öröm; az istenteleneknek várakozása pedig elvész". **14** Ezech. 31:16, 17] Ezék 31,16–17: „Zuhanásának hangja miatt megreszkettetém a nemzeteket, mikor leszállítám őt a sírba együtt velük, kik a sírgödörbe szállnak; és vígasztalást vőn a mélység országában Éden minden fája, a Libánon szépsége és java, minden vízivó. Ezek is alászállottak vele a sírba azokhoz, a kik fegyverrel ölettek meg, s a kik mint segítőtársai árnyékában ülének a nemzetek között".

6–9 Ezek […] következett] L. ehhez 2Kir 22–23. fejezeteit.

Oka elöször ez:

1. Mert Atyától fosztatik meg akkor az az Haza az a Nemzet, a mellynek jó fejedelme meg hal.

2. Mert árva az Haza a jó Fejedelem halálával. 2 Reg 2:12.

Mikor Illyést el ragadta Isten, harmad napig keresték a Próféták Fiai, szorgalmatossan utánna voltak, mert akkor vették eszekbe mitsoda nagy kárt vallottak az ő tőllök való el távozásaban. Addig kell azért betsulnünk az Isten félő, nagy hasznos embereket, mig elottűnk vagynak, mig az Isten el nem vészi tőlűnk, mert a kit az Isten el ragad, ugy ragadja el, hogy soha tőbbé viszsza nem botsáttya. Izraël meg nem betsűllotte Illyést mig szeme előtt járt, mikor el vette Isten azután hegyről hegyre jártak kerestek, de nem talaltak.

Reszenként kettő vagyon itt.

A) Elöször a nagy kár a Josias halálaban,

B) Masodszor a gonosz, a melly azzal következett.

Ez jőhet kérdesben: Ki személyében siratta a Próféta?

Felelet 1. A maga szemelyeben.

2. Az egész ország személyeben,

3. Az Eklésia képeben.

4. Az három neveletlen gyermeke képében.

A) Az mi az elsőt illeti. Sirattya 1°. magára, az Országra, és az egész Próféták seregére nezve, mert nem Királyok, hanem édes Atytyok volt, Jeremiást nem mint Profetat, hanem mint társát ugy betsullőtte, bizony társa is volt abban a nagy ditsősséges munkában,

---

2 1.] *betoldva* **14** A)] *betoldva* **15** B)] *betoldva* **16** kérdesben:] kérdésben **16** Próféta?] Próféta **21** A)] *betoldva* **21** 1°.] *betoldva*

---

4 2 Reg 2:12] 2Kir 2,12: „Elizeus pedig ezt látván, kiált vala: Édes atyám, édes atyám! Izrael szekerei és lovagjai! És nem látá őt többé. És vevé a maga ruháit, és két részre szakasztá azokat".

---

4 2 Reg 2:12] A 17. század végi kálvinista halotti prédikációk kedvelt textusa, a próféta magányát is kifejező ószövetségi igehely. L. a Jósiás-analógiával: Kabai Bodor 1679, D2r-v; Köleséri 1679, A3v; Sajózentpéteri 1691. Nem utolsósorban az eredetiben csak az atya kifejezés áll, itt pedig a fejedelem–atya párhuzamra épül Nagyari beszédének fő motívuma.

mellyet az Reformatio dolgában tselekedett, mellyben Josiás Jeremias nelkűl, ez is ama nélkűl elő nem mehetett volna. hogy pedig későre ment elő, nem a Josiás vetke volt hanem a Fő rendek hidegsége.

2º. sirattya az ország személyében, mert édes Attya lett oda az országnak, mikor Jósias meg holt. Gen. 46. Azt irja az Historia, mikor megértette volna Farao szőrnyű ehseget következni a főldre, Josefet, aki annak elotte meg jelentette vala, Királyi ruhaban öltöztetvén őtet tette az egész Országnak gondviselőjéve, másodikká maga után, azt kialtatta felőle hogy Atya, mert ha Isten őtet nem tamasztotta volna, a főld népe éhhel meg holt volna. Illyen a jó Király a jó Fejedelem az Hazának, illyen volt Josias: gondviselő Attya volt a nepnek, ugy hogy az ő idejében lehetett volna viszsza hozattatása az aureum seculumnak, a Dávid es Salamon idejenek, ha az mellette valok jok lettek volna.

3º. sirattya az Eklésia képében, mert két hatalmaskodo, egymással veszekedó Kiralyok kőzött volt keserves szomoru allapattya az Eklésiának, kik kőzűl, hol edgyik vólt a victor, hol a másik, akarmellyik győzőtt, de mindenkor meg erzette keservessen az Eklesia. Azomban véletlenűl holt meg, mikor sem maga sem az Eklesia meg nem [843] gondolta volna, hogy mikor azt a ditsősséges munkat a Reformatiot veghez vitte volna, azt elvegezvén ottan mindjárt meg haljon, ne kedvezzen Isten ő néki illy nagy haszonra szűlettetetnek mikor leg boldogtalanabb az Haza az Eklesia.

4º. Sirattya az ő neveletlen árvainak kepekben.

---

12 Josias:] Josias

---

6 Gen. 46] 1Móz 41, 37–46.

---

1 mellyet […] tselekedett] A kifejezés történelmi analógia, Jósiás és a második törvénykönyv megtalálását a 16. századi reformáció előképeként értelmezték. Ehhez l. Murdock 1998. **10** azt […] Atya] Valójában egy része nem egyezik a citált bibliai szakasznak: nem azt kiáltják előtte, hogy atya, hanem azt, hogy Abrék (térdre), l. 1Móz 41,43. Ez alliterál az Abba (atya) szóval, de itt inkább egy korábbi versnek a bevonódásáról van szó: „Imé fejedelemmé tettelek egész Egyiptom előtt” (1Móz 41,41). Lehetséges, hogy Nagyari fejből magyarázta ezt a részt, s a halotti beszédben kifejtett fejedelem–édes atya párhuzam miatt itt az emlékezet megcserélte a két kifejezést. **13–14** aureum seculum] aranykor *(lat.)* **18** victor] győztes *(lat.)*

1. Mert neveletlenek voltak, maga is rővid életű lévén, nem hagyott maga után ollyat, a kire vesse szemét az ország.

2. Mert nem voltak successori, nem adta Isten azt a boldogságot néki, amellyet Davidnak, hogy életében meg láthassa agyékából származott successorát.

3. Mert gyermeki közül, egyik sem volt confirmaltatva, sem az Egyptomtol, sem az Babiloniai hatalmasságtol, veletlenűl holt meg az Istenfélő Király, dispositio nélkűl, farkas kaszára hagyta a maga gyermekit, mint hogy a nagyobbikat successornak tette volt, de nagy summa pénzel, meg adták az árvát az akkori victornak Farao Királynak. 2 Reg. 23. Azon kivűl a gyermekét el is vitték, oda veszett. Hozzájárul az is, hogy nem voltak jók a gyermeki, igyekezett azonn az Isten félő Király, hogy gyermekiben boldoguljon, és ez az oka, hogy kit Isten erősségének, kit Isten joságának nevezett, de nem tettzett Istennek, a mellyre nézve kiis szakasztotta a maga nevét az ő nevekből, Jehojakimot nevezte Jakimnak, Jekoniast, Coniásnak, Zedekiást Sallumnak, mert el végeztetett a Királlyi méltoság ő benne.

B) Utolszor, mert Josiasért volt Istennek az a szép assecuratioja, 's igérete, hogy az ő idejében el nem hozza Isten a veszedelmet. Mig azért Josiás szeme előtt volt a Juda Nemzetinek, mind addig lehetett remenységek, de mikor halva láttak, akkor láttak a kaput nyitva minden romlásoknak bé kővetkezésére. Ezekre nézve elegseges oka

11–12 veszett. Hozzájárul] veszett hozzájárul **19** B)] betoldva

11 2 Reg. 23] 2Kir 23,31–34. A versek Joákház vesztét rögzítik.

1 neveletlenek] fiatalok **3** successor] utód *lat.* **7** veletlenűl] hirtelen **8** dispositio] elrendezés, itt: végrendelet *lat.* **8** farkas kaszára hagyta] elherdál, hagyja elpusztulni – l. O. Nagy 1966, F296. **10** meg adták] odaadták, eladták **14** kit [...] nevezett] Jósiás jelentése: Jahve védi őt **15–17** a mellyre [...] Sallumnak] A szöveg a 2Kir 23,31–37 és 2Kir 24-et és az ezt értelmező Jer 22-t parafrazeálja: az előbbi a Jósiás-utódok családi nevét hozza, a próféta pedig azok felségnevét. Jósiás leszármazottai bábkirályként éltek Egyiptom és Babilón között. A nevek azonban nem egyeznek a leírással: Joákház lett Sallum, Eliákim lett Joákim-Jojákim, Joákin--Jojákin-Jekóniás lett Kóniás, Mattania lett Sedékiás-Cidkijja. Ellenben nem létezik a Bibliában Jehojakim. Mindez arra utal, hogy a prédikátor fejből idézett. **19** assecuratio] bizonyosság, itt: biztosíték *(lat.)*

volt a siralmas lelkű Jeremiásnak hogy sirassa az Istenfelő Josiás Királyt:

Ebböl a Tudomány.

Valamikor valamély Országnak, nemzettsegnek jó Királyát Fejedelmét, Pasztorát el veszi az Isten haragjából igaz és méltó oka vagyon annak az Országnak és Nemzettsegnek, hogy az ő Istenfélő Kiralyát Fejedelmét olly keservessen sirassa, mint az neveletlen árva az ő édes Attyát.

Oka ez Tudománynak:

1. mert nem vall kissebb kárt az Haza az ő jámbor Fejedelmeben, mint az neveletlen árva az ő édes Attyának halalaban, az édes Atya visel gondot az ő gyermekinek sustentatiojára, oltalmára betsűlletire, ugy a jó Fejedelem az Hazanak minden szűkséges dolgaira. Igy siratta Dávid Saul Királyt, 2 Sám. 5. Izraelnek leányi sirjatok, jajgassatok Saulon, a ki titeket selyem ruhával ruház vala, minden győnyőrűsegben tart vala, és a ti ruháitokat arannyal ékesitti vala, oka ennek, mert a jó Fejedelemnek idejeben békesség és nyugodalom vagyon az országban, a nyugodalom magával hozza a bővséget a gazdagságot.

2. A neveletlen árvának ez az ő boldogtalansága, hogy az ő űgyét nints ki oltalmazza, magától arra nem alkalmatos. Bizony a melly Haza jámbor Fejedelmétől meg fosztatik, nints az boldogtalanság nelkűl.

3. Ez is hozzá járul, hogy az árvakhoz valakik hozzá térnek, huzzák vonják, (az ág is vonja az árvát az őzvegyet, azt szokták mondani) e végre kemény parantsolat alatt adta ki Isten az ő népének, hogy senki ne bántsa az árvát és az őzvegyet, mert én vagyok ugy mond az árvaknak Istene, ha hozzám fel kiált, ki kelek ő mellette, bizonnyal meg halgatom, és a te feleségedet teszem özvegyé ő erette. [844]

10 1.] *betoldva* **21** Bizony] bizony

14 2 Sám. 5.] 2Sám 1,24: „Izrael leányai, sirassátok hát Sault, aki bíborba és patyolatba öltöztetett benneteket, s arany ékszert tűzött ruhátokra."

12 sustentio] támogatás *(lat.)* **25–26** az [...] mondani] O. Nagy 1966, A115.

Exod. 22. Igy a melly Haza árván marad Keresztyén jó Fejedelem halálával, nem külömben van annak dolga, huzza a kinek nem kellene is, nints aki oltalmazza, nem kissebb kára van azért az Hazának mikor jó Fejedelmét Isten el vészi, mint a neveletlen árvának, mikor édes gondviselő Attyától Isten meg fosztya.

Innen eszűnkben vehettyűk.

1°. Melly nagy bolondságok légyen az ollyan fiaknak, a kik őrűlnek inkább az ő edes Attyoknak halálán, hogy nem mint sirnának, hasonlo balgatagsága haladatlansága annak az Hazának, a ki nem hogy szomorkodnék, sőt inkább őrűl jó Királyának Fejedelmenek halálán. Azt latjuk vagynak olly boldogtalan fiak, kik nem tudnak szomorkodni, édes jó Attyok halálán, az illyenek nem tudják mit tegyen meg válni jó gondviselő Attyoktol: ugy boldogtalan emberek az Hazában, a kik meg nem illetodnek 's nem szomorkodnak jámbor, Istenfelő kegyes Fejedelmeknek halálan. Ezek is nem tudják mitsoda kárt vallottanak. Kerdjék vagynak e illyenek? Bizony kétség kivűl vagynak ma is ollyanok, mint szintén voltak a kik az Isten félő Josiás Király halálát várták akartak. Sőt nemellyek ugyan átkozzák azzal, hogy azért vette el Isten, mert az ő Attyoknak religióját el bontotta vala, hogy az religionak szent munkáját követte.

2°. Jollehet illyen nagy kárt valjon jó Kiralyanak Fejedelmének halalaban az Haza, és az Eklésia, de gyakorta meg esik az, hogy az Isten el veszi őket a népnek haladatlanságaért mert nem betsűllik meg az ö alatta valói. Az Isten is az ö Attyokat nem betsűlő gyermekeket azzal szokta meg bűntetni, hogy vagy Attyokat veszi el Isten szemek elől halál által, vagy az Attyok szemek előtt őket meg őli, mint az Áron s Éli fiait ugy az jó Fejedelmet nem betsűllő Hazát azzal bűnteti meg, hogy el vészi ő tőllők. Mikor igy el veszi, akkor keresik,

24 valói. Az] valói az **27** Hazát] Attyát *(a lejegyző javítása)* **28** tőllők. Mikor] tőllők mikor

1 Exod. 22.] 2Móz 22,22–24: „Egy özvegyet vagy árvát se nyomorítsatok meg. Ha megnyomorgatod azt, és hozzám kiált, meghallgatom az ő kiáltását. És felgerjed haragom, és megöllek titeket fegyverrel, és a ti feleségeitek özvegyekké lésznek, a ti fiaitok pedig árvákká."

9 haladatlansága] háládatlansága

siratják a Profeták fiaival, de nem talalják, mert fel ragadta előllők; igy bánt az Izraël az Istennel, adott az Isten tsendes lelkű Sámuelt, nem kellett, vitéz Dávidot, meg vetették, adott bőlts Salamont, meg unták, nem tsuda hát, hogy az Isten haragjában el vészi a tsendes jó lelkű Királyokat Fejedelmeket az illyen haladatlan néptől.

Kettőre int ez bennűnket.

1. A mikor az Isten tsendes regimenű bekességes lelkű jó Fejedelmet ád, tartsuk Istennek nagy ajandékanak, és meg betsűljűk azokat; ezt a tsendes regimentet allatta vala fel az Isten a maga népében, de mikor meg nem betsűllőtték, el vette.

2. Esmerjűk meg ebbeli kárvallásunkat, mikor Isten jó Fejedel- [845]
műnket el vészi, az okos árva sirattya az ö édes Attya halálát, az okos Haza az ö jó Fejedelmét, mert igaz az, hogy a népnek haladatlanságáért szokta Isten ki szollattani a jó Fejedelmeket, de bizony az is ugy vagyon, hogy ritka ajándéka Istennek az, hogy Dávid után Salamont adjon, mert az abban a népben soha tőbször nem volt, hanem ha Ezechiast adott, utánna Manassest, ha Salamont, adott utánna Roboámot, a kik meg vesztegették az országot, a kik nem voltak Patres patriæ, hanem perditiones patriæ.

Az mi illeti e szomoru alkalmatosagot egy két szóval alkalmaztatom.

Erdély országának meltoságos Fejedelmi között, leg tsendesebb, moderatusabb, szelidebb Fejedelme vólt Nemzetűnknek, Josiasnak, Isten gondviselesenek leg világosabb tüköre vólt a mi Isten félő Fejedelműnk néhai Méltóságos Apaffi Mihály. Sok szoval nem szollok, nintsen senki közűletek, a ki ennek az Hazának édes Attyairol nem hogy gonoszt mondhasson, söt inkább méltan ne sirhasson, melly ditsősseges emlekezetű fejedelmi voltanak eleitül fogva e szegény Hazanak Bethlen Gábor, Rákótzi György. De ma is vagynak a kik ellenek szolnak, de valaki jó lelekkel gondolkodik, a mi Kegyelmes

19 perditiones] ditiones

7 regimenű] vezetésű, kormányzású *(lat.)* **9** allatta vala fel] állatta vala fel **19** Patres patriæ] a haza atyja *(lat.)*, római tiszteletbeli cím **19** perditiones patriæ] a haza elvesztői *(lat.)* **23** moderatus] moderált, nyugodt *(lat.)*

Isten félő Fejedelmünkről gonoszt senki is nem mondhat, bizony még az ellenségi is szánják, akik meg haljak ennek a jó Fejedelemnek halálát.

Meg vallom, Ditseretire elég nem vagyok, arrol is lelkem esméretivel vallást kell tennem, lelkemnek szivemnek nagyobb szomoruságiban Istennek szekiben soha nem állottam, mint most ebben, mind az által el nem titkolhatom azt, a mit a Todományban mondék; hogy van oka annak az Országnak Nemzettségnek, akinek Isten jó Fejedelmét el veszi hogy sirjon.

Nemes Erdely országa oda van a te Josiásod! Nem kissebb oka vagyon hogy sirassad itt jámbor jó Fejedelmedet, és annak szomoru halálát, mint Judanak mikor siratta az ö jámbor Istenfélő Josiassát. Sirhattok méltán kitsinytől fogva nagyig, mert ez Kiraly vala a ti Josiástok, a ki szelid természetű kegyes Istenfélő vala, aki nem annyira maga, mint Isten általa igazgat vala bennűnket.

1. Erdely országanak leányi sirjatok, mert ez vala a ki arany lántzokkal ekesit vala titeket, és selyem ruhában öltöztet vala, ez vala, szegeny kősség, aki tegedet nyugodalomban tart vala, ez vala az Isten gondviselésének világos tüköre. Erdély országának minden Fejedelmi között, ez nem annyira Fejedelem volt, mint édes Atya.

2. Sirathattyátok méltán Fö rendek, mert nem Fejedelmetektöl, hanem tarsatoktol (azt mondhatom) váltatok meg, mellyik vólt az Erdelyi nagy Fejedelmek közűl, akinek idejeben annyin a szegénysegből mentenek volna fel, mint ennek idejeben.

[846] 3. Sirassa az Udvar, mert a kitől meg vált nem kegyelmes Ura, hanem merő azon kegyelmesség vala.

4. De kivaltkeppen méltan sirathattya az Eklésia, az egész ministerium, a kit ugy szeretett betsűllőtt mint az édes Attyát, amint a felseges Ferdinandus Romai Császár mondotta: Patres non sem-

10 Nem] nem **16** 1.] *betoldva* **21** 2.] *betoldva* **25** 3.] *betoldva* **27** 4.] *betoldva*

27–28 ministerium] az egész papi rend **81.29–82.1** Patres [...] Ferdinandum] II. Ferdinánd német-római császár mondta a halálos ágyán (1635) a jezsuita fráteréknek: „Accipite, vos Patres, non semper habebitis Ferdinandum Secundum!" (Fogjátok fel, atyák, hogy nem mindig lesz nektek II. Ferdinándotok!)

per habebitis Ferdinandum. Erről is méltán mondhattya, igen szomoruan az egész ministerium.

5. Ezek után sirathattya meltán az ő nagy reménységre szűletett, de más fél esztendőktől fogva Attyától Annyatol meg vált egeszszen árvaságra maradott Fejedelmi tsemetéje, mikeppen szeretett tegedet jó reménysegű Fejedelem a te Fejedelmi édes Atyád tanu bizonyság erre egyebek felett, az ő sok szenvedéssel bóldogtalansaggal tellyes özvegy élete, őzvegy életben inkább akara maradni, hogy sem mint tenéked hazasságaval kárt tenni.

De mit szomorittom és lágyittom ezzel sziveteket, a ti vigasztalástok mi lehet ebben a ti nagy szomoruságtokban? Mit mondhatok egész Nemes Erdély országa? Udvari gyűlekezet? Ki mehet az Isten dolgainak végére? Kitsoda foghattya meg a saskeselyűnek az uttyát az egben? Mélly tanáttsát ki lathattya által Istennek? Kitsoda adhatja okát, hogy ollyan jó Királyt mint Jósiást, ki az Isten Ditsőséges szent munkáját a Reformatiót alig végezheti el, az Eklésiának nagy kárára, ki szollitsa? Ki foghattya meg az Istennek bőltsességét, hogy ez Hazának Istenfélő jambor Fejedelmét, mikor nem tudnók várni, mikor az Hazanak az Eklésianak legnagyobb szűksége volna az ő életére, el végye Isten töllünk?

De illyenek az Istennek utai, meg szegyenittik az emberi gondolatokat nem azonn az úton akar minket Isten meg tartani, a kinn mi reménylyűk, vagyon Istennek más titkos uttya is, az mellyen veghez viszi a maga munkáját. Jollehet ugy tetszik Istennek hogy el vegye a mi Isten félő Fejedelműnket, de nintsen az Istennek méllységes

1 Erről] erről **3** 5.] *betoldva* **5** tegedet] tegegedet **14** Mélly] mélly

5 árvaságra […] tsemetéje] A felesége halálát követő másfél évben Apafi búskomorságba esett, s az udvari lelkész utalása szerint még a fiával sem igen foglalkozott. Ezt erősíti meg Cserei Mihály beszámolója: „Az ugyan kétségkívül van, hogy a fejedelem […] arról is gondolkodván, hogy maga öregember, a felesége megholt, a fia neveletlen, az urak nem igazak hozzája, holta után egész háza felfordulna: ilyen dolgokon való törődési miatt búsúlván s szomorkodván, házasodni akart […] még enni sem akart, hanem szüntelen csak járt elé s hátra a palotájában, s nagyokat sóhajtott. Az urak eleget biztatták, vígasztalták, nem volt haszna”, l. Cserei 1983, 220–221.

oka nelkűl. Mit tudunk mi benne, mit akar az Isten ezenn az uton véghez vinni. Ki tudja talám az Isten ollyan munkát akar kőzelitteni, a mellyben nem akarta hogy akadály legyen, ha nem áljon félre az Istennek haragjának uttyából, mint szollott az Isten Mozesnek: Álj félre hadd töröljem el ezt a népet. Isten félő jó Fejedelműnknek halalaban az mikeppen mindnyájan ugy de leg kiváltkeppen árvaságra maradott tsemetéje méltan szomorkodhatsz. Mind az altal vigasztalásodra gondold meg a mit mond a Sz. Dávid. Solt. 27: Ha mind Atyám és Anyám el hagynak is engem, de az Ur hozzá vészen engemet: Istenre maradtál tsak, de tsak a te Atyadnak Istenét tiszteljed Ministeriomat betsüljed, az az Isten tegedet, ki meg Atyadnak idejeben el valasztott, az ö szekiben meg erőssit.

[847] Ha valaki árvaságra maradott ugy maradtak a Kristus tanitványi, de még annyi ellenség közöttis bekevel meg maradtak, tsak edgy is el nem veszett, mig a koporsoban fekűdt is a Kristus, a mit mond azért Kristus Urunk az ö Tanitványinak nagy szomoruságukban: Nem hagylak titeket árvául, azt izeni nekedis jó remenységű Iffju Fejedelem az én tanittásom által: Ne félj nem hagylak tegedet árvául.

Utolszor pásztori szokása az az Istennek, edgyet nem vészen ki addig az ö népe közűl, mig mást nem ad helyeben, Mozes helyeben Josuet, Arón helyeben Eleázárt, Dávid helyeben Salamont. Hidjétek el hogy valamikor Isten el rendelte, hogy a mi jó Fejedelműnket ki szollittsa, el rendelte ugyan akkor kit adjon helyebe. A Mozes könyörgése mellyet az ö halála előtt mondott az Eklésia képeben ez: Num. 27: Minden testnek és minden leleknek Istene, viselj gondot

1 Mit] mit **4** Mozesnek:] Mozesnek **5** népet.] népet **7** szomorkodhatsz. Mind] szomorkodhatsz mind **16** szomoruságukban:] szomoruságukban **18** által:] által **26** Num. 27:] Num. 27

5 Álj […] népet] 5Móz 9,14: „Állj félre az utamból, Mózes!” L. még 2Móz 32,11. **9–10** de […] engemet] Zsolt 27,10: „Ha az atyám és anyám elhagynának is, az Úr magához vesz engem.” **17** Nem […] árvául] Jn 14,18: „Nem hagylak titeket árvákul; eljövök tihozzátok.”

a te nepedről, hogy ne legyen ollyan mint a pásztor nelkűl való nyáj: Sollicitaljuk azért mi is a mi Istenűnket adjon pásztort az ő népének, és meg felel az Isten a mi könyörgésűnkre mint Mozesnek.

Utoljára azt izeni Isten az ö jámbor szolgájanak Josiásnak: Hogy minekelőtte el jőnnenek a gonoszok, bekességgel szállittya az ö koporsojaba. Ihol az Istennek kegyelme a mi jámbor Fejedelműnkőn. Ez jollehet hogy tsendesebb Fejedelem volt ebben az Hazában, kűlsőképpen leg erőtlenebb, mindazonáltal meg betsűllőtte Isten, meg engedte Isten hogy sokáig uralkodjék, hogy ebben a nagy világi zűrzavarban is birja az ő Méltóságát hogy minden Keresztyén Királyok Fejedelmek előtt tisztességes tekénteti légyen, hogy ez világnak ennyi háborui közőtt tsendessen végezze életét. Végre meg engedte Isten, hogy minden strepitus nélkűl, tsendessen száljon az ő koporsójaba ezen órában, kinek adjon Isten tsendes nyugodalmat. Amen.

1 mint [...] nyáj] 4Móz 27,16–17: „Az Úr, a minden test lelkének Istene, rendeljen férfiút a gyülekezet fölé. A ki kiemelkedjen őelőttük [...], hogy ne legyen az Úr gyülekezete olyan mint a juhok, amelyeknek nincsen pásztoruk."

2 sollicitál] buzdít *(lat.)* **13** strepitus] lárma, zaj *(lat.)*

Pataki István orációja Apafi Mihály felett

Elhangzott Fogarason, 1690. április 17-én, hétfőn
Közzéteszi Csorba Dávid

Ez a magyar nyelvű beszéd Apafi Mihály temetésén, a szokásoknak megfelelően az udvari lelkipásztor, Nagyari József prédikációja után hangozhatott el. Az előzőhöz hasonlóan ez is unikális szöveg, mivel sem az eredeti, sem annak kiadása nem ismert, és ez is a Sinai-gyűjteményben található 18. század végi átiratban maradt ránk.[157] Ez a kézirat az előbbi szöveggel együtt, az 5. kötetben található, az Apafi-korszak végét (1681–92) dokumentáló vegyes iratok között található, a 6. rész kezdő szövegeként, tehát a kéziratos gyűjteményben a két szöveg sorrendje az elhangzásához képest éppen fordított.

A szöveget betűhív módon tesszük közzé, de a retorikus beszéd 17. századi általános diszpozíciójának, tagolásának megfelelően az új szakaszoknál új bekezdést nyitottunk. A szokványos abbreviatúrákat, kalligrafikus ligatúrákat, rövidítéseket jelöletlenül feloldottuk, a számozásokat és az értelemzavaró hibákat jelölve pótoltuk, illetve javítottuk. A központozás esetlegességeihez nem nyúltunk, azonban ha szükséges, a mondatvégződéseket jelöltük, a kezdőbetűket módosítottuk.

Oratio, mellyet a boldog emlékezetű Méltóságos Apaffi Mihály teste felett, mikor a koporsoba tették perorált Pataki István Fogaras Várában Szent György Havának 17dik napjan 1690dik Esztendőben.

Nemes Erdélly Orszaga! A Felséges Istennek a sok változások, és az hatalmassan gyakorta meg indult ellenkező dolgok között ennyi tűzben is eddig meg tartatott Kedves joszága, tsak nyőgő, 's tsak sohajtó, Pásztor nelkül való árva nemzet! A te Keresztyén Fejedelmed

[157] Sinai 1771, 6. rész, 837–841.

7 nemzet!] nemzet

2 perorál] előad *(lat.)*

Méltóságos Apaffi Mihály, tsak nem régen az ő sok kisirtetivel el fáradott, el busult elméjenek háboruival, önnön magával az pokollal az halállal, ez világgal az Istennel is meg hartzolván, mind ezekben Isten ereje által gyözödelmes lévén, majd más fél esztendeig, egésséget, pihenést, ujulást vévén, azután Országát joszágát az ő édes Atyai tekintetivel, ugyan meg ujittá, ide az téli nyugodalomra viszsza térvén, elébb országát, hiveit, véreit ide gyűjtvén, tegnap előtt tsendessen, Lelkének akkori gyözödelmeskedése után, majd minden hartz és háború nelkűl meg hala.

Mikor Esautol, 's az ő sok seregétől meg ijedvén Jákob, elszánta vala magát feleségét és fiait, ugyan akkor a meg ijedett, és mindenfelől meg szorult emberrel erőssen meg hartzola az Isten elébb, és abban győződelmessé tévén, azután meg hajtá Isten Esaunak szivét és magával edgyűtt meg tartaték az ő háza népe; nem kevesebbé e világnak illyen meg indulásán meg ijedvén, 's magát el szánván a Jakob szelidségével és szenvedésével elő Keresztyen Fejedelem, tavaly meg hartzola az ő Istenével, olly kűszkődéssel, mellynél nem volt erősbb a Jakobé, ott az Istenen, (mert az Isten vólt annak a rettenetes Hartznak elöljárója) gyözödelmeskedvén, meg élede, az Istentől új áldást vévén, ott a Léleknek es az halálnak hartzán által mene, most már a gyözödelmeskedő lelkű, a szenvedésekhez eleitől fogván szoktattatott szelid Jákob, a melly helyet őrökségét az égben az Isten neki rendelt volt, abban győnyőrűségessen és szep tsendesen kedves Fejedelmi Házas Társa után hamar bé szálla.

Oh nagy hir! a ki ez régi tsudalatossan uralkodo nagy Fejedelemnek az Meltosagos Apaffi Mihály halálának hirdetesevel Europát majd el járod, és már járod. [M]it mond erre a világ biró Tsászári Felséges Udvar mikor ezt halja? avagy nem azt e? Ihon a jámbor Fejedelem, majd 30 azaz harmintz esztendők alatt, annyi sok nehez dolgok, 's mostan Nap keletnek Nap nyugotnak illy erős meg indulási, ennyi tűz és fegyver kőzött meg álván. Fejedelmi Méltóságát szépen bevivé koporsojaba. Mit mondanak a Keresztyén Királyok

4 más fél esztendeig] A felesége halálát követő másfél évről van szó. **6–7** ide [...] gyűjtvén] Utalás az 1691. februári fogarasi országgyűlésre, melyet a nehezedő Habsburg nyomás miatt hívtak össze. **14** az ő háza népe] Jákób háza népe

Fejedelmek? avagy nem azt e? Bezzeg nagy záloga vala Istennek Erdélynél Apaffi Mihály, 's azt a nagy kintset zárja ma koporsojába.

Mit mond a szegény Magyar Nemzet, ha Nemzet, és nem a Nemzetnek pora inkabb? a porból is kiált, és az ő ditsőségének már tsak árnyekaban edgy kevéssé fénylő szövétnekét is el alunni, Isten erős haragjabol, meg réműlve nézi; mit mond az ő ágyekának fia? az ő Fejedelmi szép tsemetéje? a mint az ő Annyától meg fosztatott siró
[838] Bárány tsak bolyog közöttünk, és sirással keresi Attyát 's Annyát. Mit mond az Ország? mit az Urak? mit Hivei? mit Udvara? mit az Isten háza? azt én nem tudom mondani, hanem mondják meg azt, az ő kőnyvekkel folyo szemek, az nappal kőnyvekkel megasztatott keszkenők, ejtzaka a kőnyvekkel folyó párnák, ez gyászszal bé vont paloták, Erdélynek jaj szóval zengő hatarai, az szolni is alig túdó nyelvek. Tőrőljük meg egy kevéssé szemeinket, erősittsük meg egy kevéssé győtrelmes szivűnket, és az Méltóságos Erdélyi Fejedelemnek a Méltóságos Apaffi Mihálynak halalanak nagy hirére mit keljen mondani? Mit ez Világi Potentatoroknak Politiansoknak? mit az Országnak? mit az Uraknak? mit az Eklésiának? mit az Isten utait esmérő Lelkeknek, azt igyekezem minden felől szomoru lelkemnek tellyes erejéből meg mondani. Szűnnyél meg tőlűnk egy kevéssé meg haragudott Istenünk, adj pihenést, adj a te Isteni Felségedhez, és ennek a te valasztott nagy szolgádnak Felségedtől adatott, Felségedtől eddig tartatott Méltóságához illendő szót és beszédet ennékem

Nem veszem azt fel Nemes Haza, hogy mikor Isten a népet meg szánnya, a sok romlások, vér ontások raboltatasok után epitteni akar, akkor szelid jámbor, világgal nem kűszkődő, hanem békeséges Fejedelmeket ád, mint e kegyelmes Urunkat ez Hazának romlási, és az Fejedelemségért vérrel kűszkődő erős vitéz Fejedelmek szőrnyű halálok után ugy adá, mint az homálytól bé borult, zűrzavarokkal, égi háborúkkal harsogo Egeknek fel tisztulása utan, Isten fel hozza az égre a szép fényes napot, és uj eget és uj főldet tsinála,

8–9 Annyát. Mit] Annyát mit **17** mondani? Mit] mondani mit

29–30 az […] után] II. Rákóczi György és Kemény János 1658–62 közti erdélyi küzdelmeire és halálára vonatkozó utalás. **31–32** Isten […] tsinála] Gyakori bibliai metafora, l. Ézs 65,17; 2Pét 3,13; Jel 21,1.

a tél után ollyan Tavaszt, a mellyben a Fejedelmi szék mellett, ez a szép Úri rend nevekedék, az Hazának szép fiai, virágai az égnek uj tsillagi tamadának.

Szollok mostan tsak a Keresztyén Fejedelműnknek maga Méltóságos Személybéli allapottyárol, a mellyben az első és nagyobb dolog az, mellyet Szent Pál mutat, hogy tudniillik: Nem amaz nagy tsudára méltó, és az Isten nagy ajándékira nézve, tettetesb, ékesebb, fellyebb való dolgok, az Isten előtt való ditséretnek, és Istenben való ditsekedésnek ugy alkalmatossági, mint az minden Hivekben lévő erőtlenségek, a mennyiben azokban az Isten erejének, és hatalmának ki mutatása vagyon. Mi lehetett volna nagyobb dolog ditsekedésre, mint hogy Isten Szent Pált az harmadik egben vitte, néki a Meny ország dolgát, és a szerént a mennyei titkokat, kiket embernek nem szabad mondani, meg mutatta, vélle meg láttatta. Még is azoknak a nagy Látásoknak tsudára méltó nagyságával nem akart ditsekedni, hanem ditsekedni akart, tsak az ő nagy erőtlenségeben, és az Isten erejének az ő erőtlenségében való meg mutatásaban. Csuda dolog, hogy nem hogy evilági fényes Uraságok, gyözödelmek, szerentsék, a ditsekedésnek lehetnenek alkalmatossági, de még az Istennek nagy embereinek mint Mózesnek, Illyésnek nagy dolgai, nagy tsudáknak tételek, az égnek bé zárlása és meg nyitása, nem ollyan alkalmatossága az Isten előtt való ditseretnek, mint az Istennek gyenge alázatos Hiveinek erőtlenségében, az Isten hatalmának ki tetszése, azért Isten is Illyésnek, nem a föld indulásokban, nem az hegyeket fel forgató, kősziklákat meg hasogató nagy erős szélben, nem a tűzben, a minémű nagy dolgokat tseleke-

11–14 Mi [...] láttatta] 2Kor 12,1–4: „A dicsekvés azonban nem használ nékem. Rátérek azért a látomásokra és az Úrnak kijelentéseire. Ismerek egy embert a Krisztusban, aki tizennégy évvel ezelőtt – hogy testben-e, nem tudom, vagy testen kívül-e, nem tudom; az Isten tudja – elragadtatott a harmadik égig. És tudom, hogy az az ember – hogy testben-e, vagy testen kívül-e, nem tudom; az Isten tudja – elragadtatott a Paradicsomba, és hallott kimondhatatlan beszédeket, amelyeket nem szabad embernek kibeszélnie."

88.20–89.2 az Istennek [...] magát] Mózes és Illyés együtt szerepeltetésének oka, hogy a Sinai-hegyen történt álomlátásokat idézi meg Nagyari beszéde (2Móz 3,1; 1Kir 19,8). Az itt felidézett jelenés a személyre szabott isteni válasz példája Illyés esetében: 1Kir 19,9–15.

szik vala, az Illyesnek erős lelke, hanem a lassu gyenge szélben adta neki magát.

[839] Nem lészen hát a Keresztyén Fejedelemnek méltosága ellen, ha azt allatom, hogy egész Fejedelemsegenek idejében allapattya abban állott, hogy Isten az ő erőtlenségében mutassa ki a maga hatalmát, ha még az Istennek nagy embereinek Profetáinak és Apostolinak, nem ez világ előtt nagynak láttzo dolgaiban, hanem az Isten hatalmát ki mutató erőtlenségekben lehet inkább ditsereteknek, és ditsekedeseknek alkalmatossága.

Erdélynek nagy emlekezetű gazdag tanátsos erős vitéz Fejedelmi közitekben ülhet hát az Isten erejét mutató erőtlenségével a Méltóságos tsendes szelid Apaffi Mihály, és az Istenben való ditsekedésnek annak a leg nagyobb leg szebb ditseretnek felsőbb és belső punctumát es periodussát eri el; tsak meg nem bolondul ezen a világot igazgató nagy elme, nem is erti azt meg, hanem az hitnek világával meg erősittetett Lélek, s az is nagy visgálodással találja fel, mikeppen és mi modon lészen az.

Elsőben akkor mikor Isten e világ eleiben állat, 's választ embert, de ollyat kinek sziveben nyomta, hogy e világ dolgainak utait ne visgálja, ne kővesse, hanem, vesse az Urra minden utát, és az Ur tselekedje minden utait dolgait, ollyankor vagynak az Istennek e világon ollyan dolgai, mellyeket maga akar meg tselekedni, és tsak azt kívánja az emberektől, a ki kőzűl igy forgolodik, hogy Istenre bizza minden dolgat;

Masodszor mikor az illyen embernek 's Fejedelemnek hiveinek szivekben illy hűséget nyom, hogy erőtlenségében meg ne botránkozzanak, hanem Istennek hatalmát szemléljék, szeressék inkább az ő erőtlenségeben, által látván azt, hogy a kik nem szenvedhetik Isten ellen hartzolnak. Mind a kettő meg volt az Méltóságos Apaffi Mihály Fejedelem uralkodásában;

Négy úttya vagyon ma az Istennek, mellyel e világ igazgatásaban ugy ki adja magát, hogy minden meg vallja, Isten keze vagyon itt.

1°. Mikor ez világnak őszvezűrésében zavarodásában avagy elméknek megbolondittatásaval éri el a maga végét.

2°. Mikor a dologgal ellenkező utakon munkálodik.

14 punctumát es periodussát] pontját és periódusát *(lat.)*

3º. Mikor az embernek erőtlenségében mutattya ki hatalmát.

4º. Mikor hirtelen változtatja meg az egész dolgokat, majd egy szempillantásban vagy egy nap, in extremis, mikor a dolgok leg roszszabban, majd desperatioban vagynak. *Ésa 66:22. Actor 8:8,21.* mindeniknek példáját, ha az idő engedné meg mutathatnám Erdélynek Fejedelemségében.

Az harmadiknak példája ez Méltóságos Apaffi Mihály Fejedelem, kit azon az úton az Isten mint leg kedvesebb úttyán a Fejedelmi székben leg hosszabban igazgatott. A negyedik uton hittel várom, hogy munkálkodjék. A nagy ajándékokkal erővel, kintsel ditsősseggel fel ruháztatott Uraknak Fejedelmeknek dolgaiban, Isten inkább forgattya az ő erős itéletinek igassaganak példáit, hogy senki magahoz ne bizzon. Az erőtlen szelid emberben Fejedelmekben, az ő mindent biró hatalmának kegyeleminek példait, hogy az ember mindenkor reménylhessen. Amazok a testnek szinében ékesek, ezek az erőtlen és szelíd Lélekben tsudálatosok.

Oh tsudalatos azért Méltóságos Apaffi Mihály, kinek Fejedelemségében az Isten így meg lattzik. Ugyan nezzük meg Keresztyenek, hanem jobb e, hogy az Isten dolga 's hatalma menjen végbe az ember dolgaban, mint a maga erejének tehettségenek dolga. Mi ugyan a mi munkanknak örülünk, de bizony nagyobb öröm az Istent látni a te dolgaidban, és a mellett erőtlenségedet alázatossan szemlélni. Azért bizom ma az Eklésiahoz, hogy az meg marad, mert annak erőtlenségeben ugy mutatta Isten hatalmát, hogy a mellől mind el multak a nagy erős Monarchák, és vélle ellenkező hatalmasságok, ez még is az ő erőtlenségivel mind eddig meg maradott, 's meg tartatott ez világon. [840]

Menj el már ezekkel, járjad Europát az Méltóságos Erdelyi Fejedelemnek Apaffi Mihálynak szomoru halálanak hire, nem tiltlak meg attól is, a mit meg tilt az ő Királlyát sirato Dávid az ő keser-

4 Ésa 66:22] Ézs 66,22: „Mert mint az új egek és az új föld, a melyket én teremtek, megállnak én előttem, szól az Úr, azonképpen megáll a ti magvatok és nevetek."

3 in extremis] ritka esetben *(lat.)* **4** desperatio] kétségbeesés, reménytelenség *(lat.)* **4** Actor 8:8,21] Simon, a varázsló újszövetségi példáját idézi meg a jelölt textus (ApCsel 8,8–21).

ves enekeben 2Sam.1. Meg ne mondjatok ezt Gáthban és meg ne jelentsetek az Askalon uttzáiban, hogy valami módon ne örvendjenek a Filisteusok Leányi, és ne tapsoljanak; mert nem is hiszem, hogy valaki, még a Pogány is meg ne szánja a Keresztyénűl uralkodó Fejedelmet. Menj el mar ezeket igy tudva a Méltóságos Apaffi Mihálynak szomoru halálanak hirdetésével Europát járó szomoru hir a Keresztyénségnek Fejedelmihez és Királyihoz, mond meg az Isten hatalmát ki mutato erőtlenségekkel, mint vitte tovább Fejedelemségit tőbb Fejedelmek felett, az Méltóságos Apaffi Mihály, mond meg az ő Fejedelemségihez az országnak, és az Uraknak hűségét; ne mondja senki Erdélyt alhatatlan Országnak, meg mutatja annak álhatatos hűségét a Méltóságos Apaffi Fejedelemnek ennyi esztendőkre ki terjedett uralkodása.

Mond meg a Keresztyensegnek hogy a mi jámbor Fejedelműnk, ennyi sok ellenkező dolgok között is az ő Fejedelmi Méltóságában szálott bé koporsojaba. Mond meg, az ő ejjeli nappali esedezését az ő Hiveinek el faradhatatlan munkája által, e két Monarkának illyen véres űtkőzései között is meg van a szegény Haza, meg vagynak az Urak, meg vagynak az Eklésiák, meg van a szegénység, bizony majd ki fáradva ugyan, de a tereh alatt is meg van az ő rendiben. Mond meg azt is meg van ezek felett az ő Fejedelmi szép tsemetéje Erdélynek nagy reménysége, az Hazanak már ragyogni kezdett tsillaga. Mikor mindezeket a Keresztyenségnek el hirdeti a mi Keresztyén Fejedelműnknek halalának sebessen járo hire, avagy nem jő e mindjárt gondolkodásban Erdély alhatatossága, és eddig jól viselt dolgainak jó maga bőlts alkalmaztatása. Mert az mi Keresztyén Fejedelműnknek dolgaban, abban is Isten ki mutatta magát, hogy Keresztyén Fejedelműnk halála után is gondot viselvén reánk, a sok

10 hűségét] hűségt **16** Mond] mond **16** esedezését] esedezés **23** tsillaga. Mikor] tsillaga mikor

1 2Sam.1] 2Sám 1,20: „Meg ne mondjátok Gáthban, ne hirdessétek Askelon utcáin, hogy ne örvendjenek a Filiszteusok leányi, és ne ujjongjanak a körülmetéletlenek leányi."

1 2Sam.1] Az íjdalt saját gondolatritmusos megtoldással idézi fel Nagyari. **17** Monarka] uralkodó *(lat.);* a kép a Török és a Habsburg Birodalom közé szorult magyarságnak a 16–17. században használt általános toposza

gonoszoknak e féle dologban idején valo bőlts el kerűlésére; s az Hazának meg tartására még életeben Fejedelmünknek a ti igaz bőlts hűségtek által olly utat kezde, kinn már járhassatok.

Ez is Istennek a mi Fejedelműnknek erőtlenségében nagy mun- [841]
kaja, hogy ő szegény soha nem kereste, nem kérte, meg sem gondolta, nem munkálkodta sem præce, sem pretio fia választását, de az azt tészi veletek, elmeiteket meg erősitette, Istentekhez, Hazátokhoz, és Isten ditsőségehez való hűségteket meg áldotta. Itt már erőssen nem állani, azt kit akkor ugy szerettetek, kebeletekben minden erővel meg nem tartani Kezetekből ki botsáttani, avagy nem az dolganak, az Orszag Fundamentomanak fel fordittása volna e? Tekéntetes Urak! latjuk azt mindnyájan, mint segélt bennűnket és ez nagy setétségben mint igazgat igaz Magyarságtokat, Keresztyén resolutiotokat ebben is meg segitti Isten Szegény Fejedelműnk erről már nem szolhat, de ugy hitte, olly vérségei, olly Hivei Kebeleben, olly országa (Kinek inkább Attya, mint sem Fejedelme volt) szeretetében hagyta Fiát, a kik egész erejekkel azonn lésznek, hogy Istennek az ő fején fénylő áldását Fiára szállittsák. És már se magamat, sem masokat keseritteni nem akarok, elégge esszük minden nap a keserűségnek kenyerét, és iszszuk a siralomnak poharát járunk a siralomnak nyomorúságnak vőlgyeben, kiből Isten már tegedet oh Kegyelmes jó Fejedelem, oh mindeneknek inkább jó édes Attya, mint sem Fejedelme, ki vett. Nem mondod már azt, a mit nem ré-

14 Isten Szegény] Isten szegény **20** a] *betoldva*

4–8 Ez […] áldotta] Azt Wass György naplója is hangsúlyozza, hogy az ifjú Apafi Mihály 1681-es jelölése (Gyulafehérvár, 1681. június 13.) és az 1684-es fejedelemmé választása (1684. szeptember 18.) a rendek önkéntes felajánlásából történt, nem az apa kérésére. Sőt az utóbbi eseményen szintén Nagyari prédikált. L. Wass 1896, 38–42, 1681. június 13., 1684. augusztus 19., szeptember 18. **6** sem […] pretio] sem hírrel (hírveréssel, dicsérettel), sem pénzzel (adománnyal) *(lat.)* **11** Fundamentom] alap, itt esetleg törvény *(lat.)* **14** resolutio] határozat, döntés *(lat.)* **19–21** esszük […] vőlgyében] A zsidó húsvét (peszách) előtti szédereste szimbólumai a „keserűség kenyere" és a „fájdalom pohara" (Illyés), a Siralomnak völgye elsődlegesen a Kidron-völgye (Gé-hinnom, Gyehenna), másodsorban a nyomorúságot, elviselők, azaz az igaz hívők életére vonatkozatott metafora (pl. Zsolt 84,7). Együtt is használatos a szédereste a történelmi múlt felidézésekor.

gen keserűséggel mondtál Fejerváratt: *Ugy látom az Isten még is azt parantsolja nékem, hogy ez világon kinlódjam, az halálnál keservesebb késérteten menék által, Radnóthon, de látom még is szenvednem kell, nem kivánom tovább életemet, tsak ezeket a dolgokat 's a Fiamat hagyhatám valami jó rendben.*

Meg szána Isten, kőnnyebben mint sem feltünk, kevés fajdalommal Isten meg ditsőitté. Az Isten, kivel Keresztyeni hűséggel, az ejjeli nappali könyörgések által ugy tarsalkodott, kit az Isten beszédének tanulása 's annak olvasása által ugy meg esmért, kit magához, Méltoságos Fejedelmi Hazahoz 's az Országhoz ugy engesztelt a ki a mint választotta, Fejedelmi székit oltalmazta, a mint életében ugy halálában, sőt halála utan való jó emlekezetében is ditsőittse meg magat. Amen.

A szász Zabanius heroikus beszéde[158]

Apafi Mihály, Erdély utolsó valóságos fejedelme 1690. április 15-én hunyt el Fogaras várában. Testét csak 1691. február 18-án, tíz hónap múltán temették hitvesének poraihoz Almakeréken a lutheránus templom melletti sírkápolnába. A fölötte mondott hét beszéd közül csak háromnak a szövege maradt fenn napjainkra. Nagyari József prédikációját és Pataki István magyar szónoklatát a Debreceni Református Kollégium Levéltárában fellehető Sinai-hagyaték őrizte meg kéziratos másolatban. Tanulmányomban a harmadikkal, Isaacus Zabanius szebeni rektor latin orációjával foglalkozom.

A három szöveg közül csak Zabanius mester beszéde lett kinyomtatva már a temetés évében, 1691-ben.[159] Az oráció a halottnak a ráztól való búcsúztatása alkalmával Fogarason hangzott el. Nemcsak fennmaradásának módjában tér el a magyar szövegektől, és különössége sem a megfogalmazás nyelvének köszönhető, hanem sokkal inkább az orátor indítékainak. Zabanius jól tudta, miként a másik két szónok is, hogy a holtakról mondott szavak mindig az élőkhöz szólnak, különösen ha azok forduló egek, változó csillagzatok alatt hangzanak el. A magyar szónokok szövegéhez képest, melyek a nemzeti király eszményének megfelelő patriarchális monarchát dicsérnek és siratnak Apafi személyében, a szebeni rektor szónoklata sokféle hallgatói igényhez igazodott Erdély történelmének egy olyan korszakában, melyben hatalmi rendszerek váltása történt, és mindaz, ami később szilárd fundámentummá tömörült, ekkor még folyékony és ingatag volt.

Nem volt egyértelmű még 1691-ben – legalábbis a temetésen részt vevők és szereplők előtt semmiképpen sem –, hogy mi lesz az Erdély számára frissen elnyert *Diploma Leopoldinum* további sorsa, megvalósul-e a *Diploma* ígérete szerint az ifjú Apafi fejedelemsége, mekkora hatalma lesz az erdélyi ügyekben a Bánffy vezette Guberniumnak, és merre dőlnek el a szász kiváltságokat megőrző clausulák körüli tárgyalások. Tehát még nem volt egyértelmű, hogy kik és milyen mértékben lesznek nyertesei vagy vesztesei az újabb „muta-

[158] A bevezető tanulmány korábban már megjelent, l. Mikó 2013.
[159] Zabanius 1691.

tio Transsylvanica"-nak, mely most éppen az európai parthoz igazítja az állam hajójának irányát. Mindezek arra késztették a szász szónokot, hogy Nagyari József és Pataki István magyar beszédeinek múlthoz ragaszkodó egyértelműségével szemben ahhoz az elvhez igazítsa mondandóját, amelyet az ifjú Teleki Mihály *Fejedelmi lélek* című politikai traktátusa tizedik részében *interes*nek nevez,[160] melyet mi csak nevezzünk egyszerűen érdeknek, sőt egy kis megszorítással szász érdeknek.[161]

Zabanius, azaz Czabán Izsák ugyanis 1632-ben a Bars vármegyebeli Brogyán született. Evangélikus volt, Sopronban majd Wittenbergben tanult. 1661 és 1673 közt Eperjesen tanított, majd magyarországi bolyongásai után Erdélyben kötött ki, és Szebenben teljesen a szász ügy szolgálatába állott. 1676-tól a szebeni evangélikus kollégium teológia és a filozófia tanára lett. A szász városban hunyt el 1707-ben.[162] Kinyomtatott beszédét, mint ő nevezi, a szász Helikon mecénásának, és persze saját patrónusának, Valentinus Franck, szász királybírónak és szász grófnak, a Gubernium tanácsurának dedikálta. Valentinus Franck is a régiről újra váltó erdélyi figurák egyike volt. Méltóságait még Apafitól kapta, 1686-ban lett szász királybíró, és egy év múlva a fejedelem a tanácsurak közé emelte. De Franck aláírása szerepel az 1688-ban Caraffának kinyilvánított erdélyi hűségnyilatkozaton *(Declaratio Transylvaniæ in fidelitatem)* is, majd 1692-től az új Gubernium tagja lett.[163] Őt is grófi címmel tüntette ki Lipót, mint a hajdani kuruc Telekit, csak ő a magyar főúrral ellentétben helikoni mecénásként óvatosabb életet élt, és kinevezését sem *post mortem* kapta meg.

[160] Hargittay 2001, 91.

[161] A *Fejedelmi lélek* Johann Adam Weber *Spiritus principalis boni Principis*ének fordítása, s itt Teleki „interes"-ének Weber helyes latinságú *interesse* infinitivusa („érdekében áll") felel meg. Weber pontosan meghatározza mit ért alatta: „*Interesse* videtur in hoc mundo Primum mobile *esse.* Apositè Itali *Ogni vno tira l'acqua al suo molino. Ogni galeotto, voga a sè*". Weber 1674, 39. (Kiem. az eredetiben.) „Az érdek a világon az első mozgató. Az olaszok ezt hasonlóképpen így mondják: *Mindenki magának evez, Mindenki a maga malmára hajtja a vizet.*" Teleki 1689, 169. (Kiem. az eredetiben.)

[162] Zoványi 1977, 699.

[163] Neue Deutsche… 1953, 321–322; Varga 1965, 289.

Zabanius beszéde a következő megszólalással indít: „Mégis kérlek titeket, engedjetek meg, tekintetes uraim, a ti Zabaniusban újra éledt Lampridiusotoknak…". Mit kell és mi okból elnézniük a tekintetes dynastáknak, és miért Lampridiusban éledett újjá a szász rektor? Nézzük tehát Lampridiust! Ő a *Historia Augusta* történetíróinak egyike, és Zabanius feltehetően ebben az életrajzgyűjteményben szereplő Alexander Severus-életrajz miatt érzett vele lelki rokonságot.[164] Lampridius ugyanis szintén hanyatló időkben, a Krisztus utáni III. századi Rómában élt. Az általa megörökített Severus Alexander császár dinasztiájának utolsó tagja volt. Lampridius műve speculum regium, azaz királytükör, mely a császár idealizált alakjában a princeps bonust, a senatussal együtt kormányzó jó uralkodót mutatja be, aki édesanyjával, Iulia Avita Mamaeával együtt bölcs és művelt tanácsadóktól körülvéve, békességben és jólétben kormányozza a birodalmat. Neki is jósága, szelídsége, művelt szelleme okozta Lampridius beállítása szerint a végzetét. Noha Zabanius csak utalást tesz szónoklatában Alexanderre, mégsem nehéz ebben párhuzamot találni Nagyari Józsefnek Almakeréken elmondott prédikációjával, az abban megidézett Jósiás királlyal, hiszen mindkét alak az Apafiban megtestesített jó uralkodó ideálképe.

Solum corpus! A holtaknak ugyanis megvan az az előnyük az élőkkel szemben, hogy míg ők az elysiumi változatlanságban már semmivel nem törődnek, az élőknek a változó időben szüntelen törődniük kell velük. Apafi pusztán fejedelmi méltóságánál fogva, halála után még tovább eszményülve, a múltból megőrzött szokásaiban, döntéseiben és egész lelkében saját magyar világot idézett fel az élők számára, és ez szüntelen összevetésre és értékelésre késztette őket jelen állapotuk felől. Zabanius orációja már az exordiumban tökéletesen megragadta ezt az érzést és azt a pillanatot is, hogy az ideál és mítosz auráját lehelje hősére, hiszen lehet-e alkalmasabb körülmény erre, mint a gyász katarzisa?

Apafi temetése az elhunyt fejedelmet megillető ceremónia minden elemének megtartásával zajlott. Méreteiben ugyan nem volt mérhető Bocskai vagy I. Rákóczi György, különösen Bethlen Gábor temetési pompájához, amint ez Rhédey Pál feljegyzéseiből kitű-

[164] Havas 2003, 24; Lampridius 2003.

nik,[165] de a tiszteletadás gesztusai így is megvoltak az 1691. február 16-án Fogarason megindult és 19-én az almakeréki gyászkápolnában bevégzett pompában és ceremóniákon. Az immár gazda nélkül elárvult nagy ebédlőteremben és minden helyiségével, bútoraival Apafit idéző fogarasi várban különös erővel hatottak a szavakat kereső szónoki hezitáció közhelyei.

> Vajon az Apafiak Udvarának arculatját látjuk e mai időkben, vagy inkább ez időknek viharában? Vajon uralkodás képe ez, hiszen aki csak reátekint e házra, könnyen lehet, úgy tűnik majd néki, hogy itt nem alaposan kimunkált szónoklatra, nem dagállyal hömpölygő igékre van szükség, hanem a szavak csendjére inkább, mely hallgatásával, némaságával méri fel, és beszéli el a lélek fájdalmát?

A legfontosabb azonban a magasztos laudáció szempontjából az, hogy mit dicsérjen alanyában a szónok, és hogy a dicsérete hiteles legyen. Különösen akkor nehéz ez, ha azok előtt teszi, akik dicsérete tárgyát nála jobban ismerik. Nem vállalkozhatott arra, hogy a szokásos férfias fejedelmi erényeket, a vitézséget és az igazságosságot magasztalja. Nem mintha a hadi témákra nem adott volna lehetőséget Apafi élete, hiszen II. Rákóczi György állandóan elrángatta szegényt esztelen háborúiba ifjú hitvese mellől. Harcolt az 1653-as moldvai hadjáratban, végigharcolta az 1655-ös lengyel háborút, és megszenvedte a tatár fogságot, legyőzte a nagyszőllősi csatában a Habsburgokkal tartó Kemény Jánost, Kara Musztafa is kimozdította őt Erdélyből a bécsi hadjáratra. Külön magyaráznom sem kell viszont, hogy ezek 1691-ben, az épp az imént megkapott *Diploma Leopoldinum* és a temetésen díszelgő császári præsidium teremtette körülményekben miért nem lehettek a vitézség erényének bemutatására alkalmazható témák.

Az igazságosság dicsérete Bánffy Dénes fiának és Bánffy elveszejtésében közreműködő Bethlen Miklósnak a jelenlétében szintén alkalmazhatatlan volt. Olyan erényt választott tehát Zabanius, amely minden tekintetben semleges, és ezt tette meg propositiónak egy szép Vergilius-imitatióval az első eclogából.[166]

[165] Lukinich 1913

[166] „Verum hæc tantum alias inter caput extulit urbes / quantum lenta solent inter viburna cupressi" (Eclogæ, I, 24–25).

> Így tehát ebben a gazdag és bőséges anyagban, amely számomra a beszéd tárgyául kínálkozik, a legelső helyet foglalja el a kegyességnek és vallásosságnak az a bensőséges érzülete, mely a tiszta élet semmiben sem nyugtalankodó viselését jelenti, melyben a Felséges Fejedelem egykor úgy emelte fejét mindenki fölé, miként a ciprusok kimagaslanak a hajlékony babérbokrok fölé.

Ez tökéletes és hiteles is volt a közismerten szemlélődő, filozófiában, teológiában igen művelt, a latin nyelvben is kiváló, a kegyességet mélyen megélő Apafi magasztalására.[167] Ez azonban, bármiképp forgatta Zabanius, mégsem lehet csak így magára hagyva uralkodói erény. Egy paptársának, egy humanista rector kollégának vagy egy kegyes és művelt úriasszonynak megfelelő lehet, de még Franck Bálint számára is kevés, nemhogy Erdély fejedelmének. Ezért amplifikálja ennek bemutatását olyan antik históriai exemplummal, amely a *militia* közhelyéből, a hadi életből veszi tárgyát, és erre épít egy olyan comparatiót, amely így e passzív erény, a clementia dicséretévé válik:

> Tiszta életű volt Scipio, akinek afrikai győzelme dicső nevet adott: a mi fejedelmünk azonban e tisztaságnál is tisztább volt, az ő erkölcsösségére, jó hírére még maga az irigység sem hinthetett egy apró foltocskát. Igen éber volt Nagy Sándor, aki az egész világ feletti hatalmat dédelgetvén a lelkében, csodálatosképpen elűzte magától az álmot, nehogy amikor a kedvező szerencse szélesebb pályát tár elé, a tunyaság, mely a siker rákfenéje és pestise, akadályozhassa őt. A Mi Fejedelmünknek sem volt örvendetes Endymion,[168] mivel amennyire mások az alvásban, amennyire mások a kockajátékban, amennyire a féktelen lakomázásban lelték kedvüket, Ő annyival inkább a szent iratok megismerésére, annyival inkább a lelkesítő erények kegyes gyakorlására áldozta idejét.

Apafi teológiai könyveinek dicséretét is ugyanebből a közhelyből vett metaforával emeli meg. Így lesz a kegyes életű fejedelemből először tökéleteset alkotó művész, a híres görög festőre, Apellészre

[167] Thallóczy 1881; Megözvegyült édesanyjának, Petki Borbálának ajánlott gyermekként egy kátét és consolatiót (Apafi 1645). Már fejedelem volt, amikor lefordította Wendelinus *Systema theologicum majus et minus*át (Wendelinus 1674).

[168] Egy szép ifjú vadász a görög mitológiában, aki a káriai Lathmosz hegy egyik barlangjában pihen örök álomban.

utalva, majd triumphátor, aki a tiszta kegyességet diadaljelvényként helyezi el hálaáldozatul az isteni kegyelem templomcsarnokában.

A *prudentia,* az okosság dicséretében idézi meg erősítő párhuzamként a *Historia Augusta* gyűjteményben megörökített Sextus Severust, akinek okossága abban nyilvánult meg, hogy okos tanácsadókkal vette magát körül, és a beszéd a *Historia Augustá*ból merítve sorolja fel őket. Ezzel párhuzamban veszi fel dicséretre Zabanius Apafi tanácsadóit is a maga beszédébe, akik persze egyetlen kivétellel ugyanazok, akik az új Guberniumot alkotják. Ezeknek főről főre haladó magasztalását vezeti be a szerénynek tűnő engedelemkérés.

> Mégis, kérlek titeket, tekintetes urak, bocsássatok meg azért a Zabaniusban életre kelt Lampridiusotoknak, és ne illessétek a hízelgésnek azzal a vádjával, mely oly idegen az igazság megvallásától, ha a ti híretekhez [a Gubernium tagjairól van szó], mely szellőről szellőre kapva, az emberek füléhez szárnyal, ő [Zabanius – Lampridius] a dicséret méltó babérját függeszti!

Mintha azért kérné hallgatóinak és egyben magasztaltjainak bocsánatát, hogy őket –ügyes átállókat vagy kitartó hazafiakat? – ki-ki döntse el immár magában, múltjukkal, azaz Apafival együtt emlegeti az igencsak megváltozott jelenben.

A hajdani tanácsosok és egyszerre új kormánytagok egyikét a beszéd elmondásakor nem nevezte meg Zabanius. Az ő dicséretét e Pythiához illő homállyal vezeti be: „Fuere alii quoque Viri Clarissimi, quos in hac temporis angustia arcano quodam celeusmate depredicabo" (Voltak ott más igen nevezetes férfiak is, akiket az időnek ebben a szűkösségében csak rejtett magasztalással fogok dicsérni). A mondat tehát többes számú, de a következőben már szingulárisban szól a rejtélyes férfiúról, és hogy a *celeusma arcanum* is később olvasói számára érthető legyen, a nyomtatott szövegben zárójelben közli az előtte álló hallgatag névmás esetéhez illesztve: „Quid autem de eo dicam (Michaele nempe Teleki)" (Ugyan mit mondjak róla [tudniillik Teleki Mihályról]). A kérdés bizonytalanságot sugall talán a Telekit övező gyűlölet miatt, mely a hallgatóság szívébe rejtve még tovább égett. Ugyanakkor a rejtélyes hallgatás egy terjedelmes laudáció előkészítése is, mivel a leghosszabb dicsérő kunsztokat a névvel nem illetett Teleki kapta a szónoktól, többet, mint

maga Apafi eddig, és különbeket is, szinte fejedelmieket és hőshöz illőket. A kimondott szavakból is pontosan rá lehet ismerni a Zernyesten halálra kaszabolt kancellárra.[169]

> [Teleki,] akit a barbárok fékezhetetlen ereje ledöntött [...] Szívesen megvallom azonban, ellankad az ékesszólás minden lendülete, amidőn Őt (noha a legalkalmasabb tárgya a beszédnek) lefesti. Ő ugyanis elméjében élénk, ítéleteiben határozott, döntéseiben megfontolt, a műveltség szeretetében leginkább a követésre méltó volt.

Teleki említése ürügyén vonul be a beszédbe a korábban csak egyszer, a sasallegóriában említett Leopoldus Magnus teljes imperátori terjedelmével, és ez is nyilvánvalóvá teszi, hogy a kancellár a Habsburgok ügyét és persze a maga hatalmát promoveálta. Korábbi tetteivel azonban némelyeket súlyosan sértett a jelenlévők közül. Ő akadályozta meg Heissler tábornok segítségével Apafi halálakor, hogy annak fiát, aki jelen volt apja temetésén, és hallgatta a beszédet, a rendek fejedelmükké válasszák, és még korábban Bánffy Dénes fővesztésének is ő volt a fő agitátora. Bánffy György, a kivégzett főúr fia főgubernátorként szintén a hallgatók közt volt. Telekinek post mortem Lipóttól kapott grófi címére a beszéd, hogy ne sértse érintett közönségét, nagyon finoman utal, és a halott kancellár, immár gróf korábbi machinációinak említését is kerüli, noha a jelenlévők akár segítve, akár elszenvedve Telekit, mindent tudtak róla, és mindent értettek felőle.

De lehet, hogy a névtelenség, a névtelenül megnevezés csak a *tensiót* segítő, tehát figyelemkeltő szónoki fogás, de mindenképpen jellemző a helyzetre, a szónokra és a hallgatókra. A figyelem ébrentartására szükség is volt, mivel a legkényesebb téma következett, a fejedelem közönye, és ennek veszélyei az államra nézve. Ezt a legismertebb államallegória, a méhek és vezérük kapcsolatának díszes leírásával készítette elő:

> Egy sincs ezek közül, amelyik nem követné vezérét, mikor zengő hangjával, mint egy kürt biztatásával új gyarmatok felé akarja vezetni őket [...] Ez ugyanis az államról való gondoskodást jelenti,

[169] Thököly Imre 1690. augusztus 21-én a zernyesti csatában legyőzte az Erdélyt uraló Heissler tábornok és a vele tartó Teleki Mihály kancellár császári és erdélyi hadait. A csatában Heissler fogságba esett, Telekit lekaszabolták.

> nehogy az valami kárt szenvedjen a Fejedelem közönye miatt [incuria Principis].

Apafi közönyét, azaz melankóliáját úgy magyarázta, hogy a fejedelem – jellemző metaforája ez is a beszédnek – már korábban „kioltani kívánva az érzékeny idegekbe belésütött tüzes vasat, melyet Szapolyai veszélyes ambíciója és hatalomvágya hozott Erdélyre", tehát korábban kívánt elszakadni a töröktől, mint ahogy „a legyőzhetetlen Leopoldus diadalmas fegyverei a barbárt Szkítiába elűzték volna".

Apafi bánatának oka ezek szerint az volt, hogy e törekvését alattvalóinak hitszegése sikertelenné tette. Azok ugyanis Apafi számára is veszélyes helyzetet teremtve, eljátszották – a szónok szerint – Lipótnak a fejedelem személye iránti bizalmát.

> Nagy súllyal telepedett a Keresztyén fejedelemre ez a gondolat, hogy hiába emel jogosan panaszt alattvalóinak hitszegése miatt, miközben ő a Birodalom legfelső Méltóságára csodálatos tisztelettel tekint fel, és nem várhat majd semmiféle biztonságot, csak akkor, ha a birodalom szent diadémjával megkoronázott Leopoldus ölében a legnagyobb nyugalomra találhat.

Ezután továbbfolytatta Zabanius mester a holt fejedelem dicséretét a már kivágott mederben: iskolák támogatója, aki a hontalanul bolygó gyulafehérvári kollégiumnak atyai gondoskodással új hazát adott. Aztán a lamentációra, a holt elsiratására tér a beszéd ismét egy tragikus, és óvatlan fordulattal:

> Ha ugyanis valaki megfontoltan az ítélkezés mérlegére helyezi a Mi néhai Felséges Fejedelmünk kivételes kedvességét és az ő tőlünk való siralmas eltávozását, kétségtelenül őszinte szívvel óhajtaná, hogy az ő felépülésével, a késő utódokig gyarapodni fog családjának boldog állapota. Azonban nem változik a végzet a halandók könyörgéseire, és a jelenvaló élet unott közösségébe sem helyezi vissza azt, akit már az égiek boldog társaságába sorolt.

A reménykeltő vigasztalás – a beszéd szerint – e sötét és végzetes állapotból az, hogy a közboldogság nem kerül a jövőben sem veszélybe, mivel az ország immár az ifjú Leopold oltalmába került, aki a Birodalom Reménye, Magyarország Phœbusa etc., tehát a proszkünézisz minden arcátlanságával és gátlástalan hízelgésével dicséri hosszasan a továbbiakban Apafi teteménél Lipótot, és elhalmozza

mindazokkal az erényekkel, amelyeket Apafinál elhagyott. Lipót a tökéletes fejedelem példaképe, akit a kegyesség nemzett, akit a Bölcsesség oktatott, a nagylelkűség gyarapított, akiben versengve vetélkedik a szerencse az erénnyel.

A befejezésben mégis szót ejt Apafiról, és egy költői aposztrofével, melybe azért még újra belehinti az új uralkodónak és fiának, a magyar trónörökös I. Józsefnek a dicséretét, tehát Erdély utolsó valóságos fejedelmét poétikus lendületű megszólítással búcsúztatja el az élők közül.

> Téged is, felséges Apafi Mihály Fejedelem, Nekem legkegyelmesebb Uram, mondom Téged is e két Nap [Leopold és József] világít meg Kegyességük legragyogóbb sugaraival, és szétszórja majd a szomorú léleknek ama széles árnyait, melyet a jelenvaló gyász okozott, hogy a Te ragyogó tehetséged ajándékai, melyeket ősi véreddel együtt már korábban magadévá tettél, ezekkel a hamvakkal ki ne hunyjanak, hanem végül az áhított boldogság fényességébe szerteáradjanak.[170]

Mire való e nagy hízelgés? Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Zabanius szász volt, és valószínűleg a patrónusa Franck Bálint ajánlotta a gyászbúcsúztatásra, aki Lipóttól valóságos grófi címet és nemességet kapott, mindez érthető. Érthető ez abban a tekintetben is, hogy a *Diploma Leopoldinum* szász clausulái még megtárgyalásra vártak. Mondhatnánk tehát némi malíciával, hogy Zabanius a beszédében a szász universitas érdekei szerint lavírozott a jelen lévő ellentétes ambíciók meglehetősen érdes értési felületén. Tekintetbe kell venni azonban azt a történelmi tényt, hogy a török ölelte Erdélyben a rezsimváltási kísérleteket irgalmatlan és véres leszámolások kísérték mindkét oldalról. Zabanius hódoló szónoki gesztusai azonban arra mutatnak, hogy a fejedelemség vezetői elfogadták a dolgok állását, és a békés kompromisszumot keresték egymással és az új hatalommal.

Mikó Gyula

[170] L. ehhez a Habsburg Birodalomban Lipótra nézve szokásos nap-szimbólumhoz Schumann művét (Schumann 2003).

Isaacus Zabanius latin orációja Apafi Mihály felett

Elhangzott Fogarason, 1691. február 16-án, pénteken
Közzéteszi és fordította Mikó Gyula

A szöveg autográf kézirata nem, de korabeli kiadása ismert: ez az Apafi halála után megjelent egyetlen kortársi temetési beszéd.[171] Ennek unikális példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található, és itt az ő engedélyükkel tesszük közzé. A latin eredeti szövegközlésekor a szokásos rövidítéseket jelöletlenül feloldottuk, a nyomtatási hibákat azonban jelölve javítjuk. A magyar szöveghez kapcsolódva olvashatók a beszéd értelmezéséhez szükséges tárgyi, mitológiai, irodalmi és történeti magyarázatok. A nem jelölt fordításokat Mikó Gyula készítette.

[171] Zabanius 1691.

In Nomine Iesu

Oratio Panegyrica,

in solenni pompâ exequiali, Celsissimi quondam Principis ac Domini Michaelis Apafi, Transylvaniæ Principis, Siculorum Comitis, & Partium Regni Hungariae Domini, dum Almakerekinum sepeliendus veheretur,

â Isaaco Zabanio, antehac Sacro Sanctae Theologiae & Philosophiae in Gymnasio Cibiniensi Publico Professore Gymnasiique Rectore, nunc Ecclesiae Orbanensis Pastore, ad maiorem Dei gloriam, & prosperiorem suae Celsitudinis memoriam, Fogarasini instituta, Anno 1691 die 16 Februarii.

Spectabili, Generoso
Amplissimo atque Prudentissimo Domino
Domino Valentino Franck
Urbis Metropolitanae Cibiniensis Judici Regio,
Saxoniae Nationis Cibiniensis Judicis Regio,
Transilvaniae Consiliario Intimo, Domino
& Maecenati suo aetatem suspiciendo,
Salutem.

Meruisti, Spectabilis ac generose Domine, & assiduo Litterarum Humaniorum cultu, quae fovente faventeque Altorfinâ Universitate, in succum & sangvinem Tuum abiere & raro Prudentiae Civilis exercitio, quo ita inclaruisti, ut parem aegré in consortium admittas, & laudatissimâ in Augustam Domum Austriacam fidelitate, optimo cuique eapropter fecundus: ut quicquid in Parnasso Transilvanicae Saxoniae sobolescit, in Te, ceu commune Musarum diversorium, redundet, vires ibi nacturum, quod infirmitate suae langvescit. Accipe ergo & hanc marcescentis animi symbolam, eamque intemerati favoris Tui sinu, tantisper fove, dum, quod in eâ aridum exsuccumque est, irriguo propensionis Tuae rore aspersum, in sementem benignioris famae revirescat.

18 aetatem] aeternum

Jézus nevében

Dicsőítő Beszéd,

melyet ünnepélyes halotti pompáján néhai Felséges Fejedelemurunknak, Apafi Mihálynak, Erdély Fejedelmének, a Székelyek Ispánjának és Magyarország Részei Urának, midőn Almakerékre való eltemetésére vitették,

Zabanius Izsák, korábban a Szebeni Gimnáziumban a Szent Teológia és a Filozófia Nyilvános Tanára és Rectora, most az orbói gyülekezet pásztora, Isten nagyobb dicsőségére és Őméltósága boldogabb emlékezetére Fogarason előadott az 1691. évben február 16-án.

Tekintetes, Nemes,
igen jeles és tudós

Valentinus Franck Úrnak
Szeben székváros királybírájának,
a szász nemzet grófjának,
az erdélyi gubernium belső tanácsosának,
Uramnak és mecénásomnak nem múló tisztelettel
mondok üdvözletet.

Méltó lettél, tekintetes és nemes uram, a széptudományok művelése által, melyek az altdorfi egyetem jóindulatú segítségével véreddé és életeddé váltak; méltó a közügyekben való kivételes bölcsességed gyakorlása által is, mellyel úgy ragyogsz, hogy az igen dicséretre méltó és fenséges ausztriai ház iránt való hűségben csaknem egyenlőként lépsz közösségre még a legkiválóbbakkal is, mindezek által, melyekben bővelkedsz, méltó lettél arra, hogy ami csak az erdélyi szászok Parnasszusán felsarjad, tehozzád tóduljon, tehozzád, aki a Múzsáknak szálláshelyet adsz, hogy ami alél a gyengeségtől, nálad erőre kapjon. Fogadd tehát jóindulatod tiszta ölébe az elbágyadt léleknek ezt az adományát, gondozd mindaddig, míg az, ami ebben száraz és szikkadt, a te figyelmességed harmatcseppjeitől hintve a jólelkűséged hírének vetésévé sarjad!

13 Valentinus Franck] Franck (1643–1697) az altdorfi egyetemen tanult. 1679-ben jelent meg latin, szász, magyar és román nyelvű citátumgyűjteménye, 1696-ban az erdélyi szász kiváltságok védelmében írt munkája (Franck 1696.). Szebenben az iskolaügy és iskolai színjátszás patrónusa volt.

Ita optat, Tuae Spectatissimae Generosissimae personae indefessus cultor Magister Isaacus Zabanius.

ITANE ergo, in tam frequenti disertissimorum Virorum concione, elingvis facundia, Vesrtum in aspectum procedit, Auditores aestimatissimi? Itàne, infantilis penè balbuties, vel Demosthenis artificio, ad aliquam dicendi svavitatem efformanda, in lucem prodit? Singultienti, quàm dicenti, longè similior? Verum, quid aliud quaeso requirebant, inducta parietibus hisce syrmata? quid pullatus Magnatum Nobiliumque ordo? qui & ipsum serenati Coeli vultum, atro colore depingit, & diffusos undique fulgentis Phoebi radios, admirandâ metamorphosi, mutat in tenebras, ad specum Trophonii, jure quodam suo relegendas. Ea nempe Aulae APAFIANAE, modernâ tempestate, intempestà profecto, facies est, ea Regiminis forma: ut, qui eam limis duntaxat oculis aspexerit, facilè sit animadversurus: non hic oratione opus esse lucernam redolente, non turgentibus verborum amplius; sed vocali quodam silentio, quod suâ taciturnitate, dolorem animi aestimet magis, atque peroret. Impar enim est omnis Eloquentia malis communibus, omnis cultus orationis incultus: adeo, ut ad magnitudinem doloris, quem Nobis omnibus, mors improvisa (o fati inclementiam!) Serenissimi qvondam Principis ac Domini, Domini MICHAELIS APAFI, plenis velis invexit, ceu ad conspectum Gorgonis caput, penitus obmutescat. Dum amici Jobi squalentia corporis exanthemata vidissent, quibus Eum Satan, Deo permittente, exulceravit: tanto sunt horrore perculsi, ut toto septiduo, lacrymas, verborum loco, profunderent, & distractas vestium lacinias, nec non aspersum nudato vertici pulverem, ostentarent pro

Így óhajtja a te tekintetes, nemes személyed fáradatlan tisztelője,
Isaacus Zabanius mester.

Ily módon tehát, ó gyászos lelkű Hallgatóim, és ily sűrűn jelenik meg az igen ékes szavú férfiak szónoklatában a szónoki tehetség? Ily módon akár gyermeki gügyögés marad ez csupán, akár Démoszthenész művészetével kellemes beszéddé formálva jelenik meg, mégis sokkal inkább a síráshoz, mint szóláshoz lesz hasonló! Mégis – kérdem –, mi mást kívánt e falak közt előadott szomorújáték? Ugyan mit az előkelők rendjének fekete gyásza? Mi festi még az égbolt derűs arcát is sötét színűvé, és fordítja át a mindenfelé ragyogó Phoebus sugarait különös átváltozással Trophonius barlangjába száműzendő sötétségre? Vajon azApafiak Udvarának arculatját látjuk e mai időkben, vagy inkább ez időknek viharában? Vajon uralkodás képe ez, hiszen aki csak reátekint e házra, könnyen lehet, úgy tűnik majd néki, hogy itt nem alaposan kimunkált szónoklatra, nem dagállyal hömpölygő igékre van szükség, hanem a szavak csendjére inkább, mely hallgatásával, némaságával méri fel, és beszéli el a lélek fájdalmát? Annyira nem illik ugyanis közös bajainkhoz semmi ékesszólás, hogy mindenki, aki a szavakhoz ért, mintha Gorgó-fejet látna, végképp szótlanná válik a fájdalom nagyságától, melyet kibontott vitorlákkal hozott közénk felséges urunknak, egykor Fejedelmi Urunknak, Apafi Mihálynak váratlan halála. Amikor megpillantották barátai Jób fekélyektől gennyedző testét, melyekkel Isten engedte, hogy beszennyezze őt a Sátán, olyan irtózat szállta meg őket, hogy hét napig szavaik helyett könnyeik áradtak, és köntösük megszaggatott rongyaival, csak a lenyírt fejükre szórt

6 Démoszthenész] athéni szónok (Kr. e. 384–322) **11** Phoebus] görög napisten, Apolló **11–12** Trophonius barlangjába] Trophonius és Agamedész építő héroszok. A görög mitológiában ők építették Apollón templomát Delphoiban, és Hyreus kincsesházát Hyriában. Ennek egyik kövét ki tudták mozdítani, és így rendszeresen megdézsmálták. Hyreus csapdát készített, és ebbe Agamedész beleesett. Trophonius, megölte a testvérét, nehogy az elárulja őt, fejét levágta, magával vitte, hogy eltemesse. Boiotiában Lebadeia városa mellett elnyelte őt a föld a fejjel együtt. Azon a helyen lett Trophonius és Agamedész barlang orákuluma, ahová a jóslatkérők éjszaka szálltak alá. Ott kellett maradniuk egész éjjel teljes sötétben. Akik e félelmes helyről feljöttek, nem nevettek többé. **20** Gorgó-fejet] A gorgók tengeri szörnyek: Meduza Sztenó és Euryalé. Aki Meduza fejére tekint, kővé válik.

gestibus. Vixit autem ille adhuc, quantumvis ob acutissimos ulcerum dolores, inter mortuos penè referendus. Noster autem Princeps Serenissimus exsuccus jam atque exanimis jacet. Redierat ille ad pristinam valetudinem, & ad seram usque posteritatem annos produxit, mira Dei benedictione, nimiumquantum ditatus. At vero Serenissimus Princeps Noster, sic discedit, ut non amplius redituru s: sic oculus clausit, ut deinceps neminem aspecturus: donec Eum potentissimus mortis & inferni Domitor vivificatrice suâ voce, ad [A1r] vitam revocaverit. Una ibi familia ingemuit, Jobo Ipsi cognationis vinculo copulata. Hic autem gemit Provincia universa. Principatus desiderat Principem Patria deplorat Parentem, consiliarii Antesignanû lugent, Musae, ob funestum sui Maecenatis casū eliquantur in lacrymas, Clientes Patronū, Amici Amicum, deflent amarissimè. O dolorem silentio aestimandum! At enim vero, dolor etiam facundus esse solet, & inciendis adfectibus usque adeo vehemēs ut naturae aliquando vires excedat. Cum enim Atys, Croesi, Lydorum Regis, Filius, a nativitate mutus, in eo proelio, quod Lydiae servitutem attulit, Cyri persarum regis militem vidisset, sublato ense caedem Patri illaturum: disruptis e vestigio, ad stuporem usque omnium, lingvae vinculis clarâ voce militem alloquitur, ne Parētem feriat, neve fulgentẽ adhuc Lydiae scintillã, letali plagâ extingvat. Rumpenda ergo & Nobis erunt silentia, eliciendi, vel sussurantis leniter, Eloquentiae rivuli, qui sese in laudes, qui in encomia, qui in panegyres quiescentis in Domino Principis angustiore saltem ostio diffundant: ne Is, cui aeternitas ipsa, prosperioris memoriae colossos inusitatae molis excitat, Nostris omnium obsequiis, Nostrâ ite merga Se devotione, penitus destituatur. A vobis autem, Proceres Illustrissimi, Nobiles Generosi, Auditores omnium Ordinum honoratissimi facile exigui moram temporis impetrabo: cum persvasissimum habeam, Eos nonquidem festivo, minus exasciatae orationis, lepore, sed

porral mutatták ki fájdalmukat. Ő azonban akkor még élt, noha a kelések fájdalmától csaknem a holtak közé kellett volna jutnia. A mi Felséges Fejedelmünk azonban kiterítve, holtan fekszik. Az visszakapta régi egészségét, és Isten csodálatos jóindulatából késő vénségéig vitte éveit, és igen nagy mértékben meggazdagíttatott. Fejedelmünk viszont úgy távozott el, hogy soha többé nem tér vissza, úgy zárultak le szemei, hogy eztán már senkit nem pillant meg, amíg Őt a halál és pokol erejének hatalmas legyőzője életre hívó szavával életre nem támasztja. Ott csak egyetlen família sóhajtozott a fájdalomtól, Jób családja, amelyet a rokonság kötelékei fűztek össze. Itt azonban egy egész ország sóhaja hangzik, fejedelemség sóvárog fejedelme után, haza siratja atyját, tanácsurak és zászlósurak gyászolnak, Múzsák könnyei hullnak mecénásuk gyászos eleste miatt, védencek pártfogójukat, barátok barátjukat gyászolják igen keservesen. Ó hallgatásra méltó fájdalom! Kétségtelen azonban, hogy még a fájdalom is kimondható, és az érzelmek tüzétől oly hevessé válik, hogy olykor még a természet erejét is felülmúlja. Ugyanis Atys, a lydek királyának, Croesusnak fia, aki születésétől néma volt, abban az ütközetben, amely szolgaságra juttatta Lydiát, miután megpillantotta a perzsa királynak, Cyrusnak egyik katonáját, amint az kivont kardját apja ellen halálos csapásra emeli, nyelvének zárja nyomban felszakadván, mindenki nagy csodálatára hangos szóval rákiáltott a katonára, hogy ne ölje meg az apját, nehogy halálos csapásával kioltsa Lydiának még ragyogó szikráját. Meg kell tehát törni nekünk is a hallgatást, és elő kell csalogatnunk akár szelíd suttogásunkkal is az ékesszólás patakjait, hogy noha most szűkebb forrásból eredve, némelyek encomionokra mások pedig panegyrisekre áradjanak szét dicsérve az Úrban elnyugodott Fejedelmet, nehogy mi legyünk azok, akik nem támogatjuk őt odaadásunkkal, hódolatunkkal. Neki ugyanis maga az örökkévalóság emel majd hatalmas

17 Atys] Itt Zabanius téved: Nem Atys a néma, hanem Kroiszosz másik fia. Atys mondáját l. Hérodotosz, *Hisztoriai,* 1,35–42; a megszólaló néma fiú történetét l. Uo., 1,85; Aulus Gellius, *Noctes Atticae,* V.9, 1–4). **27** encomionokra […] panegyrisekre] Az encomion dicsérő kardal, a panegyris dicsérő szónoklat, tárgyuk élő személy. A holtat dicsérő gyászének a trénosz vagy az epitaphium. Zabanius azonban tisztában van a fogalmakkal, hiszen a fejedelem gyászbeszédét Lipót és József panegyrisévé formálta.

argumenti pondere, quod omnium animis profundius insedit, ceu spongiâ aliquâ, taedium omne abstersuros.

In tam ubere autem & copiosa, quae mihi se ad dicendum offert materiâ, principem locum obtinet, intimus ille Pietatis & Religionis sensus, nec non solicita intemerarae vitae cultura: quâ Serenissimus olim PRINCEPS, tantum alios inter caput extulit, quantum lenta solent inter viburna cupressi. Didicerat nempe ab incunabulis, dum sacro initiatus lavacro, MICHAELIS nomen, ceu cesseram suae erga Deum restipulationis, domum tulisset: neminem propius ad immortalis Dei sanctitatem accedere atque Illum, qui suas cogitationes ad [A1v] arbitrium divinae voluntatis componit & supremum humanae felicitatis apicem, a devoto aeterni Numinis cultu suspendit: quive puppim & proram naufragantis, in vasto mundi pelago, fortunae non in diffluentibus quaerit blandioris Voluptae lenociniis, quae Sirenio cantu basiatoribus suis exitium parat; non in congerendis infelici saepe studio thesauris, per quos innocentes etiam desideratae posteritatisanimi, in praecipitia vitiorum labuntur; non in tumescentibus variarum dignitatum tutulis; sed in amore Pietatis, sed in cultu innocentiae, sed in conversationis integritate, sed in Affabilitate, cuivis mortalium quam gratissima, quae Humanitatem Principum supra ipsam humanitatem elavat atque extollit. Ea est foe-

szobrot az utókor emlékezetében! Tőletek pedig, Fényes Előkelőségek, minden rendből való és igen nagy tiszteletben álló Nemes és Nemzetes Hallgatóim, nyájasan csak egy csekély időt kérek, mivel arról kívánok mindenkit leginkább meggyőzni, hogy az ékesszólásnak ezek patakjai ne csak a nem csekély mértékben kimunkált szónoklat ünnepi szépségével, hanem súlyos érveivel is, melyek mindannyiunk lelkében erősebben hatnak, mint egy spongyával minden idegenkedést el fognak törölni.

Így tehát ebben a gazdag és bőséges anyagban, amely a számomra a beszéd tárgyául kínálkozik, a legelső helyet foglalja el a kegyességnek és vallásosságnak az a bensőséges érzülete, mely a tiszta élet semmiben sem nyugtalankodó viselését jelenti, melyben a Felséges Fejedelem egykor úgy emelte fejét mindenki fölé, miként a ciprusok kimagaslanak a hajlékony babérbokrok fölé. Ezt már bölcsőjében megtanulta, ugyanis amikor a keresztség szent vizével az Isten iránti ragaszkodás ismertetőjegyeként a Mihály nevet kapta, akkor ez azt jelentette, hogy a halhatatlan Isten szentségéhez senki sincs annyira közel, mint Ő, aki gondolatait az isteni akarat döntéseihez igazította, és az örökkévaló isteni végzés imádságos tiszteletétől tette függővé az emberi boldogság legfelső fokát. Ezt nem a világ hivalgó tengerén az orrától faráig hajótörésre szánt szerencsének, sem gyönyörűségnek hízelgő csábításaiban kereste, mert ez szirénénekével az őt imádóknak vesztét okozza. Nem is a gyakran kárhozatos buzgalommal felhalmozott kincsekben, amelyektől az utódok ártatlan lelke bűnökbe hanyatlik, nem is a méltóságok hivalkodó titulusaiban, hanem a Kegyesség szeretetében, az ártatlanság tiszteletében, megőrzésük sérthetetlenségében, hanem a Ked-

4–5 az [...] patakjai] a patakokra való utalás a latin szöveg „Eos [...] taedium abtersuros" szerkezet névmási homályának megvilágítása

13–14 úgy [...] fölé] Vergilius-imitáció, melyben a hasonlat Rómára vonatkozik: „verum haec tantum alias inter caput extulit urbes / quantum lenta solent inter viburna cupressi" (Vergilius, *Eclogae,* I, 24–25. „Ámde az ott minden város közül úgy kimagaslik, / Mint ahogyan ciprusfa kökény-bokrok sürüjéből" Lakatos István fordítása.) **16–20** Mihály [...] fokát] utalás Mihály arkangyalra, a mennyei seregek vezérére, aki az armageddoni harcban győz a Sárkány felett (Jel 12,7-8)

cundioris naturae benignitas ut sequioribus etiam animantibus, non ipsas virtutes, quas animus ratione destitutus, nequaquam admittit, sed themata quaedam virtutum liberaliter conferat: ob quae delicatius longe habentur ab Eo, cui, ne simulacra quidem istiusmodi unquam displicuere. Quis enim laudatam ciconiarū castitatem non magni aestimet? quae abstruso quodam naturae ductu, vagae libidinis hostes,mutuo sibi conjugio revinciuntur, furtivosque amores publica animadversione ulciscuntur atque vindicant. Quis stupendam gruum vigilantiam non admiretur? quae alternis insistentes pedibus, alternis lapillos tenent, ut eorum lapsua somno revocentur ad vigiliam. Qui Psittacos Indorum vernas non magnificat? qui tam insigni humanum sermonem artificio efformant, ut, si vocem solam audias, hominem putes. Quis non suspiciat excelsam aquilae indolem & irretorti visus acrimoniam! Reginae puta avium & svavi Poetarum stigmento, Jovis armigerae, quam invictae Leopoldi Magni phalanges ab omni quippe fulmine tutam, fausto omine seqvuntur. Quanto autem encomio, dignum judicabimus principem Nostrum? qui factam in Se faventioris naturae semētē eo diligētiae calore fovit ut ingēti messē fertilitate profuderit: nō tam alūnus, quam palestra

vességben, mely bárkinek a halandók közül a legkellemesebb, amely a Fejedelmek Nyájasságát maga a nyájas magatartás fölé helyezi és emeli. A természet jósága nyilvánul meg bőkezűen abban, hogy a többi élőlényben jóindulatúan nem magukat az erényeket gyűjti össze, hiszen értelemtől megfosztott lelkük ezeket sohasem fogja fel, hanem inkább csak az erényeknek egyfajta vázlatát, és így sokkal szívesebben fogadja be az erényeket az olyan ember is, akinek nemhogy maguk az erények, de még csak a képmásuk sem tetszett soha. Ki az ugyanis, aki nem tartaná nagyra a gólyák dicséretre méltó tisztaságát, amiket a természet rejtetten arra vezérel, hogy a kalandozó szerelmi vágynak ellene mondjanak, kölcsönös hűséggel a házasságban megmaradjanak, a csalfa szerelmet pedig megbosszulják és büntessék? Ki ne csodálná a darvak bámulatos éberségét, amik egyik lábukon állva a másikban egy kavicsot tartanak, hogy annak elejtésével szendergésükből ismét éberré legyenek. Ki ne magasztalná az indusoknál honos papagájokat, melyek olyan mesterien formálják az emberi beszédet, hogyha csak azt hallod, úgy véled, ember szólt. Ki az, aki nem csodálva tekint a sas kivételes megjelenésére és határozott tekintetének keménységére. Vedd pél-

13–15 Ki […] legyenek] az őrdaru közismert jelképe Plinius *Természeti Históriá*jára megy vissza (*Naturalis Historia,* X. 30): „Excubias habent grues nocturnis temporibus lapillum pede sustinentes, qui laxatus somno et decidens indiligentam coarguat" („Éjnek idején vigyázóik vannak, akik a lábukban kavicsot tartanak azért, hogyha az álom miatt elernyednének, akkor az kihullva, mutassa éberségük hiányát.") A fészkelő helyükhöz és társukhoz hű gólyák a 31. caputban jelennek meg. **113.19–115.4** Vedd […] kíséretében] A betolakodó hasonlító közbevetés hízelkedő szavai – „quam invictae Leopoldi Magni phalanges" – kuszává tették a mondatot. A belépő újabb birtokos – Leopoldi Magni – egyszerre azonosítható a sassal és Jupiterrel is, sőt ez utóbbival inkább, hiszen az armigerae így melléknévi jelzőként vonatkozik a phalangesra úgy, mint a szintén melléknév invictae. Így azonban éppen a lényeg, a sas, a madarak királya és Jupiter fegyvernöke, tehát az uralkodói erény megtestesítése kerül a mondatba bemasírozó „nagy Lipót legyőzhetetlen csapatai" mögé. A mondat értelmesebb része Pliniusra megy vissza: „negant umquam solam hanc alitem fulmine exanimatam; ideo armigeram Iovis consuetudo iudicavit"; „tagadják, hogy ezt a madarat a villámok valaha is lesújtanák. Sőt közönséges vélemény volt az, hogy Jupiter fegyvernöke" (Plinius, *Naturalis Historia,* X. 4.15.)

quaedā virtutū dicendus: in quâ illae, acri quidem, sed amicâ tamen [A2r]
contentione, quae non sangvinem sed sudorem victricibus elicuit, nunquam non de palmâ contendebant: hoc nomine tamen felices, quod neque victis ***-rabeade fuerint. Castus erat Scipio, cui Africana victoriae cognomentum imposuit: sed Princeps Noster, Castitate ipsâ castior, cuius verecundiae, ne livor ipse, famae sequoris maculam aspersisset. Pervigil erat Alexander, qui universi orbis imperium, animo complexus, miro exemplo somnum dispellebat: ne Eidem in pleno benignioris fortunae cursu sufflamen injiceret Socordia, victoriae pestis & carcinoma. Nec Nostrum Principem delectabat Endymion, qui, quantum alii somno, quantum ludis aleae, quantum intempestivis conviviis, tantum Ille sacrarum literarum cognitioni, tantum Pietati enthearumque virtutum exercitio, temporis impendebat: ut nempe, talem Sibi thesaurum cōpararet, qui, nec metueret incendia, nec vetustate minueretur: sed in ipsā mortalis vitae exodo exordium caperet aeternitatis. Quid dicam de eruditis librorum Theologicorum interpretamētis? quid de aquilinâ judici perspicacia? quae in eo opere ceu pyropus inter uniones emicuit. Latices isti sunt profecto e fonte Pietatis Apafianae svavi quodam murmurillo defluentes, qui documento sunt Nobis, Principem Nostrum, longe a Macrini Imperatoris ingenio abiisse. Dum enim Is aliquando, a Senatu Populoque Romano, Pii Felicisve nomine salutaretur, Felicem Se dici maluit, quam Pium ab Ipsis postea suis

dául, hogy a madarak királyaként – kedvelt költői képpel –, Juppiter fegyvernökeként, miként a nagy Leopoldust, őt is, akit nem sújthat a villámlás sem, legyőzhetetlen seregek követik a legkiválóbb isteni előjelek kíséretében. Mennyivel inkább méltónak ítéljük majd fejedelmünket a dicsérőbeszédre, mivel ő a kedvezőbb természetnek benne elvégzett vetését oly nagy gondosság melegével ápolta, hogy annak termése hatalmas bőséggel áradt, és azt kell mondanunk, hogy ő az erényeknek nem is annyira a tanítványa, mint inkább gyakorló iskolája lett, amely noha kemény, ám mégis jóleső erőfeszítéssel nem vért, hanem verítéket csalt elő a győztes erényekből, ahol azok sohasem a győzelmi pálmára törekedtek, mert csupán a győzelem neve boldoggá tette őket, és a vesztesektől sem vonta meg a ***-kat. Tiszta életű volt Scipio, akinek afrikai győzelme dicső nevet adott: a mi fejedelmünk azonban a tisztaságnál is tisztább volt, az ő erkölcsösségére, jó hírére még maga az irigység sem hinthetett egy apró foltocskát sem. Igen éber volt Nagy Sándor, aki az egész világ feletti hatalmat dédelgetvén a lelkében, csodálatos példaképpen elűzte magától az álmot, nehogy amikor a kedvező szerencse szélesebb pályát tár elé, akkor a tunyaság, mely a siker rákfenéje és pestise, akadályozhassa őt. A Mi Fejedelmünknek nem volt örvendetes Endymion sem, mivel amennyire mások az alvásban, amennyire a kockajátékban, amennyire a féktelen lakomázásban lelték kedvüket, Ő annyival inkább a szent iratok meg-

9 gyakorló iskolája] „Non tam alumnus, quam palestra”; a palestra a görög palaisztra szó átvétele, amely jelentése 'küzdőtér, birkózóiskola, sportiskola' volt **13** ***-kat] A két kopott betű miatt a „**rabea” szó értelmezhetetlen; nyilvánvaló, hogy pluralis neutrum. „quod neque victis **rabea defuerint”: a mondat logikai alanya a virtusok, tehát mintha azok küzdenének igen sportszerűen az erények sportpályáján. **13–14** Scipio [...] nevet] Publius Cornelius Scipio Kr. e. 202-es zámai győzelméért kapta a senatustól az Africanus melléknevet. Életét az istenek iránti kegyesség határozta meg. A szíriai Antiochus elleni háborúból (Kr. e. 190) visszatérve, megvesztegetéssel vádolták. Ő azzal tette lehetetlenné a vizsgálatot, hogy a zámai győzelmének ünnepnapjára hivatkozva, a Capitoliumi Triász előtt, majd Róma minden templomában hálaáldozatot mutatott be. L. Livius, 38,51. **21** Endymion] Egy szép, ifjú vadász a görög mitológiában, aki a káriai Latmosz hegy egyik barlangjában pihen örök álomban.

contribulibus, eapropter dirisus: quod ignorarit, felicitatem, infelici saepe eventu, terminari: verâ autē erga Deum pietatem ipsa etiā infortunia, reddere fortunata. Nemo enim unquam rerum spiritualium Apelles, gratiori penicillo, imaginẽ Salvatoris, cui Nos cõformari oportet, animae suae impresserit: atque si diviniori judicio, in cruce laetitiam in capite spinis coronato gloriam, in periculo securitatem, in vinculis Libertatem, ac in ipso denique exilio, dulcem se Patriam invenisse existimarit. Haec enim sunt anathemata infucatae Pietatis, e tholo gratiae divinae pendula: quae mūdus alto supercilio despicit, nusquam alias hilarior nisi ubi Genio liberalius indulget. Haec sunt monimenta devotionis cui siquis ex animo litet, aspersitate nihil dulcius, morte ipsâ vividio nihil habet: cum a morte demum securius vivat, & pro umbra vitae levi flabello in auras dissipandae vitam inveniat, nullâ prorsus morte finiendam. Facessant ergo hinc, monstra illa hominum & animae Deo sacratae fastidia, quibus Pietas ludibriū est, Religio scandallū innocentia vitae, repagulum liquescentis omni aestu luxuriae voluptatis. Aversabatur Serenissimus olim Princeps, tales ejuratae humanitatis larvas, cavitque diligentissimè, ne, vel mentione impietatis, aures offenderet, vel incivili Societate, imbutam Pietate animã contaminaret. [A2v]

ismerésére, inkább a lelkesítő erények kegyes gyakorlására áldozta idejét, és vajon nem így gyűjtött-e olyan kincset, amelyet nem kell tűzvésztől félteni, melyet nem csökkent az idő múlása, mert éppen a halandó életből való kivonulásunkkal veszi kezdetét örök életünk. Kell-e szólanom teológiai könyveinek tudós értekezéseiről? Szóljak-e ezek vélekedésének sashoz illő éleslátásáról, mely e műben oly fényesen ragyog, mint a tűzvörös bronz a többi öntvény között. Bizonyos, hogy ennek vizei Apafiak Kegyességének forrásából voltak, melyek kedves csobogással folytak alá, és ez is bizonyságul szolgál Számunkra, hogy Fejedelmünk mennyire távol állott Macrinus imperátortól. Amikor ugyanis egy alkalommal a római nép szenátusa ezt szerencsés és kegyes titulussal üdvözölte, azt válaszolta, hogy inkább akarja szerencsésnek, mint kegyesnek tartsák. Így aztán később éppen a saját polgártársai űztek csúfot belőle, nem tudta ugyanis, hogy a szerencsés állapot a szerencsétlennel van körülvéve, míg az Isten iránti igaz kegyesség a szerencsétlent is szerencséssé teszi. Soha még a lelki dolgok Apellésze sem festette maga elé szebb ecsettel a Megváltó képmását, se istenibb vélekedéssel nem ítélte meg azt, hogy a kereszten boldogság, a töviskoronázott főn dicsőség, a veszedelemben biztonság, a bilincsek közt szabadság,

5 Kell-e […] értékezéseiről] l. Apafi 1645; Wendelinus 1674. **10–14** Fejedelmünk […] belőle] Marcus Opilius Macrinus (165–218) testőrparancsnokként 217-ben megölte császárát, Caracallát. Ő maga 217. április 11-től 218. június 8-ig uralkodott. Őt szintén a hadvezére, Heliogaballus ölette meg a főhatalomért. A beszédben említett történet a *Historia Augustá*ban olvasható (11,2–7). Eszerint Opiliusról, mivel megvetette a kegyességet, egy görögből fordított gúnyos epigramma terjedt, amelyre a császár szintén egy epigrammával válaszolt, de ennek ügyetlensége nevetségessé tette őt. **117.17–119.1** Soha […] jelen] Apellész az antikvitás legnagyobb festője, Nagy Sándor udvari festője volt. A latin szövegben „a gratiori penicillo […] impresserit […] diviniori judicio […] existimarit" a középfok mellől hiányzik az, amire az összevetés értelemszerűen vonatkozik, tehát pl. 'mint a fejedelem teológiai művei'.

Sola Jesu memoria versabatur in animo, melle omni dulcior, nectare omni jucundior: scaturigo quippe, quid? immo veropelagus in exhaustae felicitatis. Si enim vulnere premamur, Medicina est: si iniquitate gravemur, Justitia est: si auxilio indigeamus, Virtus est: si mortem timeamus, Vita est: si tenebras fugiamus, Lux est: si Coelum desideremus, Via est: si alimentum postulemus, Cibus est: panis nempe ille, qui de Coelo descendit, e quo si quis manducaverit, et si mortuus fuerit, vivet.

Tempus jam est, Auditores aestimatissimi, ut laudata quondam, Serenissimi Principis Nostri Prudentia, in proscenium veniat, tristē illã animorum noctem, fulgore suo illustratura: quae cum sit Ancora Statuum, acus nautica Principis, gubernatrix Reipublicae, syrtes inter & brevia periculorum fluctuantis, lima denique consiliorū: adeo

sőt éppen a számkivetettségben maga az édes hon volt jelen. Ezek ugyanis a tiszta kegyességnek az isteni kegyelem csarnokában felaggatott szent ajándékai, melyeket a világ gőgös büszkeséggel megvet, mivel e kegyesség csak akkor igazán boldog, amikor a tehetségnek nyújt bőkezű támogatást. Ezek az igaz vallásosság intő példái, amelynek ha valaki igaz lélekkel adja oda magát, semmit, ami a keserűségnél kedvesebb, semmit, ami a halálnál élőbb, nem talál, mivel a haláltól biztonságosabban él, és cserében az élet árnyékáért, mely egy lebbentéssel a könnyű légben szétoszol, életet talál, melynek ezután nem szab véget a halál. Távozzanak tehát innen azok a szörnyeteg emberek, utálatai az Istennek szentelt léleknek, akik számára gúny tárgya a kegyesség, botránkozás köve a vallás, az élet feddhetetlensége pedig nem más, mint a fényűzés hevétől olvadtan szétfolyó gyönyörűségük gátja. Néhai fejedelmünk elfordult az elvetett emberiség eme rémalakjaitól, és gondosan vigyázott arra, nehogy az istentelenség említésével akár a fülét megbotránkoztassa, akár kegyességtől áthatott lelkét durva társaságukkal megfertőzze. Egyedül csak Jézusról való emlékezést forgatta elméjében, mivel ez minden méznél édesebb, minden nektárnál kellemesebb forrás. Hogyan? Sokkal inkább kiapadhatatlan boldogság tengere. Ha ugyanis sebet szerzünk, Orvosságunk, ha méltatlanságtól sújtatunk, Igazságunk, ha segedelemre szorulunk, Erényünk, ha haláltól rettegünk, Életünk, ha árnyak elől menekülünk, Fényességünk, ha az ég után sóvárgunk, Utunk, ha élelmet óhajtunk, Ételünk, az a kenyér, amely a mennyből szállott alá, amelyből ha valaki eszik, még ha holt is, élni fog.

Itt az ideje már annak, hogy néhai Felséges Fejedelmünk dicséretre méltó Okossága is szerephez jusson, és a lelkeknek ebben a gyászos sötétségében villámként fényt szórjon. Az okosság ugyanis az Országrendek Horgonya, a Fejedelem iránytűje, a veszedelmek Syrtisei és zátonyai közt ingadozó Állam kormányosa, végül pedig

1–3 Ezek [...] ajándékai] A latin szöveg az „anathemata Pietatis" kifejezést használja. Ezek szerint a kegyességet a szónok olyan metaforával nevezi meg, amely a fogadalmi ajándék képét idézi. Az anathema az isteni segítségért lerótt hálaajándék volt, amelyet az isten templomába helyeztek el. A legyőzött ellenséges vezér fegyverzetét (a rómaiaknál „spolia opima") a templom szentélyének falára függesztették.

nihil Suae Celsitudini, hac in re quoque defuit: ut jure Nostrum faciamus, quod de Scipione olim Valerios dixerat: Hunc nempe, Deum immortalem, ideo nasci voluisse, ut esset, in quo se Virtus, per omnes numeros, hominibus efficaciter ostenderet. Numquam autem fulgentiori radio, conspicuam se praebuit, Regina isthaec virtutum, a cuius svavi imperio, reliquae, ceu infantes, ab ubere matris pendent: atque in seligendis Illis. quorum perspicaci judicio, assidua diligentiâ & consilii maturitate, munita Patriae, secundo veluti fluvio, [A3r] ad portum felicitatis vehuntur. Floret adhuc, post multorum seculorum fata, Lampridio vindice, prudentissimum Alexandri Severi institutum, qui ita vixit, ut non Sibi, sed emolumento Imperii natus esse videretur. Is namque conservandam Reipublicae. felicitatem, delectum Illustrium Virorum habuit, quos inter Catilius severus erat, Vir omnium doctissimus, Aelius Serenianus, omnium vir sanctissimus, Quintilius Marcellus, quo meliorem, ne historiae quidem continebant: haud absimilis Adriano Imperatori, cuius Regia, Museum eruditorum audiebat. Refloruerat profecto in Principe Nostro, Principum horum solicitudo, qui commoda Patriae aucturus, auxit numerum Virorum illustrium, ut Eorum consilio, Salus populi, ceu expansis velis, & scopulos evitaret infortunii & ad malaciam proveherentur optatae tranquillitatis. Parcite autem obsecro, Lampridio Vestro in Zabanio redivivo, Dynastae spectatissimi, neque Ei dicam assentationis a confessione veritatis plane alienam, eo nomine scribite, si

a megfontoltság finomító ráspolya. Őfelsége annyira nem volt hiányában ennek dolognak sem, hogy méltán tarthatjuk magunkra mi is érvényesnek, amit Valerius mondott Scipióról: Bizonyára a halhatatlan Isten azért akarta annyira ennek megszületését, hogy legyen, akiben a mindenki számára érvényes erény megnyilatkozzon az emberek előtt. Soha nem mutatkozik meg ragyogóbb sugárral és nyilvánvalóbban az erényeknek ez a Királynője –, akinek kellemes hatalmában úgy pihen a többi erény, ahogy anyja kebelén a gyermek –, mint azok kiválasztásában, akiknek éleslátó megítélésével, nem szűnő figyelmességével és érett megfontoltságával a Haza ügyei, ahogyan egy gyors sodrású folyam a torkolatához, sikerre jutnak el. Sok évszázad végzete után virágzott Alexander Severus állama, aki Lampridius védelmező szavai szerint nem saját hatalmáért, hanem birodalma megerősítéséért élt. Ő ugyanis az állam boldogságának és sikerének megőrzésére a kiváló férfiakat gyűjtött össze: Catilius Severust mindegyik közt a legműveltebb férfit, Aelius Serenianust, mindenek közt a legszentebbet, Quintilius Marcellust, akinél különbet nem őriz a történelmi emlékezet, Úgy tett tehát, mint Hadriánus imperátor, akinek palotája a Múzsák szavától volt hangos. Felvirágzott igazán a Mi Fejedelmünk idejében e fejedelmek gondoskodása, akik hazájuk javát gyarapítani szándékozva, a Kiváló Férfiak számát gyarapították, hogy az ő tanácsaikkal a nép üdve kibontott vitorlákkal a balszerencse szirtjeit elke-

3–6 amit […] előtt] „Scipio autem Africanus superior, quem di immortales nasci voluerunt, ut esset in quo virtus se per omnes numeros hominibus efficaciter ostenderet, solutioris vitae primos adulescentiae annos egisse fertur, remotos quidem a luxuriae crimine, sed tamen Punicis tropaeis, devictae Karthaginis ceruicibus inposito iugo teneriores" (Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum Memorabilium,* 6.9.2) „Korábban Scipio Africanus pedig, aki a halhatatlan istenek akaratából született, hogy őbenne az erény magát az emberek előtt a legteljesebben és legnyilvánvalóbban megmutassa, úgy tartják, hogy ifjúságának korai éveiben szabados életet élt, noha a bűnös fényűzést akkor is távol tartotta magától, mégis gyengébb volt még ahhoz, hogy pun diadaljelvényekkel a legyőzött Karthágót leigázza." **12–13** Alexander […] Lampridius] Marcus Severus Alexander a Severus-dinasztia utolsó császára volt (208–235), életrajzát a *Historia Augusta* császári életrajzgyűjteményében Aelius Lampridius irta meg.

volitanti per auras auresve hominum famae Vestrae, debitam encomii hederam appendat. Fuit nempe in consortio Aulae Transilvanicae, studio Serenissimi quondam Principis institutae Johannes (Haller) cordatissimus, cuius diligentia columbinâ sinceritate conspicua, aerarii publici curam, sed sine prece atque precio opinione celerius impetravit. Fuit Stephanus (Nalaczi) affabilissimus, Aulae Magisterio jure meritòque praefectus. Fuit Gregorius (Bethlen) militiae peritissimus, Generalis dehinc exercituū Transilvaniae futurus. Fuit Alexius (Bethlen) rerum gestarum indagator solertissimus, è cujus fideli memoriâ Ciceronis illud nulla umquam expugnet oblivio: Neminē scilicet, ab extremâ pueritiae simplicitate vindicare canitiem, si ea tantum novisset, quae sua aetas, in theatrum orbis produxit. Fuit Ladislaus (Székel) justitiae amantissimus. Georgius (Banfi) aeqvi bonique studiosissimus, quem communia Procerū suffragia Gubernatorem nuncupavere. Fuit Nicolaus (Beth-

rülje, és az áhított békesség szélcsendes vizeire jusson. Nézzétek el a ti Zabaniusban új életre kelt Lampridiusotoknak, és ne illessétek hízelgésnek azzal a vádjával, mely oly idegen az igazság megvallásától, ha a ti híretekhez, mely szellőről szellőre kapva, az emberek füléhez szárnyal, ő a dicséret méltó babérját függeszti. Jelen volt ugyanis egykor a Felséges Erdélyi Fejedelem udvarának tudós gyülekezetében az igen okos (Haller) János, akinek gondossága ismert volt szelídsége és becsületessége miatt, aki az államkincstárra viselt gondot, de ezt minden érdem és javadalom nélkül, és várakozáson felüli serénységgel végezte. Jelen volt az igen szívélyes (Naláczi) István Udvarmester, aki joggal volt méltó e címre. Jelen volt a hadakozásban jártas (Bethlen) Gergely, aki eztán majd Erdély hadseregének generálisa lesz. Jelen volt (Bethlen) Elek az elmúlt események okos felkutatója, akinek hiteles emlékezetéből – Cicero híres mondása szerint – soha semmit nem töröl majd ki a feledés. A vén-

4–5 ha […] szárnyal] acumen a szónoklatban: „volitanti per auras auresve hominum famae Vestrae” **7** az […] János] Haller János gróf (1626–1697) II. Rákóczi György lemondatása után híve volt Barcsay Ábrahámnak, majd az előbbi ellenfelének, Kemény Jánosnak. Ismét pártot váltva Apafi konziliáriusa lett és Torda főispánja. Béldi Pálnak Teleki ellenes mozgalmát támogatta, s emiatt Apafi Fogaras várába záratta. Itt írta két ismert művét: Haller 1682; Haller 1695. Fogságából elengedvén, Apafi tagjává tette a maga nevében I. Lipóttal tárgyaló küldöttségnek. 1691-ben az immár az Lipót uralta Erdélyben ismét a kormányszék tagja lett 1695-ig, amikor is erről az új rendbéli konziliárius uraságáról lemondott, és két év múltán meghalt. **10–11** az […] udvarmester] Naláczi István (1632–1702) Apafi udvarmestere, tanácsos, Hunyad vármegye főispánja. Teleki Mihály bizalmas embere, a gubernium konciliariusa. **11–12** a […] Gergely] Bethlen Gergely (1641–1697). I. Apafi Mihály alatt Udvarhelyszék főkapitánya volt. Apafi halála után az I. Lipóthoz hű fogarasi országgyűlés 1691. január 16-án az ország főgenerálisává nevezte ki. Lányai közül Klára Bánffy György gubernátor felesége lett, másik leányát, Katalint II. Apafi Mihály vette feleségül 1695-ben. Fia, Bethlen Ferenc szerepelt Apafi fejedelem temetésén. **13** (Bethlen) Elek] Bethlen Elek (1643–1696). Nagybátyjának, Kemény Jánosnak az udvarában forgott, 1675-től fejedelmi tanácsos és Belső-Szolnok megye főispánja, 1680-90 közt tanácsúr, 1692-ben az erdélyi országgyűlés elnöke, 1696-ban az országgyűlésen halt meg. Az általa várkastéllyá alakított keresdi kastélyban temették el.

len) gentium scrutator judiciosissimus: ut nihil eorum, quae ab aliis magni esse aestimata usquam deprehendit, subtile sublimeque Ejus ingenium subterfugerit. Fuit VALENTINUS (Franck) doctissimus & viva quaedam variarum Artium atque Scientiarum Bibliotheca. Fuit CHRISTIANUS (Reichart) nomine & re Christianus. Fuere alii quoque Viri Clarissimi, quos in hâc tēporis angustiâ, arcano quodam celeusmate depraedicabo. Quid autem de Eo dicam (Michaele nempe Teleki) quem infraenata barbarorum rabies è medio sustulit? Annon piaculum esset de Illo tacuisse, de quo Orbis Europaeus Asianusvé loquitur? Illéne silentio premendus, quem illustris fama, LEOPOLDO MAGNO, Imperatori semper Augusto, de meliori notâ cõmendavit? quem Regia Poloniae, in praecipuis amoribus habuit? quem foederatum Belgium, magni semper aestimavit? In spongiam profectó incumberet omnis oratio, nisi eam omnigenae Illius virtutes, fulgore suo, ceu muricae aliquo svavè rubenti, exornarent. Fateor autē lubens, satiscere impetum omnē eloqvii, quando in Eum (amplissimum quippe dicandi argumentum) impingit. Erat enim Is, ingenio sagax, judicio acer, consilio maturus, eruditionis amore quadam cõmendatissimus. Verum obit jam & ille, inclinatâ acie praeventus, in quam, suae Fidei non immemor, infracto animo descenderat. Obiit, inquam; aut abit verius ad Eos, quibus Illum suae virtutes & avita erga Deum Pietas, jampridem destinabant. Sic nempe voluerunt fata, ut, qui serenissimo Principi Nostro, in vitâ erat con- [A3v]

ség ugyanis senkit sem szabadít meg a legnagyobb gyermeki együgyűségtől, ha csak azokat a dolgokat ismeri meg, amelyekkel a saját életének színpadán találkozott. Jelen volt az igazságot oly igen szerető (Székely) László, a minden szépre, jóra buzgón törekvő (Bánfi) György, akit az előkelők közös választása nevezett Kormányzóvá. Jelen volt (Bethlen) Miklós, a nemzetségek legigazságosabb vizsgálója, hogy közülük, amelyikről észrevette, hogy a többiek véleménye szerint többre tartja magát, egyik se kerülhesse el az ő okos és magasztos elméjét. Jelen volt az igen tudós Valentinus (Franck), élő könyvtára a különféle művészeteknek és tudományoknak. Jelen volt a nevében és valóságosan is keresztyén Christhianus (Reichart). Voltak ott más igen nevezetes férfiak is, akiket az időnek ebben a szűkösségében csak rejtett magasztalással fogok dicsérni. Mit szólhatnék arról a férfiról (Teleki Mihályról ugyanis), akit a barbárok fékezhetetlen ereje ledöntött. Vajon megbocsátható lenne, ha arról hallgatnék, akiről egész Európa és egész Ázsia beszél, akit a ragyogó hírnév a mindig Fenséges Nagy Leopoldus Hadvezér kiváló nevével illetett, akit a Lengyel Királyság különösképpen szeretett, akit szövetséges Belgium mindig nagyra becsült? Nyomban spongyába dőlne minden szónoklat, ha azt nem az Ő mindenféle erénye ékesítené ragyogásával, mint valami kellemesen pirosló bíborral. Szívesen megvallom azonban, ellankad az ékesszólás minden lendülete, amidőn Őt (noha a legalkalmasabb tárgya a beszédnek)

3–4 az [...] László] Borosjenői Székely László (1644–1692). Apafi postamestere portai követe volt. Az apja és maga is Teleki Mihálytól függött és az udvari posta ellenőrzésével Teleki kezére játszott Bánffy Dénes elveszejtésében (1674), illetve Béldi Pál, Bethlen Miklós és Bethlen János gyanúsításában és fogarasi bebörtönzésében. Így emelkedett: 1680-tól a fejedelmi tanács tagja, Kolozs vármegye főispánja lett, majd 1684-től Kolozsvár főkapitánya. Az új guberniumban a konciliarius uraságot más nem sokáig élvezhette. **4–5** a [...] György] Bánffy György (1661–1708). A kivégzett Bánffy Dénes fia, a Habsburgok uralta Erdély első gubernátora. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt is Habsburg-hű maradt, Szebenbe menekült és ott halt meg. **6–7** (Bethlen) [...] vizsgálója] A „Fuit [...] judicissimus" Bethlen Miklós kancellárságának körülírása. A főurat 1690. január 10-én választotta meg az országgyűlés erre a méltóságra. **19–20** Nyomban [...] dőlne] „In spongiam incumberet" (Macrobius, *Saturnalia,* 2. 2.1.49).

junctissimus, in morte quoque Eidem conjungeretur: & qui sociis ruendae Reipublicae curis gravabantur, sociarentur etiam in praemiis, in perpetuam aeternitatem duraturis. Atque haec sunt illa columina, Auditori honestissimi! hae sunt illae pyramides, quibus tota conservandae Reipublicae moles incubuit, quis Prudentia Apafiana, communis Boni architecta, laudabili artificio erexit. Æmulatus est serenissimus olim Princeps, humani capitis ingenium, quod Prudentiae sedes est, Rationis domicilium, & mira quaedem variarū facultatum coagmentatio, quae omnes tamen capiti, in promovendis humanae vitae fortunis, admirando naturae consensu famulantur. [B1r] Aemulatus est stupendiam apium indolem atque industriam, quae uni alveari, ceu Provinciae alicui inclusae, magnâ ingenii specie, forma Reipublicae praesentant. Nulla est, quae tinnitu sui Ducis, novam educturi coloniam ceu bucinae clangore excitata, evolantem non sequatur. Nulla, quae eidem, novâ sede excepto, non adhaereat: tanto postea fervore, ad arbitrium sui Ducis, partitas acturae operas: ut vel ipsa humani intellectūs acies, consideratione huiusce solicitudinis obstupescat. Hoc nempe est Reipublicae ita providere, nec incuriâ Principis, detrimēti aliquid accipiat. Ac huius quidem sedulitatis, novum ac illustre, paucis abhinc annis documentum edidit, Serenissimus olim Princeps: dum nempe excusso lunati aut lunatici verius hostis, jugo, in fidem redidisset antiquae subjectionis: extincturus inustum teneriori sensui cauteriū, quod ambitio Zapolii & perniciosa regnandi cupido, Transilvaniae induxerat: longè celerius illud facturus, si ea se dudum felicite, victricia invicti Leopoldi arma, in Scythicam barbariem effudissent. Adeo profunde, Christiano Principi, insederat ista opinio: ut existimârit, non posse Eum jure de suorum subditorum perfidia conqueri, qui supremam Imperii Majestatem, venerabūdus non suscipit: nec aliquam ab iis expec-

15 excepto] excepta

lefesti. Ő ugyanis elméjében élénk, ítéleteiben határozott, döntéseiben megfontolt, a műveltség szeretetében leginkább a követésre méltó volt. Azonban eltávozott már Ő is lehunyván szemét, elment előlünk, töretlen lelkében hitéről el nem feledkezve, alászállt. Eltávozott, mondtam, vagy inkább elment azokhoz, akikhez erényei és Isten iránt áhítozó kegyessége már korábban odarendelték őt. Vajon nem így akarta-e a végzet, hogy aki a Felséges Fejedelmünkhöz életében a legközelebb állott, az legyen legközelebb hozzá halálában is, és akik életében az állam oltalmazásának terhében vele közösséget vállaltak, társai legyenek a múlhatatlan örökkévalóság örökös jutalmaiban is. Ezek voltak azok az oszlopok, Tiszteletre méltó Hallgatóim, ezek voltak azok a gúlák, amelyek az állam megőrzésének terhét fenntartották, melyekre Apafi Okossága dicséretre méltó művészettel a Közjó építményét felemelte. Néhai felséges Fejedelmünké volt az emberfő természettől való tehetsége, tehát ő is az Okosság székhelye, az Ész lakása volt, és benne is megvolt különleges összetartozása a sokféle képességnek, melyek mindegyike mégis a természet csodálatos összhangjával az emberi élet szerencsés előmozdításában segédkezik. Övé volt a méhek ámulatra méltó késztetése és szorgalma, melyek egy kas, mint egy lezárt tartomány nagy ideálképében, az államot jelenítik meg. Egy sincs ezek közül, amelyik nem követné vezérét, mikor zengő hangjával, mint egy kürt biztatásával új gyarmatok felé akarja vezetni őket. Egy sincs ezek közül, amelyik ne ragaszkodna ehhez, miután új székhelyét kijelölte, és oly nagy lelkesedéssel kívánja végezni a vezére által kiszabott munkát, hogy maga az emberi elme is elámul e gondoskodás szemlélése közben. Ez ugyanis az államról való gondoskodást jelenti, nehogy valami kárt szenvedjen a Fejedelem közönye miatt. Az effajta igyekezetnek néhány esztendővel ezelőtt új és fényes bizonyságát adta a mi

9–11 akik […] is] A szónok az egyes számú alanyt hímnemben használja („ut qui”), tehát nem Bornemisza Annára utal, hanem Teleki dicséretét folytatja.

27–28 Ez […] miatt] Ez részlete a római állam szenátusi határozatának, mely a haza védelmében rendkívüli intézkedéseket érvényesíthet: „Videant consules ne res publica detrimenti capiat!” („Ügyeljenek a konzulok, nehogy az állam valami kárt szenvedjen!”)

taturum securitatem, nisi in Ejusdem sinu, coronatus sacro imperii diademate Leopoldus tutissime conquiescat.

Ac ut in compendium ducam omnia & in brevi quadam tabellam conspicienda exhibeam, quae Asiaticum orationis cultum requirunt: sic semper vixit Serenissimus Princeps, quasi semper moriturus: nullâ unquam efficatiori panaceâ, insensatae gubernationis vulnera, quae malesvada nonnullorum Principum intemperies, Reipublicae saepe infligit, curaturus: atque si suae Celsitudinis oblitus, fraenum injiciat Licentiae, & in ipsâ humanae mortalitatis contemplatione, immortalem sui memoriam, apud omnes relinquat. Erat Ille in distribuendis praemiis effusus, in puniendo autem lenis tutiorem [B1v] esse Regiminis viam arbitratus, quae amorē sequitur, non violentiam. Erat munificus erga Ecclesisas, liberalis erga Scholas, ac Albanam quidem praecipuè: quae cum extorris aliquādiu vageretur, non modo patriam extra patriam, sed Patrem quoque benevolentissimum invenit, nullum diem transmissurū sine beneficio idque duntaxat proprium aestimaturum, quod in aliorum sustentationem impendet. Atque haec paucula e multis extremo quasi labio delibanda esse duxi, quae in Sereniss. Principe Nostro, ceu scintillantes in polo faces, refulgebant: adeo ut putem (si secreta praesertim cogitationum intueri mihi licet) pleroque omnes, toto animo optare:

19–20 ceu [...] refulgebant] *Plus, quam Asiatica dictio, immo abusio.*

néhai Felséges Fejedelmünk, ugyanis amidőn a holdas, vagy inkább holdkóros ellenség igáját kivetette a nyakából, ugyanakkor vissza is tért volna a régi alávetés hűségére, kioltani kívánva az érzékeny idegekbe belésütött tüzes vasat, melyet Szapolyai veszélyes ambíciója és hatalomvágya hozott Erdélyre, és ezt sokkal gyorsabban akarta megtenni, ha azzal a korábbi szerencsével a legyőzhetetlem Leopoldus diadalmas fegyverei a barbárt Szkítiába maguktól el nem űzték volna. Nagy súllyal telepedett a Keresztyén fejedelemre az a gondolat, hogy hiába emel jogosan panaszt alattvalóinak hitszegése miatt, noha ő eközben a Birodalom legfelső Méltóságára csodálatos tisztelettel tekint fel, és nem várhat majd semmiféle biztonságot, csak akkor, ha a birodalom szent diadémjával megkoronázott Leopoldus ölében a legnagyobb nyugalomra találhat.

Azonban hogy összegezzem, és röviden mintegy szemléltető táblán bemutassam mindazokat a dolgokat, amelyek ázsiai beszédstílust igényelnek: a mi felséges Fejedelmünk mindig úgy élt, mintha mindig készen állana a halálra: soha semmilyen hatásosabb gyógyszerrel nem szándékozná gyógyítani a meggondolatlan kormányzás sebeit, melyeket néhány fejedelem rosszra hajló féktelensége ütött az államon, és mégha a maga fenségéről megfeledkezve, a Szabadosságnak vetné is a gyeplőt, magának az emberi halandóságnak a szemlélésében halhatatlan emlékezetet hagyjon mindenkiben magáról. Az adományok szétosztásában bőkezű volt, a büntetésben viszont szelíd; biztosabbnak vélte az uralkodás módját, ha azt a szeretet és nem a kegyetlenség kíséri. Adakozó volt az egyház iránt, és bőkezű az iskolákhoz, különösen a gyulafehérvárihoz, amely midőn földönfutóként bolyongott, nem csak honja helyett honát, hanem Atyját is megtalálta, kiben igen nagy jóakarat volt, aki egy napját sem hagyta jócselekedet nélkül elveszni, és csak azt kívánta sajátjának tulajdonítani, amivel mások fennmaradását támogatja. Úgy vélem, oly sok példából csak felületesen lett válogatva e néhány is, melyek a Mi Felséges Fejedelmünkben, mint az égen csillogó fák-

ut Eos, Theodosius Imperator, in communionem sui voti admittat: qui utinam, inquiebat, & mortuos resuscitare possem! Si enim quis accuratione iudicii lance & exquisitam Serenissimi quondam Principis Nostri dexteritatem, & luctuosum Ejusdem à Nobis discessum expenderit: intimo haud dubiè sensu desiderabit, ut illius restitutione, patria felicitas, ad seram usque posteritatem sobolescat. Sed non moventur fata, mortalium votis, nec taediosae praesentis vitae societati restituunt, quem beato coelitum consortio inseruerunt. O legem ineluctabilem humanae mortalitatis! ob quam, Illos quoque mori oportet, quos ceu vicaria Omnipotentis, dei Numina, decebat esse immortales. Flete, flete ergo omnes, quos orbatae patriae dolor, defixi instar aculei premit! Flete, inquam & vel sangvineis genas Vestras lacrymis, copiose inundate! Obscurata enim est omnium Nostrūm gloria: quando lucidissimus Ille coeli Transilvanici Phosphorus, insperato lucis deliquio inumbratus, in ipso meridie, noctem Nobis perpetuam invexit. Ubi jam est chorus ille virtutum, quae dato veluti signo in Principe quondam Nostro, ceu communi diversorio, certatim confluxerant? Ubi est affabilitas, Humanitate ipsa humanior? Ubi prodiga, aut prodigiosa verius Liberalitas & Munificentia? quae se profundi instar fluminis in Ecclesias, in Scholas, in Curias & pleros omnes Transilvaniae cives, laxiore alveo diffudit. Ubi est [B2r] cornucopiae eruditionis? quae altiori difficilium saepe thematum scrutinio, & se oblectavit svaviter, & aliorum taedia, humente quasi spongiâ abstersit. Omnia haec profecto, (*si vernaturam perpetim, prosperioris memoriae celebritatem, excipias)* cum exangui corpore sepeliuntur:ut orbis intelligat, Illius consvetudine, in tumbâ etiam, nihil iis esse jucundius, in quo superstite, gratissimum olim invenerant domicilium.

lyák, ragyogtak, olyannyira, hogy úgy vélem (ha egyáltalán éppen a gondolat titkait lehetséges lenne nekem megérteni), lehető legtöbben teljes szívvel kívánják, hogy őt is foglalná Theodosius császár imáiba, aki így szólt, bárcsak a holtakat is fel tudnám támasztani. Ha ugyanis valaki megfontoltan az ítélkezés mérlegére helyezi a Mi néhai Felséges Fejedelmünk kivételes kedvességét és az ő tőlünk való siralmas eltávozását, kétségtelenül őszinte szívvel óhajtja majd azt, hogy az ő felépülése után, a késő utódokig gyarapodjon családjának boldog állapota. Azonban nem változik a végzet a halandók könyörgéseire, és a jelenvaló élet unott közösségébe sem helyezi vissza azt, akit már az égiek boldog társaságába sorolt. Ó az emberi halandóság feloldhatatlan törvénye! Hiszen azoknak is meg kell halniuk, akiknek szinte a mindenható isteni akarat képviselőjeként halhatatlanoknak illenék lenni. Sírjatok, sírjatok tehát mindannyian, akiket elárvult hazánk iránti fájdalom tövise gyötör! Sírjatok, mondom, vagy véres könnyel áztassátok bőven az arcotokat! Elhomályosult mindannyiunk dicsősége, amikor Erdély egének ez a legfényesebb csillaga váratlan fogyatkozással elhomályosult, és pont delelőjének idején örök éjszakát hozott reánk. Hová lett immár az erényeknek ez a kara, amely mintegy jeladásra versengve a Mi néhai Fejedelmünkbe, mint vendégfogadójukba összegyülekeztek? Hová lett a finomságával finomabbá tett nyájassága, hová pazarló, sőt inkább pazar bőkezűsége és jótékonysága, mely mély és széles medrű folyammal a gyülekezetekre, iskolákra, kúriákra és Erdély legtöbb polgárára kiáradt? Hol van a műveltség bőségszaruja, amely a legnehezebb témák magas szintű elemzésében szívesen gyönyörködött, mások unalmas munkáit pedig mintha egy nedves szivaccsal tenné, eltörölte. Mindezek a dolgok (mégha a késői emlékezet folytonosan és sűrűn megújítja is ezeket) való-

1–5 olyannyira […] támasztani] Az „adeo ut […] possem” hosszú mondatának e második felében az Eos (is, ea, id plur. acc. masculinumban) értelmezése és egyeztetése okoz problémát, mivel sem tartalmilag, sem nemben és számban nem egyezik semmilyen előtte vagy utána lévő nyelvi elemmel. A „faces”-ra nem vonatkoztatható, mert az femininum. A „plerosque omnes”-szel való egyeztetése mindkét említett szempont szerint értelmetlen. Maradt tehát a legvalószínűbb megoldás: az Eos helyett eum, azaz a fejedelem.

Sed sistendus tandem est luctus, inhibendae sunt quaerimoniae, abolenda emortualis lamentatio: quando certum est, in eam Serenissimam quondam Principem Nostrum felicitatem concessisse in quâ pro luctu, ludum pro lamentis, gaudia pro quaerimoniis, nunquā finiendam securitatem est consecutus. Nec salus publica, in discrimen veniet, quin potius favente coelo, aurigantibus Bonorum omnium suspiriis, in optato tranquillitatis portu quiescet. Quiescet, inquam, sub expāso alarum belletricis Aquilae peristromate, ab Invictissimo Imperatore Leopoldo, in clientelam recepta: in quo, imbelli quodam bello, & svavi prorsus contentione, cum virtute certat fortuna: ut Illius meritis supremum felicitatis fastigium imponat. Nihil profectò, vel Dei benignissimi providentia, vel blandientis Naturae favor, vel applaudentis, Fortunae propensio, in hoc Monarchia neglexit, quod ambitu humanae prosperitatis usquam continetur. Exemplar Ille est perfecti, & ad omnem gubernandi Imperii Regnorumque latè patentium utilitatem, expressi Principis: quem Pietas genuit, Sapientia educavit, Magnanimitas auxit, Fortitudo roboravit, Justitiae, cum summâ animi moderatione conjuncta, & mirandum universo orbi exposuit, & amabilem cunctis reddidit: ut neminem sanè, Prudentum omnium judicio, vel Nostrâ vel multorum retro seculorum memoriâ invenias, quem Illis, qui ad supremam Imperii Majestatem, virtutis remigio enituntur, ad imitandum securiús proponas.

O Te felicem, Sacri Romani Imperii, & vindicatae à jugo, Scythicâ barbarie infami, Hungariae Regem! qui, non imitatione, sed haereditariâ possessione, Magni Leopoldi virtutes, in ipso vitalis aurae [B2v]

ban a hideg testtel együtt el lettek temetve, hogy megértse a világ, annak szokása szerint, még a sírban sincs ezek számára örömtelibb dolog, mint az, hogy majd egykor a feltámadottban a legkedvesebb otthonra találjanak.

Legyen mégis mértéke a gyásznak, fojtsátok vissza a panaszkodást, vessetek véget a halotti siratásnak, amikor bizonyos az, hogy néhai Felséges fejedelmünk arra a boldogságra jutott, amelyben a gyászra játszadozás, a siralomra öröm, a panaszra soha el nem múló nyugalom következik! A közboldogság sem kerül majd veszélybe, sőt inkább égi segédlettel és minden jó ember sóhajaitól vezérelve, nyugalmas kikötőben találja majd meg az óhajtott békességet. A békességet találja meg, mondottam, a harcias sas kiterjesztett szárnyainak sátorában a legyőzhetetlen Leopoldus császár védnökségébe fogadva, akiben egyfajta harciatlan háborúban, vagy másképp kellemes versengésben vetélkedik a szerencse az erénnyel, hogy az érdemeivel tetőzze be a boldogságát. Valóban sem az Isten jóságos gondoskodása, sem a kedveskedő természet támogatása, sem a tapsikoló szerencse ragaszkodása nem vetett meg semmi olyat ebben az uralkodóban, amit az ember sikerre való törekvése magába foglal. Ő a tökéletes fejedelem példaképe, amely azt fejezte ki, hogy ő a birodalmát és szélesen elterülő országait mindenki érdeke szerint kormányozza, és ő az, akit a Kegyesség nemzett, a Bölcsesség oktatott, akit a Nagylelkűség gyarapított, a Bátorság tett erőssé, mely az Igazságosság legnagyobb lelki türelmével forrt össze, és csodaként tárta őt a világ elé, és mindenki számára annyira kedvessé tette, hogy még a bölcs emberek véleménye szerint sem találhatsz senkit akár a mi korunkban, akár az előzőek emlékezetében, akit azok számára, akik az erény evezőivel törekednek a hatalom méltóságára, biztosabban ajánlhatnál.

Ó Te boldog királya a Szent Római Birodalomnak és a szkíta barbárságtól és gyalázatos rabigától megszabadított Magyarországnak, aki nem utánzással, hanem öröklött hatalommal a nagy Leopoldus

27–29 azok [...] ajánlhatnál] A proszkünészisz, az orcátlan hízelgés tökéletes példája. **30** Te [...] Birodalomnak] Itt I. Józsefről, a későbbi német--római császárról, Ausztria uralkodó főhercegéről,a magyar és cseh királyról van szó. I. Lipót a fiát még a maga életében, 1687. december 9-én magyar királlyá koronáztatta.

primordio, accepisti: ut non modò in Regnis, sed in Monarchiâ quoque Romanâ magno populorum consensu, Eidem succederes: Spes ea propter Imperii, Hungariae Phoebus, & totius, quà se hinc atque hinc explicat, osbis desideriũ. Felici omne, sacratum Josephi Nomen, ceu pacti cum Deo foederis monimentum, è sacro fonte retulisti, Rex Serenissime: ut omnes facile inteligant, Te vernante, metuendam hostibus, Austriacae Domûs Potentiam, ingenti regnorum accessione ampliorem longè futuram.

Sed redeo unde digressus sum. Luserunt olim, in sacratissimo Leopoldi Nomine, quibus, coelo adspirante, vena foecundior obtigerat: ut nempe ea, quae in secreto virtutum promptuario, sepulta latent ipso vocabulo interprete, in lucem publicam & aspectum omnium producerentur. Ludemus et Nos, sed seriò, Nostrae quantumvis non ignari imbecillitatis, vel nova, nostro judicio, inventuri; vel sublimi aliorum ingenio, jam olim inventa, innocuo inculpatoque errore Nostrâ facturi.

Ludes polo Sacratissime Leopolde, postquam eo Pietatis ardore: eo denique Justitiae & virtutum omnium studio, inclaruisti: ut Tuam Polus ipse societatem ambiat, & profunda Bonorum suspiria, Te, vivum adhuc, novâ prorsus Apotheosi, beatos inter coelites cooptent. Ita ergo Sole duplo (Leopoldum Josephumque intelligo) Transilvania quoque Nostra refulget: cuius calore, quanto vehementius incalescit, tanto ardentiore desiderio accenditur, obtinendae huius ad extremã usque aetatè felicitatis.

4 osbis] orbis

erényeit már az első éltető lélegzetvételeddel megkaptad, hogy nem csupán a királyságokban, hanem a Római Monarchiában is a népek nagy egyetértésével követhetted őt, ezért a Birodalom Reménye, Magyarország Phoebusa, mivel mindkét részről kiterjeszkedik, az egész világ gyönyörűsége! Kedvező előjelekkel a szent Józsefnevet hoztad a szentség forrásától az Istennel kötött szövetséged bizonyságaként, Felséges Király: hogy mindenki könnyen megértse, noha Te életed tavaszán vagy, mégis félnie kell az ellenségnek az Ausztrai Ház hatalmát, mely a királyságok nagy gyarapodásával még nagyobb lesz.

Visszatérek azonban oda, ahol beszédemtől eltértem. Játszani fognak majd Leopoldus legszentebb nevében azok, akiknek égtől támogatottan bővebben jutott a tehetségből, mivel azok a dolgok, amelyek eddig az erények titkos kincsesházába temetve, rejtve voltak, épp a szavak tolmácsolásával jutnak a nyilvánosság fényére mindenki szemeláttára. Játszani fogunk mi is, ámde komolyan, noha nagyon jól ismerve magunk gyengeségét, akár a mi megítélésünk szerinti új dolgokat szándékozunk feltalálni, akár a mások emelkedett tehetségével már feltalált dolgokat ártalmatlan és vétlen tévedéssel sajátunkká tenni.

Játszani fogsz az éggel, ó te legszentebb Leopoldus miután a Kegyesség hevével, majd az Igazságosságnak és minden erénynek buzgó törekvésével annyira kitűntél, hogy maga az Ég eseng majd társaságodért, és minden jóember legmélyebb sóhajtása egy új Apoteózissal téged életedben egyenesen a boldog mennybéliek közé kíván emelni. Így aztán e kettős Naptól (Leopoldusra és Józsefre értem) a mi Erdélyünk is ragyogni fog, és ezeknek melegétől, minél hevesebben ragyog, annál forróbb sóvárgással gyúl lángra, megtartva ezt a boldogságát az idők végezetéig.

Et Te Serenissime Princeps Michael Apafi, Domine, Domine Mihi gratiosissime, & Te, inquam Soles isti duo, fulgentissimis Clementiae suae radiis, illustrant, crassas illas, tristioris animi, tenebras, quas è praesenti luctu contraxisti, penitus dissipaturi: ne scintillantis ingenii Tui dotes, quas, cum sangvine paterno, jampridem imbibisti, sub istis veluti cineribus extingvantur, sed tandem aliquãdo in lucem se diffundant, exoptatae prosperitatis. Vive, Sereniss. Princeps felicitati Patriae! vive Bonorum omnium desideriis! Paternasque virtutes, adjuvante Pietate, & indefesso humaniorum Literarum studio, rarâ accessione adauge. [B3r]

Erigamus jam Colossos, aedificemus Mausoleum, & perennaturae Serenissimae quondam Principis Nostri memoriae, sequentem appendamus epigraphen:

Vixit
MICHAEL APAFI,
Pietate coeli haeres
Dignitate PRINCEPS
Solicitudine Pater,
Affabilitate Sodalis,
Munificentia fons & scaturgio:
cum
Nomine, omen
cum
Religione, Zelum
cum
Sublimitate Humilitatem
conjunxit,
ne
Nucem sine nucleo,
Fidem sine Fide,
Principatum sine Principatu
gereret:

Téged is, felséges Apafi Mihály Fejedelem, Nekem legkegyelmesebb Uram, mondom, Téged is e két Nap megvilágít Kegyességük legragyogóbb sugaraival, és szétszórja majd a szomorú léleknek ama széles árnyait, melyet a jelenvaló gyász okozott, hogy a Te ragyogó tehetséged ajándékai, melyeket ősi véreddel együtt már korábban magadévá tettél, ezekkel a hamvakkal ki ne hunyjanak, hanem végül az áhított boldogság fényességébe szerteáradjanak. Élj felséges Fejedelem a haza örömére, élj minden jó ember óhajtása szerint. Ősi erényeidet a kegyesség támogatásával és a bölcs tudományok fáradhatatlan művelésével és ritka szép lángolásával gyarapítsd!

Emeljük fel tehát Kolosszusát, építsük fel Mauzóleumát néhai Felséges Fejedelmünk emlékezetének, mindezek kíséretében függesszük ki rá ezt a feliratot:

Élt
Apafi Mihály,
Kegyességgel a menny örököseként
Méltósággal Fejedelemként
Gondoskodással Atyaként,
Nyájassággal Barátként,
Bőkezűséggel buzgó forrósággal:

Nevéhez előjelet

Vallásához, Buzgóságot

Fenségéhez alázatosságot
kapcsolt,
hogy
Diót ne bele nélkül,
Hűséget ne Hűség nélkül,
Fejedelemséget ne fejedelemség nélkül
viseljen:

12–14 Emeljük [...] feliratot] Az elképzelt síremlék elképzelt felirata csekély aszimmetriával maga egy kopjafát vagy egy obeliszket imitál.

MICHAEL, inquam, quod est, sicut Deus,
vixit,
sed Humanitate vestitus,
ut oscenderet,
divinam quandam humanitatem,
&
humanam divinitatem,
ita in Se uno coaluisse, B3v
ut,
vivam Salvatoris imaginem,
expressisset,
cui,
sic vixit, ut Sibi moreretur,
sic Eum semper confessus, ut Scripsum negaret,
probè conscius
quod

in Ejus	contemptu,	Gloriam,
in	vulnere,	Medicinam
in	dolore,	Gaudium
in	morte,	vitam,

sit habiturus:
Illius amore
contempsit omnia, ut omnia possideret,
Seipsum exhausit, ut defectu suo ditesceret,
illas tantum opes, suas esse ratus,
quas in alios erogavit:

in	motibus,	quietus,
in	periculis,	securus
in	captivitata,	liber,

in quam
infelici quondam expeditione ductus,
ut redux
desolatum Patriam feliciter instauraret,
instauratam,felicius gubernaret,
gubernatam omnium felicissime,
Augustae LEOPOLDI MAGNI Potentiae

Mihály, mondom, mint van, Istenként,
élt,
de Emberségbe öltözött,
hogy megmutassa,
az egykori isteni emberséget
és
az emberi istenséget,
így önmagában egyesítve, együtt táplálta,
hogy
a Megváltó élő képmását
kiábrázolja,
akinek
úgy élt, hogy Neki halhasson meg,
Őt mindig úgy hitte, hogy Magát megtagadta
szilárd bizonysággal abban,
hogy

az Ő	megvetettségében	Dicsőséget
	sebeiben	Orvosságot
	fájdalmában	Örömet
	halálában	életet

lelhessen majd:
Az Ő szeretetében
megvetett mindent, hogy mindent bírhasson
kiüresítette magát, hogy szegényen gazdaggá váljon,
annyi vagyont tekintett csak a sajátjának,
amennyit másokra költhetett:

így élt	a forrongásokban	nyugodtan,
	a veszedelmekben	biztonságban,
	a fogságban	szabadon,

mondom,
egykor szerencsétlen hadi vállalkozásra vitték,
hogy visszatérjen
elpusztított honába, hogy szerencsésen megújítsa azt,
majd hogy e megújítottat még szerencsésebben kormányozza,
e kormányzottat mindenek közt a legszerencsésebben
a Felséges Nagy Leopoldus hatalmának

subjiceret
quibus peractis,
Mortem optavit, ut inter immortales cooptaretur,
Finem vitae desideravit, ut vitam, sine fine consequeretus
hoc semper animo volens,
se extra patriam, inventurum Patriam,
Dixi.

alávesse:
mindent elvégezvén
Kívánta a halált, hogy a halhatatlanok közé legyen választva.
Éltének végét kívánta, hogy vég nélküli életre juthasson
lelkében mindig ezt kívánta,
hazájától távol hazájára lelni akart,
Ezt Mondottam.

A végső búcsú kálvinista mitizációja

A temetésnek az almakeréki szakaszában immáron ismét csak a belső Apafi-közeg vett részt. Így ezek a szövegek még hiányaikban is egy irányba húznak: a kálvinista történelemszemlélet értékeit hordozzák magukon. 1691. február végén úgy tűnt, hogy Erdély nem lesz osztrák tartomány, hanem megőrizhet valamiféle önállóságot a Bethlen Miklós-féle *Diploma* alapján. A családi kriptánál megszólaló egyházi és világi értelmiség immár törekedhetett a szép lezárásra. Ezeket a szövegeket tehát az emlékállítás folyamatában való szerepük kapcsán kell értelmezni.

Az egyházi ceremónia sárosi és almakeréki (1691. február 17–18.) szövegei közül sajnálatra méltó módon nem maradt fenn sem Kaposi J. Sámuel könyörgése és beszéde, sem Nagyari József prédikációja, sem Pataki István orációja. Rhédey Pál leírása szerint Sároson az udvaron (valószínűleg egy ott felállított színben), Almakeréken pedig a templomban elhelyezett majestásnál élte meg a búcsúztatás adott ceremóniáját (talán mindkét helyen egy castrum doloris mellett). Az bizonyos, hogy felemás volt a helyzet ettől függetlenül is. A Felső Fejér megyei helység és az uradalom a 14. század óta az Apafiak birtoka volt, de a reformáció idején szétvált egymástól a falu és az uraság kegyessége: a falu többségében szász származású evangélikus jobbágyai felett egy kálvinista kegyúr állt. Hasonló volt a felekezeti helyzet Almakerék közvetlen szomszédjában, a Bethlenek keresdi birtokán;[172] és nemzetközi téren is ismerünk erre példát. János Zsigmond brandenburgi választófejedelem (Brandenburgi Katalinnak, Bethlen Gábor második feleségének apja) birodalmában, ahol a fejedelem lutheránusból kálvinistává lett 1613-ban, s ezt nem követte a városa, de hosszas viták után ez a szimbiózis konstruktív együttélést hozott. A mégoly jó viszony ellenére azt feltételezzük, hogy Almakeréken is szükség volt a helyi lelkész részéről legalább egy köszöntőre, s egy rövid fohászra. De itt legalább nem tudunk olyan jellegű zavarról, mint egy másik Apafi temetésen. Apafi Mihályék az utolsó fiúgyermeküket Szebenben szerették volna eltemetni, de a szászok megtagadták, hogy „csak az utcán is énekeljünk, annál

[172] Kovács 2003b, 625.

is inkább, hogy még az czinteremben praedicáljunk", jegyezte fel naplójában Wass György.[173] Azaz a nyilvános processust és prédikációt a temetői ravatalnál nem engedte a helyi szokás. Ezért Apafi II. Gergelyt hosszas előkészületek, a halál beállta után 8 hónappal később temették el végül Gyulafehérváron. Az Apafi-birtokon nem került ilyen anomáliára sor, de a szász pásztor megnyilatkozását – ekkor Georg Günther állt a lutheránus gyülekezet élén – így sem tartotta fenn az emlékezet.

Szabadi István adta ki a *Lessus funebris* című, a Sinai-gyűjteményben található, de ott szerzői név nélkül talált 77 versszakos verset.[174] Szabadi a Lukinich által közölt temetési leírás alapján a szerzőt is azonosította: az Apafiak rokonságának egyik tagját, Bethlen Lászlót (1675–1717) nevezte meg a szöveg szerzőjének és előadójának. Az ekkor még 16 esztendős fiatalember az enyedi–gyulafehérvári, Apafi alapítású iskolában tanult Keszei János, Pataki István és Szathmárnémethi Sámuel keze alatt az ifjabb Apafival együtt a nemesi kollégium tagjaként. Az Apafi-örökség kapcsán és más diplomáciai ügyekben is Bécsben gyakran időzött. Temetésekor pedig már mint az erdélyi református egyház főgondnokáról emlékeztek meg róla a kálvinista lelkészek.[175]

Bethlen László verse magyar nyelvű, magyaros verselésű: négysarkú bokorrímekkel, felező tizenkettesben íródott. Ez a korszak jellemző, Tinódi Lantos Sebestyén, Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István által is használt, a szakirodalomban Zrínyi-strófa néven is élő verstípusa, amit Rhédey Pál memoriáléja kifejezetten „magyar strophábul álló ritmus"-ként jellemzett.[176] A vers tartalmilag is receptálja ezt az örökséget a retorikai jellemzések Gyöngyösitől származó hipertextusaival (l. a 4., 12., 18., 21. versszakot), melyeket a *Mársal társolkodó Murányi Venus*ból emelt át Bethlen László. A szöveg egyéb imitációi ókori szerzőkre mennek vissza (homéroszi jelzők és jelenetek, az ovidiusi *Átváltozások* jelenetei, Horatius hajó-allegóriája), melyek a kor kedvelt műveltségi elemeihez tartoztak. Nem véletlenül szerepel ez a sok iskolai tananyag összezsúfolva ebben a vers-

[173] Wass 1896, 30, 1683. március 15. és 19.
[174] Szabadi 2005, 58–64.
[175] Lukinich 1913, 530.
[176] Lukinich 1913, 33.

ben: köszönhető ez akár az erdélyi nemesség önreprezentációjának, Bethlen László patria- és nobiles-öntudatának, akár fiatal korának.

A szakirodalom már jó száz éve felvetette azt a tézist, hogy a fejedelemcsalád kiadványainak hátterében sejthetőleg nemcsak előkészítőként szerepelt ott a kor tanult értelmiségije, Keszei János. Ő fordította Bornemisza Anna számára a német eredetű szakácskönyvet.[177] A kis Apafi imáinak stílusa is gyakorlott kezű poétára utal, s nem egy fiatalemberére: az első két imát pedig az ő keze jegyezte le.[178] Az utóbbi fejedelem felesége, Bethlen Kata neve alatt megjelent versek kapcsán is tudott, hogy sokkal korábban készült, mint ahogy nyomdába került,[179] és itt is tudós háttérre, a teológiai olvasmányokat (a Praxis pietatis-t, Nyéki Vörös Mátyást idéző) jól ismerő „forrásra" gyanakodhatunk, különösen is a könnyed biblikus stílus miatt.[180] Ez esetben is hasonló korú fiatalember a szerző/előadó, és ugyan nagyon sokféle műveltségi elem, antik és bibliai toposz és embléma, számos történelemszemléleti paradigma került egymás mellé (ennek a doctusságnak az alapjait tehette le Keszei), de itt kicsit döcögnek a rímek.

A vers nagy része a számos utalás ellenére egységes történelemszemléletet jelenít meg. A vers magyar történelem szkíta uralkodóival kezd, majd az Árpád- és vegyesházi királyokkal folytatja Hunyadiig 33 koronás főt számlálva, s végül az erdélyi fejedelmek sorával zár, akik Apafiig 12 nevet adnak ki. Ennek az uralkodói áttekintésnek a végső stációja a 14. erdélyi fejedelem, az ifjú Apafi Mihály, akinek prodromussa, a vég epilógus előfutára volt apja, a Nagy Apafi Mihály. A vers nagy részét a holisztikus koncepció rendszerének leírása adja: Szkítiától Erdélyig mitikus helyzetekkel, szereplőkkel (istenek, a természet erői, a mitikus szörnyek), a végzet megannyi előjelével. Apafi ebben a rendszerben éppen csak egy mondat erejéig tűnik fel a szöveg felénél (41. vsz.), majd ténylegesen az aranymetszésnél kerül elő témaként (62. vsz.), de csak néhány versszaknyi mondanivalója van róla a vers szerzőjének, hogy végül az utolsó

[177] Lakó 1983

[178] *Erdélyi fejedelem Apafi Mihály magános könyörgési,* Radnót, 1690–92. Kristóf 1930.

[179] Bethlen 1726.

[180] Nagy 1985, 179.

virágszál, az ifjabb Apafi feletti örömmel zárta történeti áttekintését. Jelentősebb tartalmi elemei ennek a hatalmas konstruktumnak egyrészt Nagy Sándor történeteinek analógiáin alapulnak, másrészt a zsidó–magyar sorspárhuzam analógiás párjain (kivonulás Szkítiából, bírák, 33 nagykirály Hunyadiig, Dávid után Salamon, a vég jelei az újszövetségi apokalipszis babilóni paráznájának képével), végül pedig a magyar történelem szimbolikáján (Várnától kezdve, Mohácson és a 12 uralkodón át a 14-ig, az ifjabb Apafiig, a Gubernium isteni eredetével, Mária koronájának 12 égkövével hozva azt párhuzamba). Kétségtelenül nehéz volt Apafiból hős harcost formálni, még az oly nagyívű történelmi tabló révén is, s ezt a lehetőséget (harcias múltja Érsekújvár 1663-as ostroma kapcsán került elő) a reneszánsz paradoxonnal (a pók a rózsán is mérget talál) oldotta fel a fiatal szerző, óhajtva, hogy a végső időben legyen főnixmadárhoz hasonlatos módon újjászületése a fejedelemségnek.

> Holt Feniks hamvából iffju Féniks támad,
> Egy szép Virág szálad teneked is marad,
> Ne félly, Erdély, im még egy szikrátskád akad,
> Arany időidet kitől bátran várhadd. Amen.

A Rhédey Pál naplójából ismert ceremónialeírás szerint a három beszéd után hangzott el Bethlen László verse, amit még két gyermek verses búcsúztatója követett – ám ezekről közelebbit nem tudunk. A kötet szerkesztésekor ezért az Apafi-korban napvilágot látott, a fejedelem halálának és temetésének tiszteletére született szövegeket helyeztük egymás mellé. Az Apafi-család orvosa, Pápai Páriz Ferenc 1694-ben adta közre *Tristium levamina* című kötetét, mely emléket állított mindhármójuknak.[181] Előbb a fejedelem és feleségének életútját bemutató *Monodia Apafiana* és az ehhez kötődő sírverse olvasható, majd Bornemisza Anna két búcsúztató verse *(Soliloquium emortuale)*.[182] Ezután az ifjú fejedelem köszöntésére 1681-ben, fejedelemmé választására írt és megjelentetett vers *(Carmen seculare)*[183], valamint a bázeli történész professzor, J. J. Hoffmann hasonló köszöntőverse a leendő 14. erdélyi uralkodónak (1689. au-

[181] Pápai Páriz 1694.
[182] Pápai Páriz 1694, B4v-C2r; Újraközölve: Bod 1766, fasc. VII, 90–93.
[183] Pápai Páriz 1681; Pápai Páriz 1684.

gusztus 23-i keltezéssel), legvégül a kötetet lezáró három corollaria, mely biblikus hangvételével foglalja össze a kötet lelki aspektusát a búcsúzás bibliai és antik eszközeivel.

A szerző-szerkesztőnek Apafi Mihályról készült ódája az antik mitizálás minden elemét felvonultatja az életút jelentős eseményeinek leképezésével. A párkák fonták élete fonalát, a születés, a gyermekkor és a kisiskolás képek után Rákóczi udvarában tett szolgálata, házassága, majd a tatár fogságot hozó harcok képei vonulnak fel előttünk. Ezek is inkább a mítoszok ködébe és metaforikájába emelten, egyetlen hivatalos funkció, vagy akár a tatár had neve, vagy a fejedelemmé választás sem kerül elő konkrét formában ebben az átszellemített narrációban. A fiatalkor eseményeinek részletes és római köntösbe öltöztetett elmesélése után szinte azonnal témát vált, „öregként" aposztrofálva a fejedelmet, siratásával zárja a verset. Emlékállításának hangnemét jelzik a zárósorok: „Apafius vivet, memori non excidit aevo". A sírvers az életútjának és az uralkodásának a tartamát, a címerét és erkölcsi szerepvállalását jelölte, s az utód elé példaként állította, de ezeken kívül konkrétumot nem említett.

Nem tudjuk, hogy az orvos sírversei tényleg megjelentek-e valamilyen formában a temetéseken, például kitették-e a kripta lezárása után a templomban. Azt viszont tudjuk, hogy Bod Péter a *Hungares tymbaules* című kötetébe felvette a fejedelemasszonynak, illetve apósáéknak sírverseit – ez utóbbiakat nem könyvből, hanem a kötet előszava szerint a sírokat a helyszínen megvizsgálva: a családi kápolna a templommal szemben lévő dombon volt egészen 1902-ig.[184] Bodnál nem az a szöveg szerepel Bornemisza Anna esetében, amit a fenti összegző kötetében Pápai Páriz megjelentetett: itt kb. 20 sort a közepén más verzióban találunk, aminek a stílusa viszont az orvosra utal.[185] Mivel azt tudjuk, hogy a temetés után a templomban hagyott fekete zászlók még sokáig láthatók voltak,[186] elvben ott lehetett a Bornemisza Anna tiszteletére készült Pápai Páriz vers va-

[184] Bod 1766, 91, 18–38. sor és Pápai Páriz 1694, C1r-v, 18–33. sor nem egyezik.

[185] Bod 1766, fasc. VII, 90–93.

[186] Wertner 1910, 738.

lamelyik variációja is. Tudjuk, hogy mind a fejedelemasszony, mind a fejedelem temetésére készültek rövid sírversek, de ezek nem maradtak fenn. Lehetséges, hogy Apafi 260 soros ódájának elkészülte után már a közös megjelentetés tervével bajlódván maga Pápai Páriz változtatott a kiadás előtt a laudáló szövegen. Ekkor már 1694-et írtak, Zabanius szövege rég napvilágot látott, s ehhez képest az Apafi-családot magasztaló kötet csak elég későn jelent meg.

Ha egyáltalán tervbe vehették a kálvinista beszédek megjelentetését, akkor sem maradt erre már sok idő, de a közeg sem lehetett rá fogékony. Pataki István 1693-ban, Nagyari József 1694-ben meghalt, a fiatal fejedelem mellé nevelőnek beállították a kolozsvári professzort, Szathmárnémethi Sámuelt. Még 1694-ben – felszabadulva az ellenőrzés alól – az ifjabb Apafi Mihály jegyet váltott Bethlen Katával, s rá egy évre pedig „elugrotta a fejedelemséget" a házassággal, mivel „elvben" Lipót tudta nélkül választotta őt. A lassan 20. életévét elérő ifjú fejedelmet (1696) felhívatták Bécsbe magyarázatra, s onnan már csak a holtteste tért vissza Erdélybe (1714). Ha tehát az Apafi-korral szimpatizálók az emlékállításon gondolkodtak 1694-ig, a politika megint közbeszólt, és immáron feleslegessé vált egy letűnt kornak és egy érvényét vesztette politikai konstelláció-nak a megerősítése egy kiadvánnyal.

Csorba Dávid

Bethlen László magyar siratóverse Apafi Mihály felett

Elhangzott Almakeréken, 1691. február 18-án, vasárnap
Közzéteszi Csorba Dávid

A vers a Sinai-gyűjtemény 5. kötetében, a korábban már jelzett Apafi-gyűjtemény 7. részében, herceg Esterházy Pál nádor 1690. november 7-i supplicatiójának szövegét követően olvasható.[187] A vers más változatát nem ismerjük, ezt az átiratot pedig a 18. századi lejegyzők attribúció nélkül közölték. Szabadi István, a szöveg első, 20. századi megtalálója és közreadója[188] valószínűsítette Rhédey Pál memoriáléja alapján Bethlen László szerzőségét, bár az utóbbi forrás csak annak előadójaként jelölte.

Bethlen László (1675–1717) a család Elek-ágának tagja, Bethlen Farkas fia, 1691-ben még ifjú diák, az ifjabb Apafi iskolatársa. Negyedszázaddal később, halálakor már mint az erdélyi református egyház főgondnokát és bőkezű támogatóját dicsérték. A halálakor elmondott két prédikáció egyikét Zilahi Sebes András (1681–1744) tartotta, aki mint az előszóból kitetszik, azt kapta feladatul a családtól, hogy Bethlen Elek könyvtárában kutasson a család története után.[189] Zilahi orációja egy genealógiai beszéd, azaz a családtörténet alapján készült, a hagyományok és elvárások alakította dicsőítő beszéd, ami az Apafi-örökségért küzdő Bethlen-család politikai argumentációjának részét képezte. A sors fintora, hogy Bethlen László maga készített siratóverset a fejedelemnek, de amikor őt temették, a lelkész arra emlékeztette a hallgatóságát, hogy az időközben elhunyt ifjabb Apafi még mindig temetetlenül fekszik.[190]

A korábbi szövegkiadás hiányosságait, elírásait javítottuk, és betűhív módon adjuk közre, a megértéshez szükséges magyarázatokkal együtt – jegyzeteink a kifejezések első felbukkanásánál szerepelnek.

[187] Sinai 1771, 7. fej., 853–859.
[188] Szabadi 2005, 58–64.
[189] Zilahi Sebes 1718.
[190] Zilahi Sebes 1718, A3v.

Lessus funebris

1. Magyarság tzimere tarto Pannonia
Sok diadalmaknak ki terjedt pálmája
Hadakozó Marsnak Akademiája
Sok valtozásoknak ki tetetett tárgya.

2. Miolta Napkelet Europaban szűle,
Scythák pusztájárol delfelé vezérle,
Hesperus Országát fegyverednek széle
Hodittá, világon hírt nevet nevele.

3. Szűltél ez világra vitéz Hectorokat
Terhedet viselő vállas Atlasokat,
Eget hasogató elméjű Plátókat
Németet meg győző Nemes Camillokat.

4. Tzimerűl viselvén a menykő szikráját,
Titulussal birtad Istennek ostorát,
Dajkául tartottad fegyveres Bellónát,
Sok ideig birád békesség pálmáját.

5. Tizennégy Hertzegek bimbódat nevelték,
Rósás hajnalodat Délre eresztették
Lauread az Nappal öszve szerkéztették,
Hercules Gadessét azzal meg elözték.

14–17 Tzimerűl […] pálmáját] „Mintha maga volna Bellona dajkája, / Úgy megtanította Mársnak oskolája. / Valamelyre fordul, haragos szablyája / Úgy forog kezében, mint mennykő szikrája.” (Gyöngyösi 1998, 19.)

1 Lessus funebris] temetési halottsirató **3** pálma] diadal célja (szinekdoché), a kiterjesztett levél egyben a terület szimbóluma **8** Hesperus Országát] Hesperia Hispania (Spanyolország) antik neve, a magyar kalandozások legnyugatibb határa **13** Camillo] Marcus Furius Camillus győzte le Veiinél a Rómát elfoglaló gall törzseket **14** menykő szikrája] itt : a hunok címere, jelképe **15** Istennek ostora] Attila, hun fejedelem **16** Bellóna] másként Duellona, a rómaiak hadi istenasszonya, Mars felesége vagy nővére **18** Tizennégy Hertzegek] fejedelmek **20** laurea] babérkoszorú, a győzelem jelképe **21** Gades] Cadiz városa, az ismert világ határa, itt álltak Herkules oszlopai

6. Nem elegedett meg telhetetlen voltod,
Medus Gothus Dácus hogy volt triumfusod,
Misiát Traciát el bira záporod,
Macedoniával kezed alá hajtod.

7. Egy fegyverkezésed nyerte el Ákháját,
Mávorsi járásod birta Illiriát,
Minden munka nelkűl Gepidák Királyát,
Rontád Aquilának tellyes tartományát.

8. Sas fészkét egeknek nyilja nem találja,
Természet visgálo bőltsesség tanittya,
De természet ellen tzimered szikrája,
Azt is liliommal edgyaránt hódittya.

9. Még a Madarakis hatalmadat féltek,
Gólyák Pislenekkel tűzedet kerűlték,
Az oroszlánok is szinedet rettegték,
Hogy Annibalodat kapujokba vitték.

10. Alig fogál fegyvert főbb Koronák ellen. [854]
Már az victoria zöldellék kezedben,
Erő és szerentse járván ösvényedben,
Aquilegiát is ejté keleptzében.

3 Misia] Mœsia, római tartomány volt az Észak-Balkánon **5** Ákhája] Akhaia, az ókori görögök egyik területe, itt: Görögország szinekdochéja **6** Mávors] Mars **6** Illiria] Illyria, a mai Horvátország római lakta területe **7** Gepidák Királya] Ardarik, a gepidák királya, Attila életében a hunok legfőbb szövetségese **8** Rontád [...] tartományát] sas területe vagy Aquileia rövidítése (tehát vagy egy hiperbolával a római légió által uralt térségre, vagy Aquileia lerombolására utalt) **9–10** Sas [...] tanittya] Miskolci Csulyak Jer. 49,16 kapcsán említi (Miskolci Csulyak 1702, 279.) **12** Azt [...] hódittya] Mars (Arész) haderejét Vénusz (Aphrodité) lilioma hódítja meg – utalás a homéroszi történetre **14** Pislen] kiscsibe, itt: gólyafióka; l. a *Képes Krónika* elbeszélését Aquileia ostromáról **15–16** Az [...] vitték] a „Hannibal ante portas" szólás analógiája Róma oroszlánjának (I. Leó) meghódolását ábrázolja **18** victoria] győzelem *(lat.)* **20** Aquilegia] Itália kapuja, Attila 452-ben foglalta el

11. Vertumnus modjára lakoztál Hoemusban,
Bellóna tűzétől ostromlott Kastélyban,
Széked helyheztetted szélvészes Ætnában,
Egek nyilaitól romlott Tegjeusban.

12. A lovad Pegasus magad Hector rajta,
Világ végső spittze fegyveredet látta
Míg egész Horizont Mársod el nem járta,
Nap nyugovásodat nem határozhatta.

13. Midön Tyrannusi erőd már fénylenék,
Felső Zenittyére szintén emelkednék,
Diadalmad kőzzé tsillagod érkezék,
Sok Saulid után Dávid nevekedék.

14. Mikeppen Fosforus az hajnal emelő,
Jele Cynthiusnak hogy lészen jövendő,
Prodromussa Geyzád amaz Istenfélő,
Hogy napod tűndőklik hiredben tündőklő.

15. Oh fényes Febusnak Isteni hajnala
Oh édes gyümöltsnek élet hozo fája,
Oh szép Corallium égbeli harmattya,
Bőlts Salamonunknak második Dávidja.

5 A lovad [...] rajta] „Az lova Pegasus, maga Hector rajta...” (Gyöngyösi 1998, 19.)

1 Vertumnus] a kertészet, a gyümölcs istene a rómaiaknál **1** Hoemus] Haemus, a Balkán-félsziget egyik hegye **4** Tegjeus] Tajgetosz **6** spittz] csúcs *(ném.)* **7** Horizont] horizontot **9** Tyrannusi] zsarnoki *(lat.)* **10** Zenit] horizont **12** Sok [...] nevekedék] a katonai erényeket megjelenítő fejedelmek (Saulok) után a kedvelt uralkodó következett (Dávid) **13** Phoszphorosz] hajnali csillagisten **14** Cynthius] Apolló, a napisten mellékneve **15** Prodromus] elöljáró *(lat.)* **17** Febus] Apolló **19** Corallium] korall **20** második Dávid] a kép Géza és Szent István államalapító tevékenységének jelentőségét hangsúlyozza

16. Vas Seculumodbol arany szűletteték,
Hertzegségeidből Királyság származék,
Geyzából Szent István Király nevelkedék,
Fundamentum kőűl népedben téteték.

17. Ezen epittettek tőbb sok Colossusok,
Terhedet viselő vastag Pyramisok,
Hunyadiig harmintz három Koronások,
Eretted élteket ronto Curtiusok.

18. Kik vállokban Atlás Akhilles szivekben,
Nyelvekben Ulysses, Antenor eszekben,
Castor és Pollux volt meg edgyezésekben,
Uralkodott Sándor tselekedetekben.

19. Ezek szárnyok alatt jőttél olaj fára,
Arany bekességnek tsendes udvarára,
Repűltél Parnassus vig palotájára,
Örvendett karodon Halcyon madara.

20. Mellyet Septentrio természet átkával,
Holdas Nemzetednek sok ezer fajával,
Akarván rontani erős bajnokoddal,
Talalkozik szembe Hunyadi Jánossal.

9–10] „Vállaiban Atlás, Hercules szívében, / Nyelvében Ulysses, Antenor eszében…" (Gyöngyösi 1998, 19.)

1 Vas […] szűletteték] Hésziodosz *Theogóniá*jának történelemszemlélete alapján a nemzedékek sorrendje megfordult **1** Seculum] évszázad, itt: világkorszak *(lat.)* **4** Fundamentum kőűl] szegeletkő (Mt 21,42), bibliai allúzió Krisztusra **7** Hunyadiig […] Koronások] Szent Istvántól a királyok száma Hunyadi Mátyásig, l. Lisznyai 1692, 58, 133. **8** Curtius] az önfeláldozás jelképe Marcus Curtius mondája (Kr. e. 362) **11** Castor és Pollux] Castor és Polydeuces, a Dioszküroszok **12** Sándor] Nagy Sándor (336–323) **13** olaj fa] olaj a béke szimbóluma **15** Parnassus] Parnasszosz, a Delphi-jósda hegye **16** Halcyon madara] búvármadár, jégmadár (Csorba 2011, 64–72.) **17** Septentrio] Septemtrio, a Göncölszekér ill. közvetve Boreász, az északi szél és észak elnevezése **18** Holdas […] fajával] a Török Birodalom népei

21. Tizszer vitte őszve Tőrőkkel Zászlóját,
Tizennégyszer szőrnyű victoriaidat,
Menéssel jövéssel nyerte Pogányokat
Hajtotta előtte mint Sas a Darvakat.

[855] 22. Ezek zavarjátok fel fordult Dáciát,
Jó karban állittya el ejti Dragulyát,
Friderik rettegi diadalmas karját
Mahomet vérével izzasztja szablyáját.

23. Ettől megfosztatván Mátyásod erkezik,
Josef Farahótol meg szabadittatik,
Tőmlöczből Királyi székben emeltetik,
Setét gyászszaidra Fárussal adatik.

24. Őtszőr láttya a Sas Hollo Triumfusát,
Béts és Neapolis erzették hatalmát
Tíz Ecclypsis lepte Napkeletnek Hóldját
Bánta, oh hogy várta Magyar Koronáját.

25. Kit a földiektől irigyle az ég is,
El esett Sámsonnal el esett az Ház is,
Oroszlánok szolta Bétsi nagy lángok is,
Sirattyák, 's árjával még szőke nagy Duna is.

4 Hajtotta […] Darvakat] „Mint sas az darvakot, sok pogánt úgy hajta…" (Gyöngyösi 1998, 19.) **18** El […] is] Bir 16,30

6 Dragulya] III. Vlad Ţepeş (1431-56) **7** Friderik] III. Frigyes (1415–1493) német-római császár **10–11** Josef […] emeltetik] az 1Móz 41,37-46 parafrázisa Hunyadi Mátyás felemelkedésének allegóriája, a cseh királynál, Pogyebrád Györgynél elszenvedett fogságra utal **12** Fárus] Pharosz, az ókori világ egyik csodája, a világítótorony **13** Őtszőr […] Triumfusát] ti. öt évig tartott Mátyás bécsi uralma **13** Sas] a Német-Római Birodalom jelképe **13** Hollo] Mátyás címerállata **14** Neapolis] Németújhely, Bécsújhely; előreutal Érsekújvár vívására **15** Tíz […] Hóldját] Mátyás tízszer győzte le a törököt **17** Kit […] is] a földi szerencse múlandóságának trópusa

26. Világi Uraság felsőbb méltósága
Az allandosagot meg nem kostolhatja,
Vulkanusnak mikor felyebb hat az lángja,
Még Márpesiai erőt is meg rontya.

27. Hasomlo sorsok van a Potentatoknak,
Leg felsőbb gradussán Komediájoknak,
Érkezik lessusa nagy változásoknak,
Földhöz-ragad szive friss birodalmoknak.

28. Hogyha lehettséges azért Pannonia,
Sürü könyvhullásod tőrőlje Thália,
Alhatatlanságnak Proteusi volta
Mátyással egy sirban tegedet taszitta.

29. Három sceptrumokat jollehet tamasztál,
Magad nemzetedből kiktől meg tartatnál,
Mint Asylumidhoz bizva folyamodnál,
De jaj, reménysegben melly igen tsalatál.

30. Uj László betűje szerentsédet rontya,
Mohàts Mezejénél a nép Teatrumja,
Lajossal virágzó pálmadat el fósztya,
Janostol koronád Ferdinánd él rantya.

3–4 Vulkanusnak […] rontya] a Héphaisztosz által foglyul ejtett Arész és Aphrodité történetére utal **4** Márpesiai erő] szerelem; Marpessa egy halandót választott Apolló ellenében **5** Potentat] hatalommal bíró személy *(lat.)* **6** Komedia] az elterjedt egykorú elképzelés szerint az élet színjáték **7** lessus] halottsirató *(lat.)* **10** könyvhullás] sírás **10** Thália] a színház múzsája **11** Proteus] ezeralakú vízisten **13** sceptrum] jogar *(lat.)*, a 30. vsz. uralkodói **15** Asylum] menedék *(gör.)* **17** Uj László betűje] I. Ulászló (1424–1444), lengyel és magyar király, a várnai csatában esett el, a vereség oka a kortársak szerint a törökkel kötött békeszerződés (1442) megszegése **18** Teatrum] színház *(gör.)*; itt: „világi színpad, ceremónia, rendtartás”, akárcsak a Wesselényi-felkelés kivégzései kapcsán megfogalmazott közösségi szerepek (Bene 1999) **19** Lajos] II. Lajos (1506–1526) **20** János] Szapolyai János (1487–1540) erdélyi vajda és magyar király **20** Ferdinánd] I. Ferdinánd (1503–1564) magyar király

31. Örvend Asiának nagy Herostratussa,
Keresztyén jajokon nőtt Ottomanussa,
Nintsen magyaroknak itten Szilurussa,
Ki az edgyet értést testamentálhassa.

32. Bátori kivánja János koronáját,
Nem nyeri mert virtus fogja Király pártyát,
De mivel hogy Sasnak láttya kivánságát,
Oda veszti szerzi magát szép Hazáját.

33. Az hoszszu szenvedés dűhősségre fakad,
Zápolyának sorsa e zavar közt lankad,
Szulimán meg vetett hálojaban akad,
Pannonia s Erdély kőtele meg szakad.

[856] 34. Amaz Sas és Hóld közt teremté Bellónát
Sok vér zavarjával nevelvén Dunáját,
Ez kűlőn emele Fejedelmi paltzát,
Mellyel fel tisztelé Báthori Istvánnyát.

35. És ditsőseggenek titkos Komornyikja,
Látta hogy az Holdnak lángoló fákjája,
Volt egy Aszszony ember lábának samolya,
Tizenkét tsillagbol állott Koronája.

1 Herostratus] az epheszoszi Artemiszion őrült felgyújtója **2** Ottomanus] I. Oszmán (1259–1329), itt : a Török Birodalom **3** Szilurus] Silures, Britannia délnyugati részén lakó vad nép **4** testamentál] hagyományoz *(lat.)* **5** Bátori] ecsedi Báthori István (1480-as évek közepe–1530), nádor, 1526 előtt konfliktusban állt Szapolyai Jánossal **10** Zápolya] Szapolyai János **11** Szulimán […] akad] Nagy Szulejmán vazallusállamként kezelte Szapolyai királyságát **12** Pannonia […] szakad] a középkori magyar állam szétválása Magyar Királyságra és Erdélyi Fejedelemségre 1538–41 közti időszakban **16** Báthori István] somlyai Báthory István (1533–1586) erdélyi fejedelem és lengyel király **19** Aszszony ember] Szűz Mária, s a hozzá kapcsolt katolikus hátterű Apokalipszis-értelmezés szerint a Babilont (Török Birodalmat) legyőző alak **20** Tizenkét […] Koronája] a csillagkorona az égi uralom egyik jelképe

36. Im uj Jerusálem erkezik az égből,
Tizenkét kapuja van drága kövekből,
All fundamentoma tizenkét részekből,
Tizenkét Apostol neve függ ezekből.

37. Latta hát Erdélynek talám folyamattyát,
Tőlle néha Tzárnak meg nyomatott Sóldgyát,
Látta s ki rajzolta ő Politiáját
Kivel kormányozta maroknyi Hazáját.

38. Rendel Tanátsinak tizenkét Jetrókat,
Aristocratián szűl Ksenophontokat,
Tabláján tizenkét fő Assessorokat,
Nevel mint meg annyi jeles Cyrusokat.

39. De mivel Febustol a Zodiakusok,
Veszik fákjájokat erkezik Apollo,
Mint egy egy Monárkak olly Triumfatorok
Hogy el essék édes Hazájoknak gyászszok.

1 uj Jerusálem] az ún. zsidó–magyar sorspárhuzam egyik ismert eleme **2** drágakőkapu] Jel 21,12 krisztianizálva, ugyanis a 12 törzs helyett a 12 apostol neve szerepel a kapukon **6** Tzár] a török császár **6** Sóld] zsold, adó **7** Politia] a jó kormányzás lipsiusi elmélete, a politikatudomány **9** Jetró] Mózes ipa, aki veje mellé bírákat rendelt **10** Aristocratia] itt az arisztotelészi politika értelmében a legnemesebbek uralma **10** Ksenophont] Xenophón (Kr. e. 430–354), athéni görög hadvezér és történetíró **11** Assessor] támogató, segítő *(lat.);* utalás a római tizenkét táblás törvények névtelen alkotóira **12** Cyrus] II. (Nagy) Kürosz, perzsa uralkodó, a zsidók babilóni korszakának lezárója **13** Zodiakusok] a 12 állatövi jegy az asztronómiában, a bolygómozgásoknak 12 részre tagolása az ekliptikán **15** Monárka] monarcha, uralkodó *(gör.)* **15** Triumfator] győztes *(lat.)* **16** Hogy [...] gyászszok] feltételes időhatározói mellékmondat: amikor a fejedelem elesik, az gyász

40. Illy modját találak Guberniumoknak
Menyből veszik rendit igazgatásoknak,
Melleje rendelik Monarkhiajoknak
Aristocratiat, ugy itélik jobbnak.

41. Lattunk Fejedelmi két hat Laurusokat,
Bathori Botskai Bethlen sceptrumokat.
Rákotzival Kemény Apaffi Atyákat.
Kik méltán viseltek mind Togát Sagumot.

42. Ez némellyikének Bellona Dajkája,
Volt rengő böltsője Amazon Paissa,
Sirását hagyatta Marsnak trombitája,
Fegyver zörgéseknek nevelt oskolája.

43. Nemellyik Numával egy emlőn tartatott,
Jánusnak Temploma tőllők bé zárlatott,
Laurus Olaj fának akkoron áldozott,
Tőrvénytől kegyesség hiven szolgáltatott.

12 oskolája] oskola

1 Gubernium] Erdély 18–19. századi kormányzásának módja, a fejedelem nélküli 12 fős tanács révén; ténylegesen a temetés másnapján kezd el önállóan funkcionálni **3** Monarkhia] itt az arisztotelészi politika értelmében királyság, fejedelemség jelentésben, azaz a fejedelem és a Gubernium együttes kormányzásának korai erdélyi terve **5** Laurus] babér *(lat.);* itt: fejedelmi családok **6** Botskai] kismarjai Bocskai István (1557–1606), erdélyi fejedelem és választott magyar fejedelem **6** Bethlen] Bethlen Gábor (1580–1629), erdélyi fejedelem és választott magyar király **6** sceptrumokat] ők hárman királyi jogart is viseltek **8** Toga] palást *(lat.);* a törvényhozói hatalom attribútuma **8** Sagum] hadiköpeny *(lat.);* utóbbi három fejedelem háborúban vette át a fejedelemséget **10** Amazon Paissa] utalás Héraklész mondájára, akinek a bölcsője Athéné pajzsa volt; Athéné szűz és harcias, mint az amazonok (metonimikus eltolás) **11** Sirását […] trombitája] utalás Héraklész történetére, aki gyermekkorában harci zajban aludt jól **13** Numa] Numa Pompilius, a hét etruszk király egyike **14** Jánusnak […] zárlatott] Janus templomának ajtaját béke idején bezárták **15** Laurus […] áldozott] a hadi dicsőség (laurus) meghátrál a béke (olajfa) előtt

44. Viadalt hordozott edgyik Juliusnak,
Bekességet hozott másik Augustusnak,
Edgyik munkat adott Heliconiaknak,
Másik Fériákat az Hémusiaknak.

45. Magnanimiájok jeles Constantinus,
Szerentsejek Caesar, erejek Trájánus
Bőltsességek pedig tudos Aurelius
Kegyelmes erkőltsők volt Vespasianus.

46. Dávidok voltanak az Eklésiában,
Tudos Salamonok a Sinedriumban
Hitekben Josue, Jefte vallásokban,
Mosesek Izraëlt vezérlő voltokban.

47. Nem vólt természetnek sohult olly Chinája,
Utolso határát tzélozo Thuléja,
Hova ki nem hatott hireknek folyamja,
Sok zűrzavaroknak mint voltanak tárdgya.

48. Mikor vad Boreás erejét mustrálja,
Kűszkődvén Eurussal probára botsáttya,
Hanyatik tengeren szelveszek közt gállya,
Végső veszedelmit arasznyira láttya;

1 Julius] Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100–44) **2** Augustus] Caius Octavius, Augustus (Kr. e. 63–Kr. u. 14) **3** Helicon] Boiótia kies hegye, a múzsák lakhelye **4** Fériák] feriae, ünnepek *(lat.)* **4** Hémus] Haemus, a Balkán-félsziget egyik hegye **5** Magnanimia] nagylelkűség *(lat.)* **5** Constantinus] I. Nagy Constantin császár (306–337) **6** Caesar] Caius Iulius Caesar **6** Trájánus] Marcus UlpiusTraianus (53–117) **7** Aurelius] Marcus Aurelius (121–180) **8** Vespasianus] Titus Flavius Vespasianus (9–79) **10** Sinedrium] szünhedrion, gyülekezet *(héb.)* **11** Josue, Jefte] Józsué, Jefte, a zsidó nép bírái az Ótestamentumban **13** China] Kína, említése ritka a régi magyar irodalom kálvinista vonulatában **14** Thule] mitikus sziget az északi sarkkörön (Strabón, *Geógraphika*) **17** Boreás] északi szél **18** Eurus] száraz keleti, délkeleti szél

49. Edgyik felől fornak őrvényes Syrtesek,
Másfelől haboznak szőrnyű Charybdisek,
Ellenkeznek szemben sok Symplegadesek,
Utána orditnak Scillanak seregek.

50. Mihez kapsz evező, hogy ezeket látod,
Nagy vas Matskaidat fenékre botsatod,
Drága áruidat habokban hanyatod,
Szabadulasodat Istentől ugy várod.

51. Tsendes időben is baj tengeren járni
Mert Syrena akkor szokott énekelni,
Melodiáitol szoktak el merűlni,
Mert ritka Ulysses ki tudja kerülni.

52. Nagy emlékezetű Kegyes Fejedelmek,
Erdélly Euripussán a kik eveztetek,
Hany zűrzavar közt hányszor érkeztetek,
Hany ezer változást hányszor szenvedtetek.

53. Meg indul az égnek négy menydörgő szele,
A nagy Oceanus habja meg seregle,
Kiből edgy állatot többi közt nevele,
Isten kinek fején tiz szarvat emele.

17 az [...] szele] Dán 7,2 **20** kinek [...] emele] Jel 17,3

1 Syrtes] Syrtis major és minor, líbiai tengerparton kikötésre alkalmatlan hely, rablók fészke **2** Charybdis] veszélyes hely Szícilia partjainál **3** Symplegadesek] Iaszón és az aranygyapjú legendájában a mozgó és összecsapódó sziklák **4** Scilla] Szicília keleti partjainak tengeri szörnye **5** evező] utalás Palinurus történetére (Vergilius, *Aeneis*, 3. ének) **14** Euripus] az Euboiai-öböl legkeskenyebb része, az árapályjelenség miatt különösen veszélyes hely **20** kinek [...] emele] a vadállat tíz szarvval, *Dán* 7,1-8 alapján a négy ókori világbirodalom közül a római szimbóluma – ez az ún. wittenbergi történelemszemlélet alapja

54. Tiz szarvai kőzzűl edgy kisded származik,
Kitől három szarva éppen ki rontatik,
Az Istennek szente tőlle gyaláztatik,
Míg az itéletnek széki le tétetik.

55. Ez kis szarv hóditta teged meg Asia,
Ennek hajta fejet Nílus folyamattya,
Ez prédáltata el nagy hírű Graecia,
Tartozzál ezekhez képest kis Dacia.

56. Ellened indittya sok ezer fajzattyát,
A Muszulmányoknak szélveszes zavarját,
Sok veszedelmednek reád lővi nyilját,
Népednek akarja rontani gályáját.

57. Elég erős szél ez hajod hányásának, [858]
Elég Charibdis ez sajkád romlásának,
Elég veszedelme egy felől Hazádnak,
Elég fellege ez hajdani napodnak.

58. Ne félj mert az Isten pártodat fenn tartya,
Gyenge Zefirussát meg hajodra ontya,
Három rontó szarvnak tovább nem botsáttya,
Tizenkét Atlassát gyámolul botsáttya.

59. De hogy még több proba érné virtusodat,
Langokban probálja aranyi voltodat,
Terh alatt mustrálja Lelki pálmáidat,
Midőn nap nyugotra ontya zaporodat.

---

2 három […] rontatik] *Dán* 7,8 **3** Az […] gyaláztatik] Jel 17,3 allúziója

---

1 kisded] új fejedelem (szörny) **3** Az […] gyaláztatik] az Apokalipszis víziójában ez a lény az Antikrisztus előképe, itt a török a megfelelője **5–8** Ez […] Dacia] a Római és a Török Birodalom tartományai **7** Ez […] el] ti. téged **8** Tartozzál […] képest] ezekhez képest tartozz hozzájuk **18** Zefirus] Zephürosz; itt a nyugati szél segítséget hoz **20** Tizenkét Atlas] a Gubernium tagjai **23** mustrál] vizsgál *(lat.)* **23** Lelki pálma] itt: lelkierő

60. Azoktol gállyáid hányszor haboztattak,
Száz hatván két idők miolta el folytak,
De Palinurusid mivel jelen voltak,
Celeusmát véled gyakran kialtattak.

61. Nem szánnak ki hanni drága aranyokat,
Napkelet nyúgottal szerzett tárházokat,
Tsak tenger habjától menthették magokat,
Veled edgyütt kedves sok szép rajotokat.

62. Kivált hogy lőn Holdnak Ecclypsis állása,
Magyar Fejedelmek vég Epilogussa
Talám adja Isten hogy volt Prodromussa,
Nagy Apafi Mihály miket nem probála.

63. Elhagyom szivének érted buzgoságát,
Mellyet Ujvár alatt még pogány is tsudált,
El hagyom éretted sok labyrintusát,
Mellyet szerelmedben szenvedett és probált.

64. De mivel Rósán is a pók mérget talál,
Pártosoknak szele ellene is el áll,
Kikenn hogy Isteni virtussa triumfál,
Kegyelmes voltából gratia rájok száll.

65. Vagyon e várasod ki kegyelmességét,
Vagyon e Varmegyéd széked, ki bőv kezét
Van e Eklésiád ki jóteteménnyét,
De van e egy tagod, ki nem vette fényét.

---

2 Száz […] folytak] 1528–1690 közti erdélyi önállóság időszaka **4** Celeusma] hajózók segítségül hívása *(gör.)* **6** tárház] kincstár **8** raj] sereg, ivadék *(ószláv);* a magyarban a nagyobb családot jelenti **14** Ujvár] Érsekújvár 1663-as ostromakor Apafi a török oldalán harcolt **17** Rósán […] talál] a kor kedvelt emblémája, l. Géczi 2003, 80–81. **18** pártos] elpártolók **19** triumfál] győzedelmeskedik *(lat.)* **20** gratia] kegyelem *(lat.)* **22** szék] székely és szász közigazgatási egység **24** ki […] fényét] akire nem áradt a fénye

66. Hogy birodalmadat fel vevé kezében,
Mávors dühösködik vala Nemzetedben,
Tsendesitti meg tart arany békességben,
Két az felett kilentz esztendeig éppen.

67. Száz tizenhét után az első világban,
El mult, 's most erkezett özönvíz habjában,
Hogy ne essék Hazánk kintses tárházában,
Nem tartya, ki ontya Tengernek torkában.

68. Erdellyi Források tengerben sietnek, [859]
Még is bőv áradást tengernek nem tesznek,
Látván hogy ellenne telhetetlenségnek,
Nem álhat meg adá Lelkét Istenének.

69. Nagy Apaffi Mihály ki mult e világbol,
Oh jaj melly keserves Fejedelmi Házbol,
Oh melly nagy seb éré ez erős gyámolbol,
Melly zokogás forra régi vigságunkból.

70. Oh Potentatoknak világ Theatrumja,
Mellyen Tragoediat jadszik a Fortuna,
Oh Tragoediának vég Epilógussa,
Mellyen az halálnak erkezék Lessussa.

71. Országunknak Attya valál Augustussal,
Emberi Nemzetnek szerelme Titussal,
Legg jobnak mondatol vala Trajanussal.
Kegyelmesnek pedig Kegyelmes Nervávál.

1–2 Hogy [...] Nemzetedben] 1661–63 között háború dúlta Erdélyt **3** arany békesség] az *aureum saeculum* és a *Pax Romana* kontaminációja **4** Két [...] esztendeig] 29 évig (1661–90) **6** hab] hullám; itt a végső időt jelenti **7** Hogy [...] tárházában] hogy Hazánk kincseivel együtt el ne tűnjön **11–12** Látván [...] Istenének] a népek özönében nem állhat meg Erdély **14** keserves] keserű sorsú **16** vigság] vigasság, öröm **18** Fortuna] szerencse, sors *(lat.)* **21–24** Augustussal [...] Nervával] a katalógus a cognomeneket sorolja, l. Tacitus, *De vita Caesaris*

72. Antonius valál nagy Kegyessegeddel,
Adrianus igaz tselekedeteddel,
Maximilanus adakozo kézzel,
Valál Theodosius nagy Uri elmével.

73. Siriai Féniks vagy végső oradban,
Ki minekelőtte bé esnék a lángban,
Meg öblitti magát vizek folyásában,
Meg tisztittod Lelked könyvhullatásidban.

74. Féniks mikor bé száll Temető helyére,
Koronátskát emel meg halo fejére,
Te is mikor szállál ez poros sellyére
Virtusokat rakál emlékezetedre.

75. Féniks halálára repűlnek madarak,
Kik mintegy vég valét nekie mondának,
Im öszve gyűlt rendi Erdélly Országanak,
Végső kegyességet mutatni Uroknak.

76. Féniks holta után égből esső zúdul,
Kiből meg holt hamva nedvességbe borul,
Holtod után reánk keserűség tódul,
Sok könyvhullásoknak nagy zapora tsordul.

77. Holt Feniks hamvából iffju Féniks támad,
Egy szép Virág szálad teneked is marad,
Ne félly Erdély, im még egy szikrátskád akad,
Arany időidet kitől bátran várhadd. Amen.

1–4 Antonius […] Theodosius] l. 162. 21 jegyzetét **5** Siriai Féniks] a főnix a korszakban időjelkép, valamint Krisztus- és mártír-metafora (Apáczai Csere 1959, VII, 40; Miskolci Csulyak 1702, 302–306.) **11** sellye] szék (Pápai Páriz 1767, 310.), zsöllye, koporsó **14** vale] légy egészségben *(lat.);* itt: végső búcsú **16** kegyességet mutatni] lerója kegyeletét **23** még […] akad] a tűzből újjáéledő főnix máglyáját a Nap tüze lobbantja lángra **24** Arany idő] aranykor (aureum saeculum)

Pápai Páriz Ferenc latin verse Apafi Mihály halálára

Közzéteszi és fordította Mikó Gyula

A szöveg autográf kézirata nem ismert, de még a szerző életében megjelent Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában.[191] A szöveggondozást a híres nyomdász végezte, s a *Mentség* szövege szerint a szerző megelégedésére: „Igaz dolog, hogy mikor a *Monodia Apafianá*t csinálta őkegyelme, melyek elég rendes versek voltak, csak megizentem őkegyelmének az errorokat, melyeket benne deprehendáltam, s maga corrigálván, azt írja nékem: Bezzeg, az ilyen tipografust szeretem én!"[192] A kölcsönös rokonszenv utolsó állomása az volt, amikor Pápai Páriz rendezte a nyomdász halála után annak hagyatékát, s írt róla ékes verset *Életnek Könyve* (1702) címmel.[193]

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), orvosdoktor, külföldi tanulmányútját követően azonnal az Apafiak háziorvosa lett (1677–91), 1681 után párhuzamosan dolgozott Enyeden mint tanár, és praktizált a városban mint orvos. Életének termése felettébb gazdag: változatos publikációi (orvosi, kegyességi, címertani és szótárírói munkássága), hazai és nemzetközi levelezése, valamint az enyedi kollégium számára kiharcolt ösztöndíj alapítása terén végzett munkája mind közismertek.[194] Az Apafiakhoz való kötődését jelzi, hogy 1694-ben kiadta a családot megjelenítő verseit egy kötetben, mely magában foglalja a fejedelmi pár halálára készült sírverseit és a kis Apafit köszöntő költeményeit. Mindez sokkal később látott napvilágot, mint Zabanius műve. Utóbbi Szebenben otthon adta ki a szász identitás vallomásaként Apafi feletti halotti szónoklatát, előbbi Kolozsváron az Apafi-laudáció egyik arculataként.[195] A két latin nyelvű kiadvány két különböző arcát mutatta fel az emlékezésnek és a dicsőítésnek. Zabanius retorikus beszédet készített, és az új osztrák uralkodót, Lipótot köszöntötte művével, aki felügyeli az erdélyi eseményeket,

[191] Pápai Páriz 1694.
[192] Tótfalusi 1982, 428.
[193] L. RMKT XVII/13, 491–500.
[194] L. Ladányi, Sárdi 2000.
[195] Zabanius 1691; Pápai Páriz 1694.

akár a Nap a földet: ezzel a Habsburg Birodalomban XIV. Lajos ellenében használt nap-szimbolikával hódolt Lipótnak.[196] Ezzel szemben Pápai Páriz Ferenc az emlékezés carmenjeit, virágait helyezve el a fejedelempár sírjára egyben az új kisfejedelem köszöntését, hozzá fűzött reményeit is megjelenítette. A kötetében közölte egykori bázeli tanárának, a kálvinista történészprofesszornak, Johann Jakob Hoffmann-nak 1689-ben készült versét, amelynek a címében található utalása szerint Erdély 14. fejedelmét köszöntötte. Mint tudjuk, 1693-ban Pataki István, ebben az évben, 1694-ben Nagyari József halt meg, s a két Apafi-párti egyházi ember és a kis Apafi nevelője elhunytát követően három hónappal történt meg a kis Apafi jegyváltása Bethlen Gergely lányával, és ez, majd egy év múlva az esküvője egyben az ő hatalomból való elmozdításához szükséges eszközt jelentette a Habsburg politikának. 1696-ban itthon, 1701-ben Bécsben lemondatták a fejedelemfit a trónutódlásról. A még korábban született szövegeknek a megjelentetése ilyen módon, ha máskor nem, hát ekkorra, a Pápai Páriz-kötet után két évvel végleg értelmét vesztette.

Negyedszázada az RMKT közölte újból a latin szöveget (1988) Varga Imre szöveggondozásában.[197] Mivel a szövegkiadásban maradtak hibák, előbb a latin eredetit közöljük, aztán a magyar tartalmi és prózai fordítást. Ennek oka a nehézkes verselésben és a körülményes fogalmazásban keresendő, így ez a forma a könnyebb érthetőség kedvéért született. A szöveg a perifrasztika miatt néhol teljesen enigmatikussá vált, ezért itt közöljük a zavarosabb részek referenciáit. A témaváltások a következő módon követik egymást: Apafi születésének leírása (45–50), a gyermek megkeresztelése (86–95), névadás (96–100), gyermekkora, neveltetése (101–103), a fejedelmi udvar szolgálatában (146–150), házassága (165–168), a lengyel hadjárat és fogság (183–187), Apafi fejedelmi méltóságra lép (194–197).

A görög μονωδία magános éneket jelent, megkülönböztetve a karénektől. Nevezhető e névvel a monodikus melosz, tehát az ódé vagy óda, például Szapphó vagy Alkaiosz dalköltészetének darabjai. A monódia az attikai tragédiában is megjelenik, oly módon, hogy

[196] Schumann 2003.

[197] Pápai Páriz 1694, A2r-B3v; újraközölve: RMKT XVII/13, 642–647.

a szereplő – a kart nem tekintve – egyedül van a színpadon és sorsáról panaszkodik. A kommosztól abban tér el, hogy a hős dikciója nem amoibaion, tehát panaszdalát nem a karnak mondja, és így nem jön létre a kar és a hős közt dialógus. A tragikus monódia tehát a magányos hős monológja. Pápai Páriz verse a közlés helyzetében utal erre a tragikus monódiára mint színpadi énekre, metrumában nyilván nem követi, mivel a *Monodiát* hexameterekben írta. Pápai Páriz tehát a „gens Appafiana" temetésének elképzelt színpadán, melyet a *Tristium Levamina* versei költői erővel idéznek meg, magányos énekesként siratja el urát. Átveszi a tragikus monódia megrendítő érzelmi hatáskeltését, és magasztos hangon dicséri az elhunyt fejedelmet, életének felidézésével. Nem harcos, parancsoló úr jelenik meg ebben a rajzban, hiszen rémurakból és rémuralkodóból Caraffától I. Lipótig eleget ismerhettek annak a háborús kornak erdélyi és magyarországi magyarjai. Pápai Páriz Ferenc úgy mutatja be Apafi Mihályt, ahogyan ő és ahogyan más hozzá hasonló békét óhajtó ember ismerte: művelt, bölcs és békességre törekvő férfinak, aki a végzet zaklatásait, a sors reá kirendelt kataklizmáit és szolgálatait hazájáért, családjáért tűrő lélekkel viselte. Mindenekfelett azt emeli ki a halotti dicséret, hogy az Erdély uralmába kerítő idegennel szemben ő a magyar vérből való fejedelmek örökségét vitte és őrizte meg.

MONODIA APAFIANA [A2r]

Vitam et Obitum
Celsissimi Principis
Michaelis Apafi I.
Dei gratiâ Transylvaniae Principis, et Siculorum Comitis, etc.
in pugillo complexa

Haecne est Fatorum series, et siccine contra
Secli unctos Proceres coëunt in foedera mortes?
Assultus Libitina tui, vestrum inde Sorores
Triste ministerium, ferales quando cupressos
Sic fertis circum et nocuos halatis odores.
Nîl vobis celsum, nîl sacrum, nîlque verendum,
Non Regum caput, observandum aut Principis ostrum,
Relligionem et olens excelsae frontis olivum,
Colla aut candidulo multum certantia lacti.
Dace, tuae vires, rerum incrementa tuarum, [A2v]
Flos gentis patriae fortunarumque medulla
Unius in capitis jactura et morte laborant,
Cum cadit antiquae Princeps virtutis imago,
Foecundae Apafiadum Michael substantia Stirpis,
Tempore forte suo, patriae sed tempore iniquo
Quem tulit atra dies, nec spectantissima vitae
Integritas, pietasque, animi et praestantia tanti
Coelô lapsa ipsô, potuerunt sistere avaram,
Fatorum invidiam. Tantae Coelestibus irae,
Et Stygiae vis dura Deae! cui sola voluptas
Cogere consertas rabidâ hinc prurigine praedas.
Musa metrum moderare meum, numerosque modosque,
Quo sine deficiunt, ignari aut limitis errant,
Moestitiaeque isti male contradicere pergunt.

APAFI-ÉNEK, mely a felséges I. Apafi Mihály fejedelemnek, Isten kegyelméből Erdély fejedelmének, Magyarország részei Urának, székelyek ispánjának etc. életét és halálát egy maroknyi terjedelemben összefoglalja

168.8 Ez a végzet sora, és így szövetkezik a halál a század felkent előkelői ellen is? Innen van, Libitina, a te hirtelen megjelenésed és a ti szomorú munkátok, Nővérek, midőn a gyászos ciprust így körbehordozzátok, és ártó illatokat leheltek. **168.13** Nektek semmi sem magasztos, semmi se szent, semmi sem félnivaló, sem királyi fő, sem a tiszteletre méltó fejedelmi bíbor, sem a magasztos homlok szentséget illatozó olaja, sem a nyak, mely a tejnél is sokkal fehérebb.

168.17 Ó, dáciai, a te erődet, államod gyarapodását, nemzetséged virágzását, hazád és szerencséd velejét egy fő esésével gyötri a halál, midőn a fejedelem, az erény ősi képmása ledől, Mihály, az Apafiak termékeny törzsének fenntartója, akit a maga számára alkalmas, de hazának kedvezőtlen időben, **168.23** egy sötét nap ragadott el, és nem gátolhatta sem életének igen jeles tisztasága, sem kegyessége, sem nagy lelkének kiválósága – lesüllyedvén az égről –, a végzet fukar irigységét. Ily nagy az égiek haragja, és az alvilág istennőjének szigorú hatalma, akinek egyetlen öröme, hogy dühösen innen szennyes prédát szerezzen.

168.29 Múzsa te alakítsd a metrumomat, a ritmust és a mértéket, mely nélkül elgyengül a vers, és határt nem ismerve bolyong, és alig fog hozzá ahhoz, hogy ellene mondjon a gyásznak. **170.1** Vigasztald

6 Libitina] a temetés és a gyász istennője **7** Nővérek] a sorsfonalat fonó és elmetsző Párkák **12** dáciai] a *dacus, Dacia* eredetileg dákot, Dácia provinciát jelent; itt nyilvánvalóan az erdélyi magyarokra és Erdélyre vonatkozik **19–20** az alvilág istennőjének] Perszephoné, latinul *Libera,* aki Hádésznek, a holtak királyának hitvese

Materiam solare meam, quae sola relicta,
Ipsa sibi gravis in moerorum gurgite sidet.
Triste ergo fatum et mortalia pone sequestro,
Lucinamque voca, et laetis naturalibus aures
Atque animum pascens, cunis tantisper inhaere.
  Est vetus e veteri Dacorum stemmate stemma
Decerptum, hac-que-tenus nullo sufflamine gaudens
Orbe suô, quod victô omni discrimine, longam
Aetatem hic et secla tulit, virtutis honore [A3r]
Principbus propius, meruit quos sangvine saepe
De proprio sociare, thorumque appingere sceptro,
Bethlenium dixēre diu, quod deinde diremptum
Bethlenio Apafium duxit de nomine nomen
Non minus augustum, non inferiora secutum.
Principis hoc cunabla dedit felicia nostri,
Quem flendo canimus, cuius fletu ossa rigamus,
Ut virtus numeros decorârat multa per omneis,
Cuius honorata et primordia, cuique per omnes
Vitae actae parteis magni non ultima cura
Visa vacare Dei, non uno prodita teste.
  Ergo ubi coelorum auspicio, Superumque favore
Illa dies luxit, quâ matris taedia, jam jam

6 vetus] virtus (RMKT XVII/13, 643.)

versem tárgyát, mely magányos és magára hagyottan, magában elnehezülten a bánatok örvényébe süllyedt. Vedd zárlat alá a gyászos végzetet és a halotti dolgokat, hívd elő Lucinát, és lelkemet, fülemet a boldog születéssel táplálva, ezalatt a gyermekkor felé fordítsd!

170.6 Erény a dácusoknak ősi nemességéről vett nemesség, mely eddig gond nélkül örvend a maga körében, mert minden válságon felülkerekedve, hosszú időt és századokat élt meg itt a nemes erényű fejedelmek mellett, és kiérdemelte, hogy azok gyakran a véréből valók legyenek, és úgy mondták, hogy a Bethlen nemzetségnek nyoszolyáját sokáig jogarral ékesítette, majd azt tovaragadva a Bethlen nemzetségétől, Apafiéhoz vitte, annak nevéről a másik nem kevésbé fenséges és nem csekélyebbekre törekvő névhez. **170.15** Ez tette a mi fejedelmünk bölcsőjét boldoggá, akit siralmasan éneklünk meg, akinek csontjait könnyeinkkel öntözzük, akit sok erény sok mindennel ékesített, akinek eredete is nemes volt, akiről - nem egy tanú van erre - életének egy szakaszában sem szűnt meg a nagy Isten nem csekély gondoskodása.

170.21 Tehát az ég jósjele által és az égiek jóindulatából felragyogott az a nap, melyen az émelygés már csaknem elfogta Zsuzsannát,

8–9 kiérdemelte […] legyenek] „kiérdemelte, hogy azok mint saját véréből valók vele (az erdélyi nemességgel) egyesüljenek”; a „de proprio sanguine” adverbiális jelzőként a „quos”-hoz, azaz a fejedelmekhez kapcsolódik, és így ők a mellékmondati érvényű acc. cum inf. logikai alanyai

2 Vedd zárlat alá] *pone sequestro*, jogi kifejezés **3** Lucinát] a szülés, születés istennője; itt az enkomion hősének megszületését elmesélő részlet megszületése végett invokáltatik **5–6** Erény […] körében] szó szerint: „erény a dacusoknak ősi koszorújáról vett koszorú”; a stemma a rómaiaknál virággal és lombokkal összefont szalag, amely az atriumban az ősök képmásait díszítette és kötötte össze, jelképezve a nemzetség folytonosságát, ezért jelenti a stemma a nemességet, az ősi származást **9** hogy] ti. az erény **10** azt] a jogart **11–12** nem […] fenséges] „Non minus augustum (nomen).” – Vegyük tekintetbe a Habsburgok *Augustus Caesar Imperii Sacri Romani* méltóságát! **12** Ez] a stemma **19** émelygés] hosszú 9 hónap után

(Longa novem menses) fuerant ponenda Susannae
Petkiadum de stirpe satae, laterique Georgi
Lege thori applicitae Apafii, ut stirps tertia binas
Attingens, hilarare domos, hôc nomine posset:
Ipsa suum, nec difficilis Lucinae laborem
Sponte locat, foetumque utero feliciter edit,
Et matrem proli ac patri, prolemque parenti
Tam pia cura Deae vitalem servat utrique.
Tantô ac victis officiô nutricibus ardor
Crescit, et infantem primo de sanguine lautum [A3v]
Alveô dulcis aquae et tepida mulcedine fotum
Molliculo matris sinui laetô omine credunt.
Haec intus; natalitius sed pariete rumor
Exierat fractô, possunt nec gaudia tectis
Publica privatis, arctô tam limite claudi.
Non unus gentem, non unus coelica corda
Motus agit, subeuntque acies, properantque videre
Diique Deaeque omnes propio de numine munus
Confestim infanti flores ter mille colorum
Subjiciunt, totus spiraret ut aër odores,
Et Myrti et Lauri ramos superingerit Hebe,
Formoso formosa recidens symbola nato:
Fronde Minerva Oleae, pacis bona nuncia, totum,
Exemplis stimulata, operit, certamine sanctô
Excipit hanc Astraea, e pleno vellere Phryxi
Tegmine condecorare jubens cunabula texto.
Fascia non aderat, longi tunc praesaga Juno
Forte boni, venturi olim, diadema resolvit
Vertice de proprio, teneros quô deligat artus.
Nondum lanificae cognôrant gesta Sorores,

– aki a Petki nemzetségből eredt, Apafi Györgynek volt törvényes házastársa –, hogy házát e névvel boldogítsa: **172.5** Maga Lucina önként könnyű munkát vállalt, és az anyaméhből szerencsésen kiadja a sarjat, és az édesanyát utódjának és az atyának, az utódot a szülőknek az Istennő kegyes gondoskodása mindkettőt az életnek megőrzi. A nagy feladattól körülvett dajkákban gyarapszik az érzés, és a születés vérétől megmosdatott csecsemőt az édes víz bölcsőjére, az ápolás kedvességére, és az édesanya kedves ölére bízzák, boldog előjelekkel.

172.13 Ezek történtek odabenn, a születés híre áttör a falakon és elterjed, nem maradhat a közös öröm a magánház küszöbével bezárva, nem egy érzés mozgatja az embert, nem egy az égiek szívét, alátekintenek, és siet minden isten és istennő, hogy lássa a maga isteni akarata szerinti ajándékát. **172.19** Nyomban háromezer színű virágot szórnak a kisdedre, hogy a lég teljesen illatokat sóhajt. Hébé mirtusz és babér ágaival borítja, alászállva szép jegye a szép gyermekre. **172.23** Olajfa lombjával fedi be az egészet Minerva a béke jó hírnökeként, szent versengéssel a példától ösztönözve. **172.25** Őt Astraea követi, hogy Phrixosz gazdag gyapjából szőtt lepellel szívesen betakarja. **172.27** Szalag sem volt még, és éppen akkor az okos Junó a majdan eljövendő javak hosszú sorát, fejéről a diadémot leoldotta, mellyel lekötötte a kicsiny tagokat. **172.30** A fonálsodró nővérek, elkülönülvén tennivalójuk törvénye szerinti örökös munkájukban, de a jövendőkben mégis serényen, még nem ismerték a sorsot, és így az isteni végzetben nincs tennivalójuk, kirázzák kosarukat és sorban gombolyítják a fehér fonalból a távoli szerencsés és tiszta éveket. **174.5** Énekekkel vidítják fel az egész eget a Múzsák, újra

7 a […] vérétől] „Infantem primo sanguine lutum” **15** Hébé] az ifjúság ajándékait adományozó istennő **19** Astraea […] Phrixosz] Astraea az igazság szűz istennője; az „e pleno vellere Phrynxi” kifejezés Phrixosz thébai királyfi aranygyapjas kosára utal **20–22** Szalag […] tagokat] a *fascia* szalagot, a fej köré kötött, a fejdíszt, tartó vagy a pólyát összekötő szalagot jelenti; ehhez kapcsolódik a diadema szalagja is; a *diadema* eredetileg a perzsa királyok turbánját összekötő, kékkel hímzett fehér szalag

Distractae assiduo, pro pensi lege, labore;
Non tamen adventu ut tardae, sic numine cassae,
Excutiunt calathos niveisque ex ordine filis [A4r]
Prolixos glomerant pueri sucessibus annos.
Cantibus interea exhilarant omnem aethera Musae,
Fata futura sonis iterant atque omnia complent
Harmonicis, ne quid musaeo in munere desit.
Decurrunt Dryades scopulis et Oreades, antris
Naiades e madidis properant velut agmine facto,
Cernere quaeque cupit, propriis et tangere palmis,
Quis tantus terris Coelurum munere missus
Hospes hic, et facies et rari linea vultis.
Nondum at nomen erat nato, sed cuique vocare
Dona Deûm sat erat visô propiusque fruisci:
At Pater, estque eadem dulci sententia Matri,
Constituit solitis peragi natalia sacris.
Nec mora symbolicā baptismi aspergine natus
Tingitur, inque fidem et nomen venerabile Jesu
It susceptorum laeto comitatus honore,
Sacra perennari non ficto corde precantum
Et ne quid faustis cantorum munere desit
Principiis, longum cum nomine proditur omen,
Quando salutatur Michael, glossemate quaerens
Hebraeum prisco, sanctus Sicut Deus est Quis?
Hac-privata-tenus fuerat concredita cura [A4v]
Sub Lare privato matri et nutricibus almis,
Aetatem inter quas agitavit arundine primam,
Septima sed postquam ludendo vertitur aestas,
Et pueros puer exierat, nova cura parentes
Sollicitat, laetum fruticantis cernitur olim
Uber agri, in prima, quae nunc protruditur, herba.
Ergo ut Musarum subeat cultura, deinceps,
Conveniunt, nec conditio est iniuria proli,

és újra elmondják a jövendőt és mindent harmóniával töltenek be, hogy ne legyen semmi hija múzsai ajándékuknak. **174.8** Leszaladnak a kőszirtekről a Dryaszok és az Oreászok, a nedves barlangokból a Najádok menete is elősiet. **174.10** Látni kívánja mindegyikük, és megérinteni a kezével, milyen ez a nagy égi ajándékként földre küldött vendég, milyen a képe, és különös arcvonása.

174.13 Nem volt még neve a gyermeknek, de bárki számára elegendő volt az is, hogy az istenek ajándékainak hívja, és hogy a gyermek ezeket láthatóan a sajátjaként birtokolja. **174.15** Ám az apa egyetértve az édesanyával elhatározta, hogy a születést a szokásos szentségek kövessék. Hamarosan a keresztség jelképes harmata hull az újszülöttre, és Jézus hitére, tisztelendő nevére tér a keresztszülők örvendetes méltósága alatt. **174.20** És nehogy a kedvező életkezdetekhez a hosszan és igaz szívvel imádkozó énekesek feladatából valami hiányozzék, a névvel együtt előjel is megjelenik, mikor Mihálynak hívják, az ősi zsidó szóval nevezve: „Ki olyan szent, mint az Isten?”

174.25 Eddig a saját magáról való gondoskodás a szülői házban az édesanyára és a tápláló dajkákra volt bízva, és közöttük élte első éveit nádparipával. Miután játékkal eltelt hét nyár, és a gyermek túljutott a gyermekéveken, a szülőket új gond ösztönzi. **174.30** A burjánzó föld boldog termékenysége látszik meg annak első kisarjadt füvében. Egyetértenek tehát abban, hogy ezután a Múzsák nevelése következzék, nagyon is méltányos az utóduk számára, hogy azoknak a művészete formálja műveltté a könnyen alakítható életkort, ahogyan az új alaknak enged a viasz.

3–4 Dryaszok […] Najádok] a *Dryaszok* a fák nimfái, az *Oreászok* hegyi nimfák, a *Najádok* a források és patakok nimfái **20** nádparipával] *Arundine;* az arundo ’nádszál’, átvitten ’nádparipa’ **23** Egyetértenek] a szülők

Artibus istarum ut doctis aetatula mollis
Fingatur, formisque novis tam cerea cedat.
  Applaudunt Charites et ter tria nomina quarum
Quaeque salutatum festinat strenua, quaeque
Plena sinum violis, stellatis plena hyacinthis
Advolat, et rivos vena de divite spondens
In caput invergit Musaeo in rure tyronis.
Auspiciis laetus Lauru et parnasside dives
Sic tandem ingreditur Divini in Apollinis arcem,
Vocibus et votis semper comitatus ovantum.
Nectar ibi et pleno manantem fluminis alveô
Ambrosiam miratur apertosque ordine fontes,
Fercula non unam pariter sapientia pulpam.
Nil intentatum hic Michael nil linquit inausum
Floriferis ut apes in saltibus, omnia libat, [B1r]
Omnia rimatur, propiusque attigere gestit,
Unde sitim extingvat, cupidam et compescat orexin.
Nec negat aula suum defectûs nescia munus,
Excipit ardentem, votique facillima damnat.
Densae Grammatices, primus labor, ostia prima,
Occurrunt salebrae, pede primô atque ante terendae,
Quam se doctrinae melioris semina pandant:
Vincit iter durum ingenii pernicior ales,
Nec cessat partes studii grassata per omneis,
Donec constituit super ipso culmine signa
Apafius docilis, spe major ubique metuque.
  Perpetuae sic coepit ovans dare lintea famae,
Artibus instructus Musarum munere doctis,
Nec condi ulterius Musaeô et carcere claudi
Sustinuit, sed ferre oculum est sententia circum,
Et lustrare alios, captare negotia, mores
Juraque dispicere ardescit, queis orbis et orbes
Tam bene justitiam collum misēre sub unam.

19 facillima] ficillima (RMKT XVII/13, 644.)

176.3 Tapsolnak a Charisok és a háromszor három név, és közülük némelyik serényen siet üdvözlésére, másik violával és csillagfényű jácinttal teli öllel repül oda, és az ifjú fejére a gazdag tehetség özönét ígérő ér ömlik a múzsai réten. **176.9** Végül így előjelekkel boldogan parnasszoszi babérral gazdagon és szüntelenül imák szavaitól kísérve, lép az isteni Apolló „győzelemben örvendező" várába. **176.11** Itt csodálja a telt folyómedernyi nektárt és az ambróziát, és a szép rendben a megnyílt forrásokat, és a bölcsességnek ételül feltálalt nem egy gyümölcsét. **176.14** Ezek közül itt semmit sem hagyott érintetlenül Mihály, sem úgy, hogy meg ne tapasztalta volna, ahogyan a méh a virágzó erdei réteken mindent megízlel, mindent kifürkész, és örvend, hogy a sajátjaként illet, hogy onnan oltsa a szomját, sóvárgását és mohóságát enyhítse. **176.18** Nem tagadja meg a fejedelmi udvar, mely fogyatkozást nem ismer, a maga ajándékát, kiemeli a lelkes ifjút és igen kedvesen fogadalomra kötelezi. **176.20** A grammatika sűrűje, az első nehézség, az első kapu, és akadály, melyen át kell hágni először a lábnak, mielőtt felnyílnának a jó tanítás magvai: győz azonban az út nehézségén a tehetség gyors szárnyalása, és nem késlekedik a tudomány minden részletében előrejutni, mígnem kitűzte címerét a maga csúcsa fölé a tudós Apafi, aki reményben és félelemben mindenhol nagyobb lett.

176.27 Így kezdett aztán vitorlát bontani örök hírnevének, és tudománnyal és a Múzsák ajándékával ellátva. Nem maradt tovább elrejtőzve, a múzsai börtönbe bezárva, hanem az a szándéka, hogy szertetekintsen, másokat megvizsgáljon, és azért hevül, hogy feladatokat vállaljon, **176.31** hogy olyan szokásokat és jogokat ismerjen meg, melyeknek a világ és város mint egyetlen igazságnak szívesen rendeli alá magát. Ezen felindulva, hazája kedves vidékét, és

1 Charisok] a latin Gratiák, a báj, a kellem, a jóság, a szépség istennői **1** háromszor három név] a „Ter tria nomina" a kilenc múzsa körülírása **6–7** Apolló [...] várába] iskola

Hinc patriae fines et dulcia percitus, arva
Et matrem propriore sinu quae foverat usque,
Vincente experiundi hâc causâ, linquit amatam.
Inde Rakociadum stetit Aulae in luce locatus [B1v]
Ut Dominum breviore viâ veneratus adoret,
Principis ingenium exploret mereatque favorem
Servitiô cui devotam cum sangvine vitam
Seque suaque omnes fortunas debuit uni.
Fert-oculos-circum Michael Censorius alter,
Et juvenes inter juvenis perfectio canet
De solito meliore luto praecordia ficti.
Multa videt nec visa probat, mens exul in Aula,
Non oblita poli, frustra contagia, frustra
Sollicitant exempla, juvat secessio casta.
Sic est semper idem Divinô et numine plenus,
Cuius consilium, cuius suggestio, cuius
Solamen, vitae partes sunt visa per omnes.
Virtutum hinc vastum secuit mare, navita tutus
Praesidiô Superûm ad remos et vela sedentum,
Aequor arat recta hinc spatiatus Honoris ad aedem
Et celsam et multis caso conamine saepe
Tentatam, tanta hic transversa obversa fatigant.
Sed ne tristis eat sine teste et compare solus,
Partirique vices gratus queat ordo laborum,
Cura thorum sociare subit, propriamque videre
Et nôsse e proprio desumptam corpore costam.
Illa latebat adhuc utrôque orbata parente, [B2r]

határait, és szerető anyját, aki szüntelenül óhajtja őt vissza ölébe, elhagyja, mivel győz a tapasztalás vágya.

178.4 Majd ezután a Rákócziak udvarának fényébe helyezve állt szolgálatba, hogy mielőbb becsülettel hódolhasson urának, és hogy kifürkéssze a fejedelem jellemét, és kiérdemelje a szolgálata a jóindulatát, és csak egyedül neki tartozott halálig hű életével, magával és minden szerencséjével.

178.9 Széttekint Mihály egy másik Censoriusként, és az ifjak között a szokottnál jobb anyagból alkotott ifjúnak tökéletessége és szíve megőszül. Sokat lát, és a látottakat nem helyesli, a lelke idegen az udvarban, és nem feledi a mennyet, hiába ingerlik a romlottság, hiába ingerlik a rossz példák, a tiszta elkülönülés szerez neki örömet. Így marad ő mindig ugyanaz, Istennel és az ő akaratával eltelve, és az ő tanácsa, hatása, vigasztalása élete részei lesznek.

178.18 Az erényeknek ezt az üres és vitorlát, evezőt lelohasztó tengerét szelte biztos hajósként az égiek oltalma alatt. **178.20** Szelte a tengert, haladva egyenest a Méltóság szentélye felé, mely magas, melyet sokan gyakran hiábavaló fáradozással próbálnak elérni, *(mert)* itt oly sok akadály fáraszt. **178.23** De hogy ne egyedül és szomorúan tanú és társ nélkül haladjon, és megoszthassa kedvesen a sorsát és munkái sorát, a gond arra készteti, hogy ágyát megossza, és sajátjának lássa, és megismerje a maga testéből való oldalbordát. Eddig az mindkét szülőjétől elárvulva, Lórándfy fejedelemasszony magas női lakosztályában rejtőzött, női feladatokkal foglalkozva.

---

6 egyedül […] életével] l. „devotam cum sanguine vitam” **8** másik Censoriusként] Marcus Portius Cato Maior cognomene volt; a censori magistrátus feladata a szenátusi névjegyzék összeállítása és a szenátus erkölcseinek mint közerkölcsnek a felügyelete; Cato ezt kérlelhetetlen szigorral látta el **10** szíve megőszül] idősség, komollyá lesz **10** a […] helyesli] a „Nec visa probat” kifejezést a censorral kapcsolatban használták **17** Méltóság] méltó jutalom **23** az] Bornemisza Anna

Clausa Lorandfiadae memorandae Principis usque et
Alta gynaecaeo, sexûsque exercita curis.
Bornemissarum haec de prisco sangvine sangvis
Anna fuit, quod spes natarum postulat aut res
Docta omne, aequaevis nunquam superabile calcar.
Est fortunatas non uno hic nomine taedas
Cum veteri fautore Deo, cui jugis ab ipsis
Incubuit cunis sincerâ mente colendo,
Pactus et eiusdem consulto numine nactus.
Nec quiquam solido, sociae quô junctus amori
Defuerat, placet illa viro, favet iste vicissim,
Officiis certant alternis, tentat uterque
Officio superare, pari vel pergere cultu.
Nil at in humanis fixum, distinxit amores
Nunc coeptos patriae infelix concussio, quando
Hos regni fines, haec dulcia funditus arva
Et Martis rabies, Vulcanique addita strages
Everrēre, domum quasi et extersēre repente.
In partem hìc damni venit capitisque periclum
Principis imperiô, Michael quoque trusus ad arma
Justa parum, atque merâ procerum vertigine sumpta;
Tartaricis etenim vivus fit pompa triumphis,
Ad Scythicos multis distractus passibus isthinc [B2v]
Dura captivus sub conditione penateis.
Sed servi Deus ille memor, qui fidus et aequus
Saepe laboranti retro labentibus annis
Adfuerat, vinclis validis et carcere ruptis,
Reddidit ablatum domui cum faenore solem,
Sole novo cumulans, frontem diademate cingens,
Ac Sceptrô funes, fortunâ dispare mutans,
Carceris et sordes regali murice tergens.

180.3 A Bornemiszák ősi véréből való vér volt Anna, amit a leánygyermekek reménysége, vagy a tudás kívánt azt, hogy kortársainak felülmúlhatatlan ösztönzője legyen. **180.6** Ez eljegyezte őt közös egyetértéssel a tiszta lélekkel tisztelt Isten hosszantartó támogatásával, akinek igáját már gyermekkora óta magára vette, és Isten jóváhagyásával házasságot kötött vele. **180.10** Soha nem nélkülözte az erős szerelmet, mely őt társához kötötte, tetszett az asszony a férjének, és viszont az is lángolt érte. Versengtek az egymást követő feladatokban, és igyekeztek egymást a feladatokban fölülmúlni, vagy egyenlő munkával végezni azokat.

180.14 De semmi sem biztos az emberi dolgokban, és elválasztotta az épp csak beteljesült szerelmet a haza szerencsétlen megrázkódtatása. A hazának ezeket határait, a mélyen alatt lévő kedves vidékeket Márs dühe, és vele együtt Vulcanus rombolása mint egy házat hirtelen kiseperte és kirabolta. **180.19** Ez részesült kárban és életveszélyben, Mihály a Fejedelem parancsára fegyverre kényszerült, mely aligha jogosan, és az előkelők teljes sorsfordulatára lett kivonva, mivel ő is a tatárok diadalmenetének pompáját túlélve, de házi isteneitől ezer lépésre elragadva durva rabságban a szkíták foglya lett.

180.25 Isten azonban nem feledkezett meg a szolgájáról, aki a korábbi évek során hűségesen és méltányosan végezte munkáját, és széttörvén erős láncait és börtönét, adósság árán házának visszaadta elrabolt napját, **180.29** új fénnyel gyarapítja, és homlokát koszorúzva, és változó szerencsével a köteleket a jogarra változtatva, és a fogság szennyét királyi bíborral eltörölve. **182.1** Amiként Józsefet a testvéreinek arcátlan gyűlölete és Potifár börtöne emelte

1 Bornemisza [...] Anna] a familia mindkét ágán leányutódok voltak; Bornemisza Pálnak három leánya volt: Zsuzsanna, akinek Kemény Boldizsár lett a férje, Anna, Apafi Mihály felesége és Kata, Bánffy Dénes hitvese; Pál testvérének, Lászlónak egy leánya volt, akit szintén Annának hívtak, férje széki Teleki János, gyermekük Teleki Mihály kancellár **3** Ez] Apafi **15** Ez] Apafi **24** új fénnyel] tavasszal

Josephum ut petulans fratrum furor et Potipharis
Carcer in augustum culmen tulit, ut Pharaonis
Servator, terraeque foret, fratrumque Patrisque:
Sic postliminio rediit per nubila Phoebus,
Inter-qui-iunctos iterum conjunxit amores.
Unde thorus sceptro radians et fertile sceptrum
Emicat, alternis mox prole virentibus annis.
Usque-adeo Superis curae, qui semper Alumno
Invenēre suam, comites facilesque venire,
Per syrtes et tesqua viam, quasi tramite rectô.
Hinc genus omne hominum, genii ingeniique nitore
Traxerat ad sese memori celebrandus honore
A docto atque bono Princeps per secula noster.
Non ego solus ero candoris non ego solus
Testis ero, tantus nostri est non indigius oris. [B3r]
Hunc experta satis fuerat victricia Magni
Arma, ita devoto cum pectore culta Leonis,
Mitto alios, magnum est de tanto nomine nomen.
Ast ubi nunc caput hoc quod tot discrimina rerum,
Et scopulos, queis implicuit se plurima turba,
Vertice quae rediit, miserabile! nuafraga fractô,
Totque adeo adversae partis molimina cavit.
Tempora dura instans? Nulli, solis nisi coelis,
A teneris assveta Deo mens protinus haesit.
Per lituos alii terrent, raucosque boatus
Turmarum et fusi studiis fatalibus aeris:
Ille pias, solita arma, preces felicius offert,
Integer, illaesusque aliorum funera discit.

fenséges magasságba, hogy a Fáraó földének, atyjának és testvéreinek megmentője legyen, és ahogy régi mivoltába tér vissza a fellegen áthaladó Phoebus, és fűzi össze ismét az egymáshoz tartozó szerelmeket. **182.6** Amiből aztán a jogarral fénylik az ágya és termékeny jogara felragyog majd az utóddal virágzó évek során. **182.8** Az égiek iránti gondoskodáshoz ezek neveltjüknek mindig megtalálják az utat, és szíves kísérőként érkezeztek, és a Szirtiszek zátonyain, a kietlen helyeken keresztül a helyes irányba tartották.

182.11 Ezért az egész emberi nemzetséget magához vonta a jóakarat és a tehetség ragyogásáról nevezetes és a műveltségének és jóságának tudós és jó érdeme miatt örökké tisztelt fejedelmünk. **182.14** Nem én leszek egyedül, nem én leszek az egyetlen igaz tanú, és nem szorulok rá oly nagyon a beszédre, próbára tették őt a Nagy Oroszlán győztes és hívő lélekkel tisztelt fegyverei, másokat nem is említek, ez az oly nagy név által nagy az ő neve is.

182.19 De hol ez e fő, mely az oly sok veszedelmet és bajt, melyekkel, hajótörést okozó örvényt keltve, a legtöbb vihar jár, és az ellenséges oldal oly sok erőfeszítését elhárította? Kemény szelek fújnak? Az égen szinte semmi sincs a napból? A gyermekkora óta Istent ismerő lélek folyvást Istenbe kapaszkodik. **182.25** Némelyek a hadikürttel, a csapatoknak és a végzetes tudással kiöntött ércnek rekedt bömbölésével rémítenek, ő a kegyes könyörgéseket, a maga megszokott fegyvereit, szerencsésebben fordítja ellenük, épen és seb nélkül tanulja mások halálát.

---

4 ágya] nemzetsége, házassága **4–5** és […] során] „Unde *thorus* sceptro radians *et fertile sceptrum* / emicat". Vö. Malus mala cogitat, sed omnia munda mundis! **6** ezek] az évek **13–14** a […] fegyverei] a „victoricia […] Leonis" metafora Lipótra utal. A következő mondat nomenje mellől hiányzik a birtokosokra utaló névmás. Érthetőbben: de tanto nomine nomen ei magnum est. **21** érc] ágyú

O ubi nunc frons et cerebrum, cui Consus, Honorque
Et comes et merces, nulli concinnior, haesit!
O ubi nunc labia atque os, quô Syrenque Latina
Venerat hospes, ad haec rerum collectio vasta!
O ubi, quae decuit pietas, summoque refulsit
Vertice, et unius, quod summum est unica cura!
Dacorum splendoris apex, ubi laus? Ubi rara
Virtus? quanta fuit, quantis exercita flammis,
Semper inextincta, semper formosior igni.
O ubi nunc! sed enim me singultantia verba [B3v]
Impediunt numerare vices, quas fecerat, omnes.
Vivere digne senex, nec tam cito debite coelo,
Nostris nuda oculis tantum se praebet imago.
Qudni igitur tantam flemus, sine fine, rapinam?
Subductus populo est tristi cum funere custos.
Parca immitis anus, quantô nos munere fraudas,
Ad poenam stimulante Deô, quam crimina pridem
Sollicitant coeloque trahunt, numero sine, nostra!
Sed non omnis abis, raperis nec totus, obhaeret
Abdita venturo factorum gloria saeclo,
Aeternaturis aeternatura tabellis.
Nec metuenda tibi est injuria crassa silentum,
Quin ventura seges Princeps memorande tuarum
Ex Famae archivis virtutum encomia discat.
Vivet noster amor, patriae devotio vivet,
Phoebus ab Indorum dum surget mane cubili
Dum librata suo pendebit pondere tellus,
Ister ab Occasu dum se torquebit ad Ortum
Apafius vivet, memori non excidet aevo,
Vivet et extentas quatiet progressibus alas.

184.1 Ó hol van most a homlok, az agy, melyhez Consus és a Becsület csatlakozik társul és érdemül, senkihez ennyire nem illően! Ó hol van most az ajak és a száj, melyhez a latin szirén, melyhez a dolgok gyülekezete járt vendégségbe! Ó hol az illő kegyesség, mely e magas csúcsáról fénylett, mivel ez a legfőbb, és az ő egyetlen egyedüli gondja. **184.7** Dákok ékessége, dísze, hol a te dicséreted? Hol a te ritka erényed? Mekkora volt, és mily nagy lángokkal égett mindig olthatatlanul, mindig szebben a tűznél. Ó hol van most?! Engem azonban szepegő szavaim akadályoznak előszámlálni mindet egymás után, amelyeket megcselekedtél. **184.12** Ó érdemes öreg miért lettél oly gyorsan méltó a mennyei létre, szemünk előtt puszta képmásod maradt. Miért nem siratjuk tehát vég nélkül e nagy veszteséget? Elvették népétől a gyászos temetéssel őrizőjét. **184.16** Párka, kegyetlen anyó, milyen nagy adománnyal és feladattal csalsz meg minket. Midőn Isten minket bűnhődésre késztet, melyet korábbi bűneink idéznek és hoznak ránk az égből.

184.19 Azonban nem távozol el egészen, nem ragadnak el teljesen, itt marad, elrejtve a jövendő századoknak tetteid dicsősége, örökkévalóvá téve örökkévalóvá tett oldalakon. **184.22** Nem kell tartanod az otromba hallgatás jogtalanságától, sőt az eljövendő sarjadékok a hírnév levéltárából tanulják majd erényeid dicsbeszédét. Él majd a mi szeretetünk, él majd a haza iránti imádat mindaddig, amíg Phoebus hajnalban az Indusok hálótermeiben ébred. **184.27** Míg a kóborló hold hanyatló uszálya fényesen ragyog, míg a súlyos föld saját súlyától lebeg majd, míg a Duna nyugat felől kelet felé fordul, él majd Apafi, és ki nem hull a századok emlékezetéből, él majd, és kitárt szárnyakkal halad előre.

---

1 Consus] Eredetileg gabonaisten, aki az elvermelt gabonát őrzi (condo: elrejt). Kultusza Neptunus Equestrishez kötődött. Nevének etimologizálásával tanácsadó (consultus) szerepben is tisztelték. **8** most] virtusod **13–15** Párka [...] minket] adta s visszavette váratlanul a sors **14** adománnyal és feladattal] A munus ajándékot, kötelességet, gyászkötelességet is jelent. **17** nem [...] teljesen] ti. tőlünk **23** az Indusok] ti. mentén lévő

Pápai Páriz Ferenc latin sírverse Apafi Mihály halálára

Közzéteszi és fordította Mikó Gyula

A szöveg autográf kézirata nem ismert, de szövegkiadását a szerző gondozásában megjelent *Tristium levamina* kötet tartalmazza, sorrendben a második szöveg.[198] Nem jelent meg azonban Bod Péter sírfelirat-katalógusában.[199] Elképzelhető, hogy ténylegesen nem került elmondásra és nem függesztették ki az almakeréki templomban. Az Apafi-sírok feltárásakor 1908-ban egyetlen ilyen utólagos emlékről számoltak be: az oltár előtt lévő Apafi-címeres sírkőről, amit a kripta megbontásához el kellett mozdítani.[200] Jóllehet szokás volt időben elkészíteni és a temetés egyes szakaszain verses búcsúztatókat mondani, sőt epitaphiumot és epitaphiumcímert rajzoltatni a „képíró mesterrel", itt ezek a szövegek nem maradtak fenn, és jelenleg még annak sincs nyoma, hogy éppen Pápai Páriz Ferenc valamilyen nyilvános fórumon ezt a verset megmutatta, előadta volna. Az 1694-es kötetnek különös módon nincsen elöljáró beszéde, olvasókhoz szóló része, s így ilyen módon a szövegnek ez a referenciális vonatkozása nem feloldható.

A műfaj neve a görög ἐπιτάφιον melléknévből ered, mely azt jelenti, hogy 'síri, a sírhoz tartozó dolog'. Az epitaphium tehát sírvers, melyet eredetileg a sírkőre, síremlékre vésték vagy a halotti zászlóra festettek vagy temetési kellékként táblára írtak. A görög és római síremlékeken, mivel ezek utak mellett állottak, amint a Via Appián ma is látható, a feliratok verses vagy prózai szövegeiben az elhunyt szólott önmagáról, tudósítva a sír mellett elhaladó *idegen*t (Ο ξένε..) vagy utazót (viator) arról, hogy ő maga ki volt, és hogyan élt. Ebben az egyes szám első személyű szövegtípusban írta meg a *Tristium Levaminá*ban Pápai Páriz Bornemisza Anna *Epitaphium*át. Az Apafi-epitaphiumban viszont harmadik személyben szól elhunyt fejedelméről, és ekképpen a gyászvers egy rövid, verses *laudatio funebris*szé válik, melyben az országát bölcs előrelátással és megfontolással kormányzó uralkodói erények dominálnak. A fejedelmi pár epi-

[198] Pápai Páriz 1694, B4r *(Epitaphium).*
[199] Bod 1766.
[200] Szádeczky 1909, 197.

taphiumainak szereplése a *Tristium Levaminá*ban, tekinthető egy különös restitutiónak is, melyben Pápai Páriz Ferenc Erdély utolsó fejedelmének és fejedelemasszonyának epitáfiumtábláit kívánja felállítani, melyeket a „mutatio Transsylvanica" zavarai közt temetésük szertartásai nélkülöztek.

Epitaphium

Inclyta Divinae Princeps virtutis imago,
Antiquae Apafidum Michael praestantia gentis,
Pressae Dacorum assertrix scintilla lucernae,
Dum spes decollat, jacet aegrior et status et res,
Res ac spes operatus eas, quibus illa vicissim,
Luce micare suà et tenebris caput edere posset,
Talò ac stare novô, versare negotia, jura
Dicere, frigentes refovere arasque focosque,
Muneris ad sextum cùm coepit vergere lustrum,
Bis sextum aetatis, satur aevi et Muneris acti,
Sub Signo Tituloque isto post fata quievit.
Cumq[ue], queri interea posset, felix tamen unò,
Quòd spartam, longis quam retrò ornaverat annis,
Nati esse sciret, prior et quam acceperat olim
Tradere fulgentem soboli ipsus lampada posset.
Posteritas memorato virum, benedicito glebae,
Quà tegitur, nomen venerare et suggere natis
Natorum, meruit laudari et dicier: *Hic est.*

Sírvers

Égi erény ragyogó képmása, jó fejedelmünk,
ős Apafi-nemzetségnek, Mihály, jeles éke,
dákok elfojtott fényének felragyogása!
Míg a reménytől fosztva erőtlen dőlt el az ország,
ő e reménybe s azokba fogott, melyektől az állam
újra ragyogva fejét kiemelni tudta az éjből,
újra felállt az, tette, mi kellett, mondta a törvényt,
és a kihűlt oltárt s otthont lánggal hevitette.
Ő meg uralmában hatodik lustrum fele fordult,
éltében kétszer hatodikba, midőn a hatalma
címere s címe alatt méltón nyugodott el a sírban.
Volt oka bár a panaszra, de örvendett amaz egyben,
hogy tudhatta az évei ékeivel koszorúzott
tisztének kötelességét maga adja fiának
mint ragyogó fáklyát, amit egykoron ő ragadott meg.
Ó ivadék, ne feledd el a férfit, áldjad a hantot,
mely fedi őt, dicsérd a nevét, és hagyd az utódra
méltó tiszteletét, hogy mondják: itt van a híre!

10 lustrum] megtisztító eljárás, amit a római censorok végeztek öt évente *(lat.)*; itt: öt év

Mellékletek

Apafi Mihály kora évszámokban

1630–48 I. Rákóczi György Erdély fejedelme

1632. november 3. apanagyfalvi Apafi Mihály születése Balázsfalván, Apafi György és Petki Borbála gyermekeként

1648–57, 1657–59, 1659–60 II. Rákóczi György Erdély fejedelme

1652. február 24. I. Rákóczi Ferenc Erdély választott fejedelme

1653. június 10. Ebesfalva, Apafi Mihály és Bornemisza Anna esküvője

1657. január 8. részt vett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában

1657–58 Rhédey Ferenc Erdély fejedelme

1657. július 31. Apafi krími tatár fogságának kezdete

1658. október 7. – 1660. december 31. Barcsay Ákos fejedelemsége

1660. november 3. Apafit a felesége a birtokainak elzálogosításával, tetemes váltságdíjjal kiszabadította a fogságból

1661. január 1. – 1662. január 22. Kemény János erdélyi fejedelem

1661. szeptember 14. a libáncsi mezőn Ali pasa Apafit fejedelemmé választatta

1661. november 20. Apafit a kisselyki országgyűlés beiktatta

1662. január 23. a nagyszőllősi csata, Kemény János halála

1662 a református kollégium Gyulafehérvár feldúlása miatt Enyedre költözik

1663 őszén Erdély részvétele török segédcsapatként Érsekújvár ostrománál; Apafit a török magyar királynak szánja, Haller Gábor kivégzése

1676. október 13. Gyulafehérvár, ifjabb Apafi Mihály megszületik, megkeresztelte: Tófeus Mihály püspök

1677. március 13. Pápai Páriz Ferenc előbb a fejedelemasszony, később az egész család orvosa

1679 Tófeus Mihály halálát követően veje, Nagyari József lesz az udvari lelkész

1681. június 13. Gyulafehérvár, az ifjabb Apafi Mihályt fejedelemnek választják

1681 Erdély részvétele török segédcsapatként Fülek ostrománál

1682 Erdély részvétele Thököly segédcsapataként a felső-magyarországi hadjáratban

1682–85 Thököly Imre felső-magyarországi fejedelem

1683 Erdély részvétele török segédcsapatként Győrnél, Bécs ostroma

1684. szeptember 18. az ifjabb Apafi megválasztását a török megerősíti (beráttal)

1686 Buda visszavétele

1687. szeptember 17. Gyulafehérvár, II. Apafi Mihály beiktatása

1687. október 27. a balázsfalvi szerződés (hadisarc a Habsburgoknak)

1688. május 9. Fogaras, Caraffa-féle nyilatkozat (I. Lipót Erdély védelmezője)

1688. augusztus 8. Ebesfalva, Bornemisza Anna halála

1688. szeptember 8. Bornemisza Anna temetése, a temetés szervezője: Bethlen Elek

1688–93 Pataki István a gyermek fejedelem nevelője

1690. április 15. Fogaras vára, I. Apafi Mihály fejedelem halála

1690. augusztus 21. zernyesti ütközet, Thököly Imre győzelme, Teleki Mihály halála, a temetés szervezője: Bethlen Gergely

1690. szeptember 25. – október 25. Thököly Imre Erdély fejedelme

1690. október 8. Belgrádot beveszi Köprülü Musztafa

1690. október 16. Bécs, Bethlen Miklós kivívja a *Diploma Leopoldinum*ot, mely Erdély viszonylagos önállóságát szavatolja

1691. február 16. a fogarasi országgyűlés elfogadja a *Diplomá*t

1691. február 16–19. I. Apafi Mihály temetése

1691. március 18. az országgyűlés ratifikálja a *Diplomá*t

1691. december 4. Bécs, kiadják a *Diploma Leopoldinum*ot, ami egészen 1848-ig hatályban marad

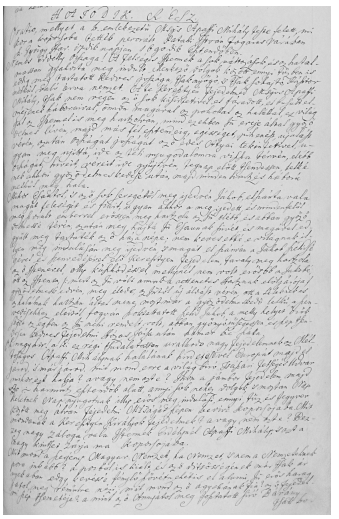
Képek

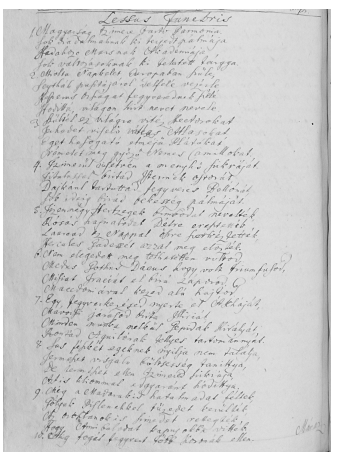
1. kép. Cornelis Meyssens: Apafi Mihály (rézmetszet, 1666)

MARCUS FRIDERICUS WENDELINUSNAK,
A' KERESZTYEN
ISTENI TUDO-
MANYROL
IROTT
KET KÖNYVEI.
Mellyek mostan,
Isten dicsőségére, az Erdélyi és Magyar-országi
Reformata Ecclesiáknak, és minden Istení dolgok-
ban épülni igyekező Keresztyén Embereknek idvesség-
re halasztva, Magyar nyelvre fordittattak
APAFI MIHALY,
Isten kegyelméből Erdély-országának FEJEDELME,
Magyar-ország részeinek Ura, és Székelyeknek
ISPANNYA által.
KOLOSVARATT,
Nyomtattatott VERESEGH-HAZI SZENTYEL MIHALY által.
Anno CIↃ. IↃC. LXXIV.

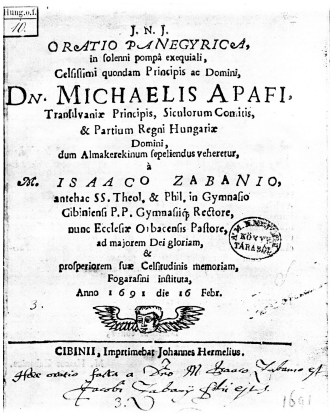
2. kép. Apafi fordítása latinból (1674)

3. kép. Pataki István fogarasi beszéde (1690)

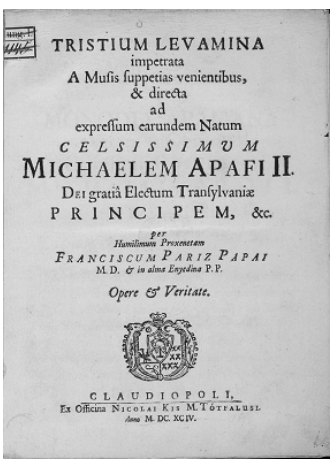
4. kép. Bethlen László verse (1691)

J. N. J.
ORATIO PANEGYRICA,
in solenni pompâ exequiali,
Celsissimi quondam Principis ac Domini,
DN. MICHAELIS APAFI,
Transilvaniæ Principis, Siculorum Comitis,
& Partium Regni Hungariæ
Domini,
dum Almakerekinum sepeliendus veheretur,
à
M. ISAACO ZABANIO,
antehac SS. Theol. & Phil. in Gymnasio
Cibinienſi P.P. Gymnasiiq; Rectore,
nunc Ecclesiæ Orbacensis Pastore,
ad majorem Dei gloriam,
&
prosperiorem suæ Celsitudinis memoriam,
Fogarasini institura,
Anno 1691 die 16 Febr.

CIBINII, Imprimebat Johannes Hermelius.

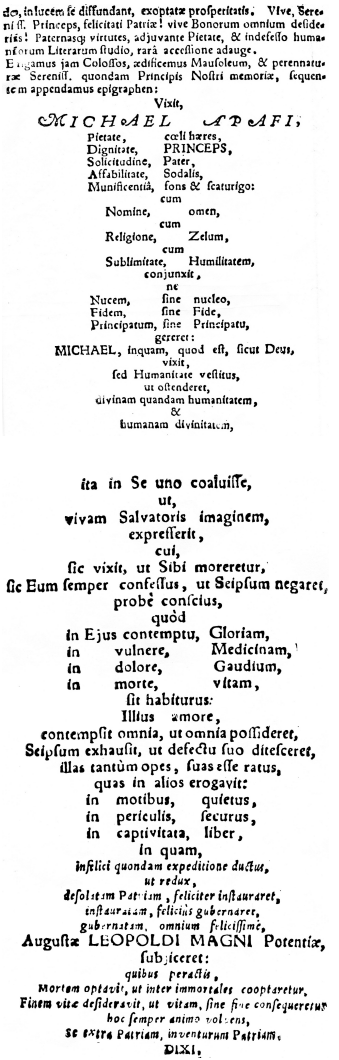
5. kép. Zabanius kiadványa (1691)

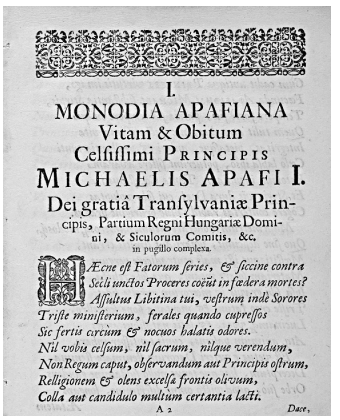
TRISTIUM LEVAMINA
impetrata
A Musis suppetias venientibus,
& directa
ad
expressum earundem Natum
CELSISSIMUM
MICHAELEM APAFI II.
Dei gratiâ Electum Transylvaniæ
PRINCIPEM, &c.
per
Humillimum Presentatum
FRANCISCUM PARIZ PAPAI
M.D. & in alma Enyedina P.P.
Opere & Veritate.

CLAUDIOPOLI,
Ex Officina Nicolai Kis M.Tótfalusi
Anno M. DC. XCIV.

6. kép. Pápai Páriz kötete (1694)

7. kép. Zabanius oszlop-formájú verses erénykatalógusa

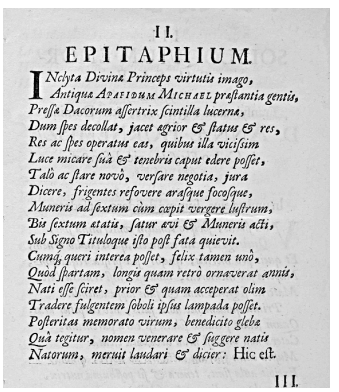

I.
MONODIA APAFIANA
Vitam & Obitum
Celsissimi PRINCIPIS
MICHAELIS APAFI I.
Dei gratiâ Transylvaniæ Principis, Partium Regni Hungariæ Domini, & Siculorum Comitis, &c.
in pugillo complexa.

Hæcne est Fatorum series, & siccine contra
Scili unctos Proceres coëùt in fœdera mortes?
Assultus Libitina tui, vestrum inde Sorores
Triste ministerium, feralesque quando cupressos
Sic sertis circum & nocuos halatis odores.
Nil vobis celsum, nil sacrum, nilque verendum,
Non Regum caput, observandum aut Principis ostrum,
Relligionem & olens excelsa frontis olivum,
Colla aut candidulo multum certantia lacti.

A 2 Dacr.

8. kép. Pápai Páriz Ferenc *Monodiá*jának címlapja

II.
EPITAPHIUM.

INclyta Divinæ Princeps virtutis imago,
Antiquæ Apafidum Michael præstantia gentis,
Pressa Dacorum assertrix scintilla lucerna,
Dum spes decollat, jacet agrior & status & res,
Res ac spes operatus eas, quibus illa vicissim
Luce micare suâ & tenebris caput edere posset,
Talò ac stare novò, versare negotia, jura
Dicere, frigentes refovere arasque focosque,
Muneris ad sextum cùm cœpit vergere lustrum,
Bis sextum ætatis, satur ævi & Muneris acti,
Sub Signo Tituloque isto post fata quievit.
Cumq; queri interea posset, felix tamen unò,
Quòd spartam, longis quam retrò ornaverat annis,
Nati esse sciret, prior & quam acceperat olim
Tradere fulgentem soboli ipsius lampada posset.
Posteritas memorato virum, benedicito glebæ
Quâ tegitur, nomen venerare & suggere natis
Natorum, meruit laudari & dicier: Hic est.

III.

9. kép. Pápai Páriz Ferenc Apafi-sírverse

10. kép. Az Apafi család síremléke (1942)

Summary

Mihály Apafi (1632–1690) was Prince of Transylvania between 1661 and 1690. Having ruled half a lifetime he died due to a short illness at the age of 58 years on 15 April 1690. We have a lot of information on the life, politics and personal character of the longest ruling Prince of Transylvania whose country used to be a satellite principality of the Turkish Empire. Several contemporary sources recall his person, his deeds, and his scientific interests; however, they do not forget to make mention of his soft-handedness as a ruler. Although not much has been known about the 17th century funeral of Michael Apafi until now, on the basis of the texts here published and through the reconstruction of the occurrences we can now get acquainted with the a Hungarian princely funeral ceremony.

This volume publishes the subsisting texts on the funeral ceremony of Michael Apafi. Notwithstanding that we know the description of the ritual; we must state that this funeral did not run its ordinary course. The first study (Dávid Csorba) deals with this question. At first Apafi's age and his personality are described, and then the funeral ceremonies of the premodern ages in general and princely funeral orations in particular are introduced. Finally, the complications with arranging the funeral are elucidated and the symbolic messages in the funeral texts are interpreted. The short literary analyses are divided into three parts according to the funeral process: the first, the second and the third part comprise introductory analyses of the texts on the catafalque in Fogaras (D. Cs.), the funeral in Fogaras (Gyula Mikó) and the funeral in Almakerék (D. Cs.), respectively, further on the signs of their view of history.

The texts of the funeral orations were delivered at two funeral ceremonies i.e. at the catafalque and at the charnel house. The course of the latter funeral ceremony is known from the contemporary diary of Pál Rhédey, one of the relatives of the Apafis: its documents were found in the Keresd archives of the Transylvanian family Bethlen and were published by Imre Lukinich in 1913. According to the sources several funeral orations in different genres were delivered, however, only six texts survived and only three of

them were published at that time. These are the following: an oration in Latin published by one of the orators, a Saxon professor of Philosophy, named Isaacus Zabanius (Szeben, 1691); two poems in Latin inserted in the volume that was meant to be a homage to the princely dynasty and was published by the family physician of the Apafis, Ferenc Pápai Páriz (Kolozsvár, 1694); the funeral ode on the death of Apafi (it has a modern text edition, too) and Apafi's epitaph.

Since then the manuscripts of three further funeral orations delivered at the funeral of the Prince have come to light. They were found by István Szabadi, head of the Archives of the Transtibiscan Reformed Church District (Debrecen) in the summer of 2003, when he was docketing the bequest of the 18th - century Calvinist bishop Miklós Sinai who had collected a huge church historical documentation. Two of these are funeral orations written by the court-chaplain József Nagyari and by István Pataki preceptor at Apafi's court, respectively, and one of them is a funeral-song (Lessus funebris). The latter one was published by Szabadi in a conference proceeding and he also made a proposal on authorship attribution. He identified László Bethlen, one of the members of the family Apafi-Bethlen, as author and orator. These three manuscripts in Hungarian are known only from these 18th century-transcripts.

The aim of text publishing was to inform the professional audience about these texts and their context. We followed the principles of the critical edition and the publishing principles of the previous edition of the Nagyari-texts. Thus, we provided philological (clarifying misunderstandings, slips of the pens, Latinisms), factual and culture-historical (intertextual texts, references) explanations. In each case we mentioned the formal elements of the text (the characteristics of the publication, the location of the manuscript in the archival bundle) and its short contental and symbolic/emblematic characteristics.

The funeral rites of Prince Michael Apafi were planned to be performed according to traditions. However, politics intervened. Namely, the Prince did not have an unquestionably acceptable successor. He tried to assure the throne for his only child through

the confirmation of his appointment by the Transylvanian Estates (1681) and his Turkish friend (1684). Nevertheless, when Michael senior died, Michael junior was only 14 years old and thus, he was not of age i.e. he did not reach the age of 20, which would have been necessary for playing a leading role. Consequently, a power vacuum developed and the potent Transylvanian Estates had to choose from a great many forms of interregnum and of provisional government by a protector. The damaged sovereignty of the country made it even more difficult to find a bridging solution. A decent funeral of Prince Michael Apafi had to be arranged because he was an aristocrat and a ruler. The quickly changing politics made this vague because at the funeral of a former ruler the person of the ruler to come had to be visualized. If the family had died out, there would have been a different funeral rite. However, in this case it was not the only disturbing fact that a child could have inherited the throne which would have made the appointment of a protector or a protectorate (gubernium) necessary, but a much more complicated political constellation occurred.

In the course of the subsequent 10 months after Apafi's death there were initiatives concerning the powerful chancellor, then the Gubernium and another prince (Thököly) and several political solutions (Leopold or even the elector-prince of Brandenburg), however, these had not become constant. With the parliamentary session in Fogaras where the Diploma Leopoldinum of 1691 was codified, these transitory solutions came to a rest for a short time. The orators at the funeral in 1690 had to evaluate the diseased prince in a transitory moment when only the desires for the continuation of a possible, regular Transylvanian politics existed. At the funeral in 1691 the different points of view (in Saxon and Transylvanian relations) presented themselves, but the changes in the subsequent four or five years made these concepts transitory. That was why the publishing of books cannot have occurred.

The mutual element in the funeral orations delivered at the catafalque in Fogaras in 1690 was, on the one hand, that they emphasized the prince's human qualities as the authors knew him closely. On the other hand, one of them described one of the biblical coun-

terparts and the other one demonstrated the history-philosophical aspect of infirmity. Another mutual point is that the orators placed their own visions concerning the succession to the crown on the hearts of the audience. They visualized a possible political catastrophe, and the possible reign of the young prince, respectively, who wants to fulfill his father's dream following in his footsteps. The orations immediately after Apafi's death suggested that the continuation will not be easy and the comparative political and public tranquillity might be followed by earthquake-like changes. Seeing that the two great powers were still interested in Transylvania (the Habsburg troops lived namely in the country and the Turks had not left the region of the Carpathian-basin utterly as yet), the leader of the country (the prince) was dead and the possible candidates for political leadership (the Germanophile politics of Chancellor Teleki, the agitated Estates, the Saxons, the family Bethlen of high prestige) represented all kinds of interests, the only thing they could do was to use emotional arguments on behalf of the positive evaluation of the diseased prince's reign and of the indirect support of Apafi junior. However, the political relations changed a lot and many times during those ten months. It was no fault of the orators that the political trends they described and supported did not gain strength.

In 1691 Isaacus Czabanius, Saxon teacher, displayed Apafi in his oration in Fogaras as the prototype of the emperor Leopold in his rhetoric superstructure, and he praised the artificial resemblance. Czabanius was Saxon and his patron was Bálint Frank who was awarded a real title of the count and the title of nobility by the Emperor Leopold. If we take it into consideration that it was probably Frank who recommended Czabanius to be a funeral orator, his attitude becomes obvious. His attitude is understandable also regarding the fact that the Saxon clausulae in the Diploma Leopoldinum had not been discussed by that time. In his oration Czabanius tacked about skillfully, just as the Saxon Estates did, in the history of Transylvania until Transylvania existed. In his conception the funeral of the prince offered him the possibility to celebrate the inevitable future affiliation of the semi- independent Transylvania into the Habsburg Empire.

Poems recited at the final funeral in Almakerék in 1691, which were written by one of the young members of the family (László Bethlen) and by the family physician (Ferenc Pápai Páriz), respectively, were delivered to posterity. The imitations in the former text recall the great patrician poet István Gyöngyösi of his own age and authors of antiquity (there are Homeric attributes and scenes, scenes in Ovid's metamorphoses, ship-allegory by Horatio), that were popular learning materials at school. Much of the long poem visualizes a whole historical view beginning with the generation of Scythian rulers in the Hungarian history, through the kings of the House of Árpád, ending with the line of Transylvanian princes whose last member was the 14th Transylvanian prince, Michael Apafi who was at the same time a prodromus, the forerunner of the end epilogue. Most of the poem portrays the system of a holistic concept using mythical situations and characters like gods, powers of the nature, and a great many foretokens of doom, Apafi is mentioned in it just by name. The antique symbol of the end-times closes the poem. The author draws a parallel between Apafi and the Phoenix-bird, thus, referring to the expectation of the rebirth of the principality. All antique mythicizing elements appear through the description of the significant events of Apafi's course of life. The Fatal Sisters are weaving the fatal web the threads of which are the lives of people, after the scenes of birth, childhood and pupil of the lower grades, the pictures of his service in Rákóczi's court, his marriage and his confinement by the Tartars follow. All these scenes are enveloped in the blur and metaphors of myths and none of his official positions or the name of the Tartar forces or his election to prince have been mentioned in this spiritualized ode. After the archaizing description of the events of his youth the topic is changed almost immediately, he addresses the prince as "the old man" and he closes the poem with a lamentation over him. The closing lines show the tone of his setting remembrance: "Apafius vivet, memori non excidit aevo". The rhymed epitaph comprises the span of his course of life and his reign, his coat of arms and his moral role, further on, he held him up as an example for his successor. Tactfully, he does not mention any facts.

Even if the publishing of Calvinist orations were scheduled, there was not much time left to do it, and also the social environment was not receptive to it either. István Pataki died in 1693, József Nagyari died in 1694, and thus, Professor Sámuel Szathmárnémeti from Kolozsvár was employed as the family tutor of the young prince. In 1694, when Michael Apafi junior was not kept under control, he engaged Kata Bethlen and a year later he married her, thus, loosing the chance of becoming prince of Transylvania as "in principle" he made this decision without Emperor Leopold's knowledge. The prince who was almost 20 years old (1696) was called to Vienna to give the Emperor an explanation. Only his dead body was brought back from Vienna to Transylvania in 1714. Thus, even if sympathizers of the Apafi-era were considering a commemorational exhibition until 1694, politics intervened again and it became unnecessary to support a bygone age and an invalid political constellation (either that of József Nagyari, or that of István Pataki) by a publication.

The volume consists of two parts: the first part comprises culture-historical studies on the order and role of Apafi's funeral at that age (D. Cs.), further on, studies on the solutions of symbolical, rhetorical and metrical characteristics of Hungarian and Latin texts (D. Cs., Gy. M.). Then the publication of original texts with critical remarks follow. The appendix comprises photos of the funeral locations and of texts, further on, registers of names and places. The Hungarian texts on Prince Apafi were prepared for the press by Dávid Csorba and those in Latin were prepared for the press by Gyula Mikó.

In the course of research several sources concerning the funerals of the princely dynasty Apafi were found. These are texts which have been unknown until now or which have come to light at less accessible places. Because of the size of this volume only the 17th century texts on the funeral of Prince Michael Apafi senior can be published. We are planning to publish the 17th to 20th century texts on the whole family in a next volume.

Transl. Izabella Gaál

Mutatók

Irodalom

Apáczai Csere János (1959). *Magyar Enciklopédia.* Kiad. Bán Imre. Budapest: Szépirodalmi.

Apafi Mihály, Keresztúri Bíró Pál (1645). *Az egész keresztyéni vallásnak rövid fundamentomi. Megint kétségben esés ellen való egy-néhány lelki vigasztalások.* Gyulafehérvár: [typ. principis]. (RMK I, 771; RMNY 2102)

Apafi Mihály, Apafi Mihály (1900). I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről. Kiad. Tóth Ernő. *Erdélyi Múzeum.* 17.6. 325–335.

Apor Péter (1982). Metamorphosis Transylvaniae. In Bitskey István (kiad.) *Magyar emlékírók 16–18. század.* Budapest: Szépirodalmi. 585–694.

Balás Ilona (1918). *Bornemisza Anna fejedelemasszony élete és kora.* Gyoma: Kner.

Bene Sándor (1999). *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

[Bethlen Kata] (1726). *Bujdosásnak Emlékezetköve.* Lőcse: [s. n.].

Bethlen Miklós (1980). Élete leírása magától. In V. Windisch Éva (kiad.) *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Budapest: Szépirodalmi. 485–620.

Ifj. Biás István (1913). Adattár. *Erdélyi Múzeum.* 30.3. 195–220.

Bíró Vencel (1986). Az erdélyi fejedelmek temetkezése. In Sas Péter (kiad.) *Ódon Erdély.* Budapest: Magvető. I. 194–203.

Bod Péter (1766). *Hungares tymbaules continuata [...] ex Epitaphiis renovata Memoria.* Nagyenyed: [s. n.].

Bujtás László Zsigmond (2010). Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia. Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686). In Ujváry Gábor, Lengyel Réka (szerk.). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* Budapest: Balassi Intézet, MOL. 57–96.

Bydeskuti Boldizsár (1874). Bydeskuti Boldizsár naplója. Kiad. K. Papp Miklós. *Történeti Lapok.* 1.33. 497–499. 1.35. 545–547. 1.40. 629–632. 1.41. 643–645.

Cserei Mihály (1852). *Nagyajtai Cserei Mihály Históriája.* Kiad. Kazinczy Gábor. Pest: Emich.

Cserei Mihály (1983). *Erdély históriája [1661–1711].* Kiad. Bánkúti Imre. Budapest: Európa.

Csorba Dávid (2008a). *„A sovány lelket meg-szépíteni". Debreceni prédikátorok (1657–1711).* Debrecen: Hernád.

Csorba Dávid (2008b). A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai. *Könyv és Könyvtár.* 30. 115–134.

Csorba Dávid (2011). *A zászlósbárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa.* Debrecen, Budapest: Kálvin Kiadó, DE Történelmi Intézet.

Csorba Dávid (2012). *Mohács egy „mesemondó" szemével. Szerémi György világképe.* Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület.

Csorba Dávid (2014). Kaposi Juhász Sámuel, „az európai utas" és peregrinációja a naplója alapján. In Bozzay Réka (szerk.). *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban.* Debrecen: Printart-Press Kft. 116–136.

Dienes Dénes (2013). Pataki Tóth István (1640/41–1693. január 2.). Néhány adat életrajzához és teológiai álláspontjához. *Református Szemle.* 106.1. 63–72.

Egyed Emese (2002). A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése. *Erdélyi Múzeum.* 64.3–4. 84–98.

Fekete Csaba (2002). Tótfalusi Kis Miklós felmentése. *Egyháztörténeti Szemle.* 3.1. 139–142.

Fekete Csaba (2009). Igazán soha nem mondhatjuk… Biblia és szertartásbírálat Nagyari József prédikációiban (1681–1686). *Studia Theologica Debrecinensis.* 2.2. 49–75.

Valentinus Franck (1666). *Exercitatio Philosophica De Aequitate.* Altdorf: Typis Vidiae Georgi Hagen. (RMK III, 2320)

Valentinus Franck (1679). *Hecatombe sententiarum Ovidianarum, Germanice imitatarum.* Cibinii: Jüngling. (RMK II, 1456)

Valentinus Franck (1696). *Breviculus originuum nationum et praecipuè Saxonicae in Transylvania.* Cibinii: [s. n.]. (RMK II, 1865)

Garas Klára (1953). Halotti kultusz, címerek, ravatalképek, epitáfiumok. In Uő. *Magyarországi festészet a XVII. században.* Budapest: Akadémiai. 71–81.

Gebei Sándor (2012). Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In Ballabás Dániel, Borbély Zoltán (szerk.). *Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből.* Eger: Líceum. 37–52.

Géczi János (2003). *Rózsahagyományok.* Pécs: Iskolakultúra.

Gyalui Farkas (1909). Vita Misz-Tótfalusi Kiss Miklós ravatala fölött, 1702. *Erdélyi Múzeum.* 4.3. 290–296.

Gyöngyösi István (1998). *Márssal társolkodó Murányi Venus.* Kiad. Jankovics József, Nyerges Judit. Budapest: Balassi.

Haller János (1682). *Pays, a' békességes türésnek Paisa.* Csíki klastrom: [s. n.]. (RMK I, 1273)

Haller János (1695). *Hármas Istória.* Kolozsvár: Tótfalusi. (RMK I, 1470)

Hargittay Emil (2001). *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben.* Budapest: Universitas.

Havas László (2003). Előszó a *Historia Augustá*hoz = Historia… 2003, 9–55.

Herner János (1988). *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben. 1678–1688.* Budapest: MTAK.

Historia Augusta. Császárok története (2003). Bev. Havas László. Kiad. Burai Erzsébet et al. Jegyz. Takács Levente. Debrecen: Multiplex Media.

Hóman Bálint, Szekfű Gyula (1939). *Magyar történet.* IV. kötet. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Georg Horn (1687). *Historia Ecclesiastica.* Ed. Melchior Leydekker. Lugduni Batavіae: J. Luchtmans, J. Verbessel.

Horn Ildikó (2005). Temetési rendtartások a 16–17. századból. In Uő. *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola. 320–341.

Horn Ildikó (2011). Szentpáli N. Ferenc. In Kőszeghy Péter, Tamás Zsuzsanna (szerk.). *Magyar művelődéstörténeti lexikon.* XI. kötet. Budapest: Balassi. 125–126.

Inczédi Pál (1860). *Inczédi Pál naplója (1660–1697).* In Lugossy József et al. (kiad.). *Történeti emlékek […] a 18-dik század végéig.* II. kötet. Pest: Pfeifer. 1–20.

Jakab Elek (1874). Sándor Pál kapitiha s az Erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó évei. *Magyar Történelmi Tár.* 19. 121–189.

Jakó Zsigmond (1974). *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bukarest: Kriterion.

Jakó Klára (1996). Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez. In Kovács András et al. (szerk.). *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár: EME.

Jósika Miklós (1864). *Sziklarózsa. Regény Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége korából.* Pest: Ráth Mór.

Kabai Bodor Gellért (1679). *A jó előljáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés.* Debrecen: Rosnyai. (RMKP 2094)

Karczag Ákos, Szabó Tibor (2010). *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei.* I–II. kötet. Budapest: Semmelweis kiadó, Multimédia Stúdió.

Kecskeméti Gábor (1998). *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest: Universitas Könyvkiadó.

Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka (1988). Előszó. In Kecskeméti Gábor (szerk.). *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból.* Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.

Kiss Gábor (1987). *Erdélyi várak, várkastélyok.* Budapest: Panoráma.

Koncz József (2006). *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története, 1557–1895.* Kiad. Dóczi Örs. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

Kovács András (1996). *Fogaras. Várkastély.* Kolozsvár: Utilitas.

Kovács András (2003a). *Késő reneszánsz építészet Erdélyben (1541–1720).* Budapest, Kolozsvár: Teleki László Alapítvány, Polis Kiadó.

Kovács András (2003b). Apafi Gyögy almakereki sírkápolnájáról. *Református Szemle.* 96.6, 625–634.

Kovács András (2005). *Kolozsvár. A Farkas utcai református templom.* Kolozsvár: Transilvania Trust Alapítvány, Kriterion.

Kovács András (2007). *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben.* Budapest: L'Harmattan.

Kovács Kiss Gyöngy (2006). Kemény János ravatalai. Adalékok a halál- és ravatalmotívumhoz, valamint a boncszínházi kelléktárhoz. *Korunk* 65.6. 86–91.

Idős Köleséri Sámuel (1679). *Istennek s Nemzetnek végig hiven szolgáló David patriarcha.* Debrecen: Rosnyai. (RMKP 2095)

Köpeczi Béla (1988). *Erdély története. 1606-tól 1830-ig.* Szerk.Makkai László et al. Budapest: Akadémiai.

Köpeczi Béla (1996). A töröktől függő Erdély a nemzetközi politikában. In Kovács András et al. (szerk.). *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár: EME. 274–280.

Kővári László (1854). *Erdély nevezetesebb családai.* Kolozsvár: Barráné és Stein.

Kristóf György (1930). II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve. *Erdélyi Múzeum.* 35.1–3. 60–61.

Ladányi Sándor, S. Sárdi Margit (2000). Pápai Páriz Ferenc. In Péter László (szerk.). *Új magyar irodalmi lexikon,* III. kötet. Budapest: Akadémiai. 1699.

Lakó Elemér (1983). *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból.* Bukarest: Kriterion.

Aelius Lampridius (2003). Alexander Severus. Ford. Soltész Márk. In Historia… 2003, 292–342.

Lisznyai K. Pál (1692). *Magyarok Cronikája.* Debreczen: Kassai Pál. (RMK I, 1421)

Lukinich Imre (1913). I. Apaffi Mihály temetése. *Századok.* 47. 30–33.

Lukinich Imre (1927). *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest: Athenaeum.

Mikó Gyula (2010). *„Mivel én is csak ember voltam". Az* Exequiæ Principales *és az* Exequiarum Cœremonialium *libri gyászbeszédei.* Debrecen: TTRE.

Mikó Gyula (2013). „Parcite autem obsecro Lampridio Vestro in Zabanio redivio, Dynastae spectatissimi…". Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja. *Studia Litteraria.* 52.3–4. 157–165.

Miskolci Csulyak Gáspár (1702). *Egy jeles Vad-kert, avagy az oktalan állatoknak […] historiája.* Lőcse: Sophia Brewer. (RMK I, 1658)

Graeme Murdock (1998). The importance of being Josiah. An image of Calvinist Identity. *The Sixteens-Century Journal.* 29.4. 1043–1059.

Nagy Géza (1985). *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből.* Budapest: [s. n.].

Nagyari József (2002). *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683).* Kiad. Győri L. János. Munkatárs Csorba Dávid et al. Debrecen: Kossuth.

Neue Deutsche Biographie (1953). V. kötet. Berlin: Duncker & Humblot.

Németh Csaba (2008). Báthory Gábor újratemetése. In Dám László, Ulrich Attila (szerk.). *A Báthoriak kora. A Báthoriak és Európa.* Nyírbátor: Jósa András Múzeum. 157–170.

O. Nagy Gábor (1966). *Magyar szólások és közmondások.* Budapest: Gondolat.

Oborni Teréz (2002). *Erdély fejedelmei.* Budapest: Pannónia.

Ősz Sándor Előd (2011). Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről. *Református Szemle.* 104.6. 659–684.

Panyi Adrienn (2012). I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek legitimitásáról. In Ballabás Dániel, Borbély Zoltán (szerk.). *Tanulmányok Erdély fejedelemségkori történetéből.* Eger: Líceum. 53–71.

Pápai Páriz Ferenc (1681). *Carmen seculare.* Claudiopoli: [s. n.]. (RMK II, 1485)

Pápai Páriz Ferenc (1684). *Plausus festivus.* Claudiopoli: Michael Nemethi. (RMK II, 1541)

Pápai Páriz Ferenc (1694). *Tristium levamina.* Claudiopoli: Tótfalusi. (RMK II, 776)

Pápai Páriz Ferenc (1767). *Dictionarium Hungarico-Latinum.* Kiad. Bod Péter. Cibinii: Sárdi. (repr. 1995)

Pápai Páriz Ferenc (1977). *Békességet magamnak, másoknak. Válogatott művek.* Kiad. Nagy Géza. Bukarest: Kriterion.

Papp Kinga (2009). Az életciklus eseményei az ifjú Wass György naplójában. *X. RODOSZ Konferencia.* Kolozsvár, 2009. november 13–15.

Péter Katalin (1988). A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In Köpeczi 1988, 617–783.

Pósta Béla, Kelemen Lajos, ifj. Biás István (1913). *Teleki Mihály temetkezése.* Kolozsvár: EME.

David Prodan (1976). *Urbariile Ţării Făgăraşului.* II. kötet. Bucureşti: Editura Academiei.

R. Várkonyi Ágnes (1984). *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711.* Budapest: Magvető.

R. Várkonyi Ágnes (1988). Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei, 1660–1711. In Köpeczi 1988, 784–971.

R. Várkonyi Ágnes (1996). Apafi–Zrínyi–Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663–1664. In Kovács András et al. (szerk.).*Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár: EME, 502–524.

R. Várkonyi Ágnes (1999). Miért sírt Kemény János? In Uő. *Századfordulóink.* Budapest: Liget Műhely Alapítvány, 189–209.

Régi magyar költők tára. XVII. század. 13. kötet. Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei. Kiad. Varga Imre. Budapest: Akadémiai.

Ifj. Révész Imre (1969). *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez.* Budapest: Akadémiai.

Sajózentpéteri István (1691). *Izrael szekerei, és lovagjai.* Debrecen: Kassai. (RMK I, 1403)

Jutta Schumann (2003). *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin: Akademie Verlag.

Gheorghe Sebestyén (1992). *Cetatea Făgăraşului.* Bucureşti: Editura Tehnică.

Sinai Miklós (1771). *Colectanea. Miscellanea Historico Hungarica, 1606–1786* V. kötet. [kézirat, jelzete: TTREL (Debrecen), I. 24. a. 5.]

Sinai Miklós (1911). *A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig.* Kiad. és ford. Herpay Gábor. Bev. S. Szabó József. Debrecen: Hegedűs és Sándor.

Sinai Miklós (2008). *Elmélkedések M. Minucius Felix* Octaviusához. Ford. Németh Béla Elek. Szerk. N. Horváth Margit, Almásiné Németh Katalin. Debrecen: TTREL.

Sipos Gábor (1991) *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged: Scriptum.

Sipos Gábor (2000). *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736).* Kolozsvár: EME, ERE.

Michael Spielmann–Sebestyén et al. (kiad.) (2001). *Catalogus librorum sedecimo sæculo impressorum Bibliothecæ Teleki–Bolyai.* Marosvásárhely: Lyra.

Szabadi István (2005). *XVII. századi verses szövegek a Sinai- és Révész-hagyatékban.* In *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században.* Szerk. Ötvös Péter et al. Szeged: SZTE. 53–64.

Szabó Péter (1987). Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.). *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Budapest: Gondolat. 324–335.

Szabó Péter (1989). *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány.* Budapest: Magvető.

Szabó Péter (1998). Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 102.5–6. 744–759.

Szabó Péter (2008). A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon. In Uő. *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan, ELTE TDI, Nyitott könyv. 65–79.

Szabó Péter (2011a). Dinasztia, ország, igényország, küldetéses szerep az Erdélyi Fejedelemség hatalmi szimbolikájában. In Uő. *Az Erdélyi Fejedelemség önképe.* Budapest: ELTE. 27–38.

Szabó Péter (2011b). Báthory Gábor újratemetése. In Uő. *Az Erdélyi Fejedelemség önképe.* Budapest: ELTE. 39–47.

Szádeczky Lajos (1892). Fogarasi történeti emlékek. *Erdélyi Múzeum.* 9.6. 326–345. 9.7. 401–431. 9.10. 607–639.

Szádeczky Lajos (1909). Az Apafiak sírboltja és hamvai. *Századok.* 43.3. 185–202. 43.4. 273–280.

Szajbély Mihály (2010). *Jókai Mór.* Pozsony: Kalligram.

Szilágyi Sándor (1866). *Erdélyország története tekintettel mívelődésére.* Pest: Heckenast.

ifj. Teleki Mihály (1689). *Fejedelmi Lélek.* Kolozsvár: Némethi Mihály. (RMK I, 1373)

Thallóczy Lajos (1881). Az öreg Apafi könyvtára. *Magyar Könyvszemle.* 6.2–3. 121–124.

Thaly Kálmán (1873). I. Rákóczi Ferencz halála és temetése. *Századok.* 7.10. 661–687.

Szent Biblia (1685). Amsterdam: Tótfalusi Kis Miklós. (RMK I, 1324)

Tótfalusi Kis Miklós (1698). Tótfalusi Kis Miklós mentsége. In Bitskey István (kiad.). *Magyar emlékírók. 16–18. század.* Budapest: Szépirodalmi. 343–468.

Tóth István György (1997). Bethlen Gábor mókás temetési menete. *Történelmi Szemle.* 39.1. 119–132.

Tóth István György (2004). Bethlen Gábor végtisztessége. *História.* 26.9. 27–30.

Trócsányi Zsolt (1972). *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig.* Budapest: Akadémiai.

Trócsányi Zsolt (1985). *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740.* Budapest: Akadémiai.

[Újfalvi Imre] (1682). *In exequiis defunctorum. Halot temetés-korra való Énekek.* Lőcse: Brewer. (RMK I, 886)

Újvári Zsuzsa (1984). *„Nagy két császár birodalmi között". A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig.* Budapest: Gondolat.

Varga Imre (1965). Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 69.3. 281–291.

Vásárhelyi János (1943). Elrejtőzködő Isten. *Református Szemle.* 36.1. 1943. január. 10.

Viskolcz Noémi (2009). Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő.* 58. 245–268.

W. Kovács András (2004). A cegei Wass-család története, 16–20. század. *Erdélyi Múzeum.* 66.3–4. 1–56.

Ernst Wagner (1988). *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700.* Köln: Böhlau.

Wass György, Wass László (1896). *Czegei Wass György és Wass László naplói, 1659–1739.* Kiad. Nagy Gyula. Budapest: [s. n.].

Johann Adam Weber (1674). *Spiritus principalis boni Principis.* Salisburgi: Mayr.

Marcus Fridericus Wendelinus (1674). *Marcus Fridericus Wendelinusnak, a' Keresztyen Isteni Tudomanyrol irott ket könyvei.* Ford. Apafi Mihály. Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály. (RMK I, 1161)

Wertner Mór (1910). Egykorú följegyzés Apafi Mihály sírjáról. *Századok*. 44. 738.

Isaacus Zabanius (1691). *Oratio panegyrica.* Cibinii : Hermelius. (RMK II, 1703)

Zilahi Sebes András (1718). *A' régi nagy Bethlen Haznak uj homályba érkezett szövétneke.* Kolosváratt : Telegdi Pap Sámuel.

Zombori Rónay Elemér (1927). *Causa Apaffiana. A bethleni gróf Bethlen-család pere a kir. kincstár ellen az apanagyfalusi Apafi család hagyatékáért.* Kisújszállás : Lading János.

Zoványi Jenő (1890). *A magyar coccejanizmus története.* Budapest : Hornyánszky.

Zoványi Jenő (1977). *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Szerk. Ladányi Sándor. Budapest : MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Hely- és névmutató

A mutató a kötetben olvasható tanulmányok, jegyzetek, valamint az irodalomjegyzék személy- és helyneveit tartalmazza.

Alkaiosz 165
Almakerék 9, 18, 22, 26, 28, 29, 34, 43, 45, 46, 50, 54, 56, 94, 96, 97, 142, 148
Almásiné Németh Katalin 217
Altdorf 105
Apáczai Csere János 163, 211
Apafi Gergely, II. 143
Apafi György 214
Apafi Mihály, I. 7–9, 13–25, 27–43, 46, 47, 57–62, 67–70, 72, 73, 82, 85, 94–103, 117, 123, 125, 142–148, 161, 164–166, 181, 186, 211, 212, 214–216, 218, 219
Apafi Mihály, II. 18, 21, 22, 24, 28–30, 33–37, 45–47, 51, 53, 54, 59, 68, 69, 71, 73, 92, 94, 123, 143–145, 147, 148, 164, 165, 211, 215
Apellész 117
Apor Péter 14, 37, 41, 44, 46, 47, 211
Aquileia 150
Ardarik 150
Arisztotelész 156, 157
Attila 149, 150
Augustus, Caius Octavius 158
Aulus Gellius 109

Balás Ilona 211

Balázsfalva 24, 28, 37
Ballabás Dániel 213, 215
Bán Imre 211
Bánffy Dénes 16, 17, 34, 35, 69, 94, 97, 100, 125, 181
Bánffy György 13, 29, 36, 100, 123, 125
Bánkúti Imre 212
Barcsay Ábrahám 123
Bartha Boldizsár 14
Báthori István, ecsedi 155
Báthory Gábor 19–21, 25, 215
Báthory István, somlyai 7, 41, 155
Báthory Kristóf 19, 61
Bécs 13, 18, 28, 29, 36, 40, 97, 143, 147, 165
Bécsújhely 153
Bél Mátyás 59
Béldi Pál 123, 125
Belgrád 29
Bene Sándor 154, 211
Bethlen Elek 21, 23, 27, 29, 30, 36, 123, 148
Bethlen Farkas 34, 46, 148
Bethlen Ferenc 46, 51, 53, 54, 123
Bethlen Gábor 7, 14, 19, 20, 26, 41–43, 62, 96, 142, 218
Bethlen Gergely 46, 60, 123, 165
Bethlen János 125
Bethlen Kata 18, 36, 123, 144, 147, 211
Bethlen Klára 123
Bethlen László 34, 36, 46, 56, 59, 63, 143–145, 148
Bethlen Miklós 13, 14, 29, 39–41, 97, 125, 142, 211
Bethlen Péter 47
Biás István 24, 30, 31, 211, 216
Bíró Vencel 25, 44, 211
Bitskey István 211, 218
Bocskai István 25, 41, 96, 157
Bod Péter 145, 146, 186, 211
Borbély Zoltán 213, 215
Bornemisza Anna 16–18, 21, 27–29, 35, 37, 39, 41, 46, 61, 127, 144–146, 181, 186, 211, 213, 215
Bornemisza Kata 18, 35, 181
Bornemisza László 181
Bornemisza Pál 181
Bornemisza Zsuzsanna 181
Bozzay Réka 58, 212
Brandenburgi Katalin 142
Brogya 95
Budai Ézsaiás 58
Bujtás László Zsigmond 31, 34, 42, 212
Burai Erzsébet 213
Burmann, Franciscus 72
Bűdi Regina 9
Bydeskuti Boldizsár 37, 212

Caesar, Caius Iulius 158
Camillus, Marcus Furius 149
Caracalla 117
Caraffa, Antonio 29, 95, 166
Comenius, Johannes Amos 216

Constantinus, I. 158
Czege 22
Csepregi Andrea 9
Cserei Mihály 14–16, 21, 82, 212
Csorba Dávid 8, 9, 15, 34, 62, 63, 71–73, 85, 147, 148, 152, 212, 215

Dám László 215
Debrecen 9, 14, 57, 58, 94
Delphoi 107
Démoszthenész 107
Désakna 30
Dézsi Márton 18, 30, 31, 35, 46
Dienes Dénes 34, 69, 212
Dobai Székely Sámuel 59
Dóczi Örs 214
Dóczy András 20

Ebesfalva 16
Egyed Emese 23, 212
Enyed 31, 35, 36, 42, 46, 60, 143, 164
Enyedi István 14, 32
Eperjes 58, 59, 95
Érsekújvár 145, 153, 161
Esterházy Pál 59, 148
Etéd 31
Euripus 159

Farkas Gábor Farkas 9
Fekete Csaba 9, 32, 73, 212
Felix, Minutius 58, 217
Felvinczi György 216
Ferdinánd, I. 154
Ferdinánd, II. 81
Fogaras 7, 24, 26, 29, 30, 33–35, 37, 39, 40, 44–46, 48, 49, 51, 54, 55, 59, 60, 67, 70, 72, 85, 94, 97, 103, 123
Franck, Valentinus 95, 98, 102, 105, 212
Frigyes, III. 153

Gaál Izabella 207
Garas Klára 25, 213
Gebei Sándor 213
Géczi János 161, 213
Gernyeszeg 22, 24, 29, 31
Géza fejedelem 151
Gross, Wolfgang 35
Gulácsi Albert 46, 51, 53
Günther, Georg 35, 56, 143
Gyalui Farkas 20, 32, 213
Gyöngyösi István 143, 149, 151–153, 213
Győri L. János 9, 62, 67, 215
Gyulafehérvár 19, 25, 35, 45, 59, 92, 143

Haller János 29, 123, 213
Hargittay Emil 95, 213
Havas László 96, 213
Heissler, Donat 37, 100
Heliogaballus 117
Hermányi Dienes József 14
Herner János 18, 27, 29, 47, 61, 213
Hérodotosz 109, 152
Hérosztratosz 155
Herpay Gábor 217

Hoffmann, Johann Jakob 145, 165
Hokmár János 51, 53, 54
Hóman Bálint 213
Homérosz 143
Horatius, Quintus Flaccus 143
Horn, Georg 59, 213
Horn Ildikó 25, 31, 44, 61, 213
Hornyák Balázs 9
Horti István 35, 60
Horváth Miklós 46, 51, 53, 54
Hunyadi Mátyás 152, 153

Inczédi Pál 37, 39, 213
István, Szent 151, 152

Jakab Elek 14, 213
Jakabfalva 45, 50
Jakó Klára 19, 25, 61, 214
Jakó Zsigmond 32, 60, 213, 214, 216
Jankó Péter 46, 51, 53, 54
Jankovics József 213
János Zsigmond 45, 142
Jászay Pál 15
Jókai Mór 16, 217
Jósika Miklós 16, 214
József, I. 102, 109, 133

K. Papp Miklós 212
Kabai Bodor Gellért 75, 214
Kalmár György 59
Kaposi Juhász Sámuel 34–36, 45, 55, 60, 142, 212
Kara Musztafa 97
Karczag Ákos 38, 214
Károlyi Zsuzsanna 25, 62
Kassa 19, 25
Kazay Sámuel 59
Kazinczy Gábor 15, 212
Kecskeméti Gábor 25, 214
Kelemen Lajos 216
Kemény Boldizsár 181
Kemény János 23, 87, 97, 123, 211, 214, 216
Keresd 22, 24, 29, 123, 142
Keresztúri Bíró Pál 211
Keszei János 143, 144
Kiskomáromi István 30
Kiss Gábor 37, 214
Klein Sámuel 58
Kolozsvár 8, 9, 18, 22, 25, 28, 34, 36, 40, 45, 56, 57, 60, 67, 69, 125, 164
Kolozsvári Dániel 42
Kolozsvári István 31, 34, 36, 42, 212
Koncz József 60, 214
Kovács András 9, 38, 40, 142, 214, 216
Kovács Kiss Gyöngy 25, 214
Köleséri Sámuel, Id. 75, 214
Köleséri Sámuel, Ifj. 59
Köpeczi Béla 14, 214, 216
Kőszeghy Péter 213
Kővári László 13, 214
Kristóf György 144, 215
Kürosz, II. 156

Ladányi Sándor 164, 215, 219
Lajos, II. 154
Lajos, XIV. 165
Lakatos István 111

Lakó Elemér 144, 215
Lampridius, Aelius 96, 99, 121, 215
Lengyel Réka 212
Leó, I. 150
Leydekker, Melchior 59
Libáncs 16
Lipót, I. 29, 30, 33, 42, 44, 95, 100–102, 109, 113, 123, 133, 147, 164, 166, 183, 216
Lisznyai K. Pál 152, 215
Livius, Titus 115
Lotharingiai Károly 37
Lugossy József 213
Lukinich Imre 25, 40, 43, 46, 48, 51–53, 57, 69, 97, 143, 215

Macrinus, Marcus Opilius 117
Macrobius, Ambrosius Theodosius 125
Makkai László 214
Mamaea, Iulia Avita 96
Marcus Aurelius 158
Marosvásárhely 36, 60
Mezei Zsolt 9
Mikó Gyula 9, 25, 43, 62, 94, 102, 103, 164, 186, 215
Mikszáth Kálmán 16
Miskolci Csulyak Gáspár 150, 163, 215
Mohács 145
Móra Ferenc 16
Murdock, Graeme 76, 215

N. Horváth Margit 217
Nagy Géza 144, 215, 216
Nagy Gyula 218
Nagy Sándor 98, 117, 145, 152
Nagyari Benedek 33, 67
Nagyari József 27, 31–33, 35, 36, 39, 45, 47, 55, 56, 58–60, 62, 63, 67–69, 72, 73, 75, 76, 85, 92, 94–96, 142, 147, 165, 212, 215
Nagyszőllős 97
Naláczi István 42, 45, 46, 51, 53, 55, 123
Nánási Lovász Mihály 31
Németh Béla Elek 217
Németh Csaba 20, 215
Némethi Mihály 22
Nováky Hajnalka 214
Nyéki Vörös Mátyás 144
Nyerges Judit 213
Nyírbátor 19
Nyíregyháza 9

O. Nagy Gábor 77, 78, 215
Oborni Teréz 17, 25, 215
Oszmán, I. 155
Otrokócsi Fóris Ferenc 58, 59
Ovidius, Publius Naso 143
Ősz Attila 9
Ősz Sándor Előd 9, 60, 215
Ötvös Péter 217

Panyi Adrienn 47, 215
Pápai Páriz Ferenc 27, 34–36, 56, 57, 60, 62, 63, 145–147, 163–166, 186, 187, 215, 216
Papp Kinga 22, 216

Pataki István 24, 27, 30, 31, 34, 35, 39, 45, 47, 55, 56, 58–60, 67, 69, 70, 72, 85, 94, 95, 142, 143, 147, 165, 212
Péter Katalin 25, 216
Péter László 215
Petki Borbála 98
Plinius, Caius Secundus 113
Pogyebrád György 153
Pósta Béla 30–32, 216
Prodan, David 41, 216

R. Várkonyi Ágnes 17, 47, 216, 217
Radnót 31, 34, 60, 69, 144
Rákóczi Ferenc, I. 19, 25, 47, 218
Rákóczi Ferenc, II. 7, 13, 14, 21, 125
Rákóczi György, I. 14, 41, 58, 96
Rákóczi György, II. 87, 97, 123, 146
Rettegi György 42
Révész Imre, Id. 217
Révész Imre, Ifj. 58, 216
Rezik, Johann 58, 59
Rhédey Ferenc 26, 46
Rhédey Pál 27, 29, 39–42, 44, 46–48, 51–54, 57, 69, 96, 142, 143, 145, 148
Róma 96, 111, 115, 127, 149, 150, 159
Rozgonyi Anna 34
Rozgonyi Mihály 34, 42, 60
Rozgonyi Pap János 35, 42, 60

S. Sárdi Margit 164, 215
S. Szabó József 217
Sajózentpéteri István 75, 216
Sándor Pál 213
Sáros 26, 43, 45, 49, 50, 55, 142
Sárospatak 34, 35, 69
Sas Péter 211
Schumann, Jutta 102, 165, 216
Scipio, Publius Cornelius 98, 115, 121
Sebestyén, Gheorghe 37, 38, 216
Severus, Alexander 96, 121, 215
Severus, Sextus 99
Sinai Miklós 26, 39, 55, 56, 58–60, 67–70, 72, 85, 94, 143, 148, 217
Sipos Gábor 31, 60, 217
Soltész Márk 215
Sopron 95
Spielmann-Sebestyén, Michael 60, 217
Strabón 158
Szabadi István 9, 57–59, 63, 143, 148, 217
Szabó Péter 19, 20, 24, 25, 42, 44, 45, 47, 217
Szabó Tibor 38, 214
Szádeczky Lajos 18, 21, 28, 37, 39, 46, 47, 186, 217
Szajbély Mihály 16, 217
Szapolyai János 101, 154, 155
Szapphó 165

Szászorbó 42
Szathmárnémethi Sámuel 30, 34–36, 45, 56, 60, 67, 143, 147
Szeben 31, 57, 59, 94, 95, 105, 125, 142, 164
Székely László, Borosjenői 125
Székelyudvarhely 32, 60
Szekfű Gyula 17, 213
Szentpáli N. Ferenc 30, 213, 216
Szerémi György 15, 212
Szilágyi Sándor 17, 217
Szulejmán, I. 155

Tacitus, Publius Cornelius 162
Takács Levente 213
Tamás Zsuzsanna 213
Teleki János 181
Teleki Mihály 15, 16, 22–24, 28, 30–32, 34–38, 46, 71, 95, 99, 100, 123, 125, 127, 181, 216, 218
Teleki Mihály, Ifj. 218
Ţepeş, Vlad III. 153
Thallóczy Lajos 98, 218
Thaly Kálmán 19, 25, 47, 218
Thököly Imre 13, 21, 24, 28–30, 33, 100
Tinódi Lantos Sebestyén 143
Tófeus Mihály 32–35, 67
Torda 123
Tótfalusi Kis Miklós 20, 31, 32, 36, 73, 164, 212, 213, 216, 218
Tóth Ernő 211
Tóth István György 26, 218
Traianus, Marcus Ulpius 158
Trócsányi Zsolt 14, 30, 37, 218
Turku 9

Újfalvi Imre 43, 218
Újvári Zsuzsa 13, 218
Ujváry Gábor 212
Ulászló, I. 154
Ulrich Attila 215

V. Windisch Éva 211
Valerius Maximus 121
Várad 67
Varga Imre 95, 165, 216, 218
Várna 145, 154
Vásárhelyi János 23, 218
Vér Judit 24, 30, 31
Vergilius, Publius Maro 97, 111, 159
Vespasianus, Titus Flacius 158
Veterani, Friedriech von 29
Viskolcz Noémi 24, 218

W. Kovács András 38, 218
Wagner, Ernst 35, 56, 218
Wass György 18, 22, 23, 26, 38, 92, 143, 216, 218
Wass Kató 22
Wass László 218
Weber, Johann Adam 95, 218
Wendelinus, Marcus Fridericus 98, 117, 218
Wertner Mór 219

Wesselényi Ferenc 154
Wittenberg 95, 159

Xenophón 156

Zabanius, Isaacus 27, 33, 36, 42, 47, 55, 57, 62, 94–99, 101, 102, 109, 147, 164, 215, 219
Záma 115
Zernyest 24, 28, 100
Zilahi Sebes András 36, 148, 219
Zombori Rónay Elemér 37, 219
Zoványi Jenő 18, 31, 32, 34–36, 60, 67, 69, 95, 219
Zrínyi Miklós 143, 216